

319023

41/1995

Joseph Gabel

**Jobboldali
és baloldali
zsidóellenesség**

319023
107257
CUTP01

Jobboldali
és baloldali
zsidóellenesség

Vitairói

Fordította és az előszót írta,
Gál Ernő

L'auteur tient à remercier les responsables de la
Ministère français de la Culture
qui a bien voulu accepter ses contributions
aux fins de traduction de ce livre en français.

107245

MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

ÉRTESÍTŐ

11

1995. június

Anti-antiszemita füzetek

107246

1

L'auteur tient à exprimer sa reconnaissance au

Ministère Français de la Culture

qui a bien voulu accorder une contribution
aux frais de traduction du présent ouvrage

11
1995

319023

107247

Joseph Gabel

Jobboldali és baloldali zsidóellenesség

Vitairat

Fordította és az előszót írta

Gáll Ernő

MTA Judaisztikai Kutatócsoport

Budapest

1995

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

A kötetet szerkesztette
Komoróczy Géza

Joseph Gabel
Réflexions sur l'avenir des juifs
(Racisme et aliénation)
Paris: Méridiens Klincksieck, 1987

- © Joseph Gabel, 1995
- © Gáll Ernő, 1995 (Hungarian translation)
- © MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995

ISBN 363-508-002-6

ISSN 0239-1007 (MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő)

Tartalom

Gáll Ernő, Előszó ... 9

I. Bevezetés ... 21

Civilizációnk rasszista betegsége ... 21

A "visszatérési" törvény ... 23

Etnikai másság ... 25

Izrael Állam léte és a "zsidókérdés" ... 28

Antiszemita előítéletek ... 32

II. Rasszizmus és elidegenedés (1982) ... 35

Rasszizmus ... 35

Eldologiasodás ... 37

A rasszizmus mint eldologiasodott ideológia ... 40

Lukács György elmélete ... 41

Autoriter személyiség: Adorno kérdőíves vizsgálata ... 42

A faj fogalma: Colette Guillaumin álláspontja ... 44

A rasszizmus mint kivetítés ... 45

Rasszizmus és hamis tudat ... 46

III. A baloldali antiszemitizmus szerepe a történelemben (1987) ... 51

Antiszemita volt-e Marx? ... 52

A közép-európai szocializmus 1914 előtt és a "zsidókérdés" ... 55

Ágoston Péter és *A zsidók útja* ... 60

Marxista mű-e Marx műve: "A zsidókérdéshez"? ... 64

Zsidó és puritán elemek a kapitalista éthoszban ... 66

A zsidók és az egyenlőség ügye ... 68

Karl Marxtól Werner Sombartig ... 70

Antiszemita volt-e Sombart? ... 71

Sombart és a cionizmus ... 73

Az 1934. évi fordulat ... 73

Weber és Sombart vitája ... 75

Shylock és az eldologiasodás ... 77

- Alkotó tőke és élősdű tőke ... 80
 Szocializmus vagy "poszt-kapitalizmus"? ... 81
 Bruno Rizzi és James Burnham álláspontja ... 84
 A baloldali antiszemizmus szerepe a
 történelemben ... 87
 Az antiszemizmus visszaszorulása Nyugaton ... 89
 A változás történeti okai ... 92
 "Békét most" ... 96
 A kiválasztottság-mítosz világias változata ... 97
 A kiválasztottság Emmanuel Levyne felfogásában ... 99
 A jövő képe – Izrael után ... 101
 Az asszimiláció ellentmondásai ... 105
 Közösségi és egyéni akkulturáció ... 106
 Kihez kell asszimilálódni? ... 108

IV. A "revizionista" kampány szociológiai

háttére (1984) ... 111

- Himmler, a fundamentalista környezetvédő ... 111
 A "revizionisták" támadása ... 113
 Hitler vagy Sztalin: Kinek az áldozatai a zsidók? ... 115
 A népirtás társadalmi kerete ... 117
 Marx és az emberiség emancipációja ... 120
 A hitlerizmus *post factum* kollaboránsa ... 122
 Antiszemizmus a "poszt-kapitalista"
 társadalomban ... 123

V. Függelék: A cionizmus-ellenesség mint

félrevezető ideológia (1993) ... 125

- A hamis tudat eszmevilága ... 125
 Érvek a cionizmus ellen ... 129
 Cionizmus-ellenesség és a történelem elutasítása ... 130

VI. Utószó (1993)... 133

- Rasszista cionizmus-ellenesség ... 134
 Antiszemita "revizionizmus" ... 135
 A magyar zsidó közösség sorsa ... 138

IN MEMORIAM

Édesanyám,
aki áldozata lett a Holocaustnak,
amelyet a «revizionisták» tagadnak

Édesapám,
ki vigasztalhatatlan özvegységben hunyt el, New Yorkban

Unokanővérem,
Huszár Ilonka
(1906-1992)

Barátom,
«Rozi» (Juda Carmiel),
aki ifjúkorában marxistaként élt Budapesten
és harcos életét mint cionista fejezte be,
mint Izrael Állam polgára

Barátom,
Ábrahám Miklós,
a korán elhunyt kiváló pszichoanalitikus és fordító

A magyar kiadást

G á b o r É v á n a k

ajánlom,
barátsággal

Gáll Ernő

Előszó

Párizsban, franciául csaknem tíz évvel ezelőtt kiadott, s most a magyar kiadás számára kissé átdolgozott könyve¹ megjelenésével *Joseph Gabel* (újra) érintkezésbe kerül a magyar szellemi élettel. Ezek a kapcsolatok egyszer már kialakultak, amikor szerzőnk, aki 1912-ben Budapesten született, s ifjúkora egy részét Kolozsvárott töltötte, a harmincas évek derekán, *Geröly Kálmán* írói álnéven főként a természettudományok területére eső tanulmányokat közölte az akkor az egész magyar nyelvterületen olvasott kolozsvári *Korunk*-ban. Franciaországba való kivándorlása után azonban ezek a szálak jórészt elszakadtak, ám a térben és időben keletkezett távolság nem idegenítette el őt a magyar világtól. Műveiben a magyar társadalompolitikai és szellemi problematika — igaz, változó mértékben — mindvégig jelen volt. Ez a jelenlét elsősorban Lukács György és Mannheim Károly (Karl Mannheim) hatása révén ragadható meg, de egyértelműen észlelhető ama kísérletében is, hogy az általa "*hungaro-marxizmus*"-nak nevezett irányzatot meghatározza és eszmei kisugárzását nyomon kövesse.

Joseph Gabel pszichiáterként indult, majd szociológiát tanított a rabati s az Amiens-i egyetemen, de az elmekörtani megközelítések s e tudományág fogalomtárából vett szakkifejezések szinte minden munkájában felbukkannak. A társadalomtudományi, pszichiátriai és történeti elemzések egybeötvöződésében Gabel gondolatvilágának egyik jellegzetes vonását ismerhetjük fel. Fontosabb műveit ez a szintetikus látásmód jellemzi. A nemzetközi elismertséget már első, *La fausse conscience* című, a hamis tudatot elemző művével (1962) megszerezte. Ezt a könyvet több világnyelvre lefordították, Franciaországban három kiadást ért el. Gabel kutatásainak főbb irányai az *Idéologies* című tanulmánygyűjteményeiben² mutatkoztak meg világosan: az ideológia, a hamis tudat, az elidegenedés, valamint a dialektika kérdéskörét fogják át. Gabel az elidegenedésnek egy külön munkát is szentelt,³ Mannheim és a "*hungaro-marxizmus*" viszonyát pedig szintén önálló műben vizsgálta meg.⁴

Előttünk fekvő, a "zsidók jövője"-t fürkésző könyvét csak e felsorolt munkák összefüggésében értelmezhetjük hitelesen. Ő maga is vissza-visszaütal rájuk, s éppen ezért túlzás nélkül állítható, hogy életműve, amelyen belül markáns tematikai és szemléletbeli folytonosság jelentkezik, szerves egységet alkot. Ebből viszont az is következik, hogy bizonyos motívumok és megállapítások nem egyszer ismétlődnek, s aki már otthonosan mozog Gabel könyveinek világában,

¹ *Réflexions sur l'avenir des juifs* (Paris: Méridiens Klincksieck, 1987).

² I-II (Paris: Anthropos, 1974, illetve 1978).

³ *Sociologie de l'aliénation* (Paris, 1970).

⁴ *Mannheim et le marxisme hongrois* (Paris, 1987).

azt kevés — mondjuk — sokkoló meglepetés éri. Ez a fajta kontinuitás azonban nem vált ki unalmat az olvasóban; nem kelti benne lépten-nyomon a *déjà vu* élményét. Gabel ugyanis szenvedélyes vitatkozó, és bírálataiból a csipős fűszerek sem hiányoznak. Szívesen hadakozik az irónia fegyverével, s a lételemévé vált gall művelődés jellegzetes szelleme könyveit nem csupán meggondolkoztató tanulmányá, hanem élvezetes olvasmányá is avatja.

A francia politikai és kulturális közeg tartalmi vonatkozásokban is meghatározónak bizonyul. Az úgynevezett "zsidókérdés"-t boncolgató munka sem szigetelhető el ettől a miliőtől. A különböző szerzőkre való hivatkozások, az idézetek többsége s a vitapartnerek az utóbbi évtizedek Franciaországára utalnak, ám ez a körülmény, noha a magyar olvasónak talán némi nehézséget okoz, a könyv érvényességének körét nem szűkíti le. E szerzők jó része ugyanis a kérdés nemzetközileg tekintélyes szakértői közé tartozik (Léon Poliakov, Maxime Rodinson, Raymond Aron, Annie Kriegel), s ha ellenfelei, akikkel polémizál, még nem ismertek is a magyar olvasók szélesebb rétegeiben, mint például a gázkamrák létét kétségbe vonó úgynevezett "revizionizmus" képviselői (Robert Faurisson, Paul Rassinier és társaik), maga a jelenség világszerte viták középpontjában áll.

Amikor 1987-ben az előttünk fekvő könyv eredeti változata, a *Réflexions sur l'avenir des juifs* a francia könyvpiacra került, Magyarországon a "zsidókérdés" nyilvános pertraktálását akadályozó — 1948 táján felállított — tilalomfák még nem tűntek el teljesen. Mutatja ezt az a körülmény is, hogy Bibó István "Zsidókérdés Magyarországon 1944 után" című korszakos jelentőségű műve a szerző életében nem kerülhetett új kiadásra. E rendkívüli eszmei-erkölcsi teljesítmény csak a nyolcvanas évek közepén kaphatott viszonylag nagyobb nyilvánosságot.⁵ De a képlethez az is hozzátartozik, hogy a hetvenes évek derekán már napvilágot láthatott Ember Mária *Hajtűkanyar* című regénye (1975) és Száraz György "Egy előítélet nyomában" című — úttörőnek számító — írása (1976). Az érdeklődők, illetve a kutatók szűkebb csoportja a *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* című — egyetemi kiadású — kötet tanulmányaiból is tájékozódhatott (1985).⁶ Ezekben az években juthatott el — kevesekhez — a párizsi *Magyar Füzetek* gondozásában összeállított tanulmánygyűjtemény.⁷

A korlátozott nyilvánosság természetesen nem jelentette, hogy a kérdés ne foglalkoztatta volna főként az értelmiségi közvélemény bizonyos részét. E körökben az úgynevezett népi-urbánus ellentét a nyolcvanas évek második felében ismét kiújult; az antiszemitizmus — ha visszafogottan is — jelen volt. Fehér Ferenc szerint a Kádár-rezsim eltért a "zsidókérdés" kezelésében a szovjet

⁵ In: *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Budapest, 1984); Bibó István, *Válogatott tanulmányok*, II (Budapest, 1986).

⁶ A Fejlődés-tanulmányok című sorozatban a Regionális sorozat 3. kötete (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1985).

⁷ *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Magyar Füzetek) (Paris: Magyar Füzetek, 1984).

tábor többi országaitól, amikor "a mérsékelt állami antiszemitizmus" rendszerét vezette be. A nómenklatúrában bizonyos *numerus clausus* érvényesült, ám egész Kelet-Európában csak Pesten működött rabbiképző intézet. Igazat kell adjunk Fehérnek, aki megállapítja: így "vált a zsidókérdés tipikusan késő-kádári megoldása, vagyis a minden irányú — zsidó és antiszemita — érzékenységek iránti gyakorlati, de nyilvánosan soha be nem vallott engedékenység és a zsidókérdés érdemleges megvitatásának" eltiltása, "a Kádár-rendszerben uralkodó rossz kompromisszumok parabolájává."⁸

Joseph Gabel könyvének magyar változata már gyökeresen megváltozott viszonyok között hagyja el a sajtót. Az államszocializmus — nála: "poszt-kapitalizmus" — összeomlásával, a demokratikus átmenetben már nem jelentenek akadályt a régi tabuk: semmi sem akadályozza az érdemleges elemzést. Elszabadultak viszont az Apokalipszis új lovasai: a sovén nacionalizmus, az idegengyűlölet és az antiszemitizmus. Az utóbbi térségünkben — egészen sajátos változatban — mint zsidók nélküli agresszív zsidóellenesség jelentkezett. Kelet-Közép-Európa politikai firmamentumán a demokrácia, a szabadelvűség és a türelmesség csillagai fénylenek, de — tapasztalhatjuk — a totalitarizmus romjai alól a múlt kísértetei is életre támadtak. Persze, a neonácik Nyugat-Európában szintén grasszálnak, a rasszizmus ismét fertőz. Ha igaz, hogy különösen a zsidók nélküli antiszemitizmus a szellemi-erkölcsi züllés vészjelző tünete, akkor a mostani fejlemények baljós módon szimptomatikusak. Ha igaz Hannah Arendt megállapítása, amely szerint a zsidógyűlölet a "józan ész szége", a rációnak bőven van oka pirulásra. Az antiszemitizmus értelmezése mindig bonyolult, a különböző történelmi, társadalmi, gazdasági, vallási, politikai, kulturális és tömegpszichikai összetevőket kötelezően számon tartó vállalkozás volt. A pszichopatológia sem maradhatott ki belőle, hiszen kóros jellegére számos elemző rámutatott.

Az elemzők között volt Joseph Gabel is.

A *Réflexions sur l'avenir des juifs*-hez írt előszavában Pierre Ansart kiemelte, hogy könyvében Gabel folytatja azokat a vizsgáladásokat, amelyeket a hamis tudatról szóló 1962. évi munkájában megalapozott. A fiatal Lukács György szemelében, ám a pszichiátria kínálta meglátásokkal kiegészítve, Gabel utalt bizonyos ideológiák és a szkhizofrenia közötti rokonságra. Kimutatta, miként jelentkeznek e kór jellegzetes tünetei az ideológus eldologiasító gondolkozásában. Felhívta a figyelmet arra, hogy mind a szkhizofreniában, mind némely ideológiákban a hamis azonosítás logikája érvényesül, s a valóságtól teljesen elrugaskodott azonosítások vetítődnek ki. Ez történik a rasszizmus esetében is, amelynek optikája valamely — biológiailag egyszer s mindenkorra meghatározottnak tekintett — nép tagjait ugyanazon, történelmileg változatlan, eldologiasodott vonásokkal látta. Eppen ezért — hangsúlyozza Ansart —

⁸ Fehér Ferenc, "Bibó István és a zsidókérdés Magyarországon", in: Fehér Ferenc — Heller Ágnes, *Kelet-Európa "dicsőséges forradalmi"* (Budapest, 1992), 126–127.

szerzőnk felfogásában a fajelmélet, a fajgyűlölet egy a közösségi tudathasadáshoz közeli kollektív énközpontúság szélsőséges megnyilvánulása.

A rasszizmus gabeli értelmezése jól példázza a felfogásában észlelhető — az előbbieket során már jelzett — koherenciát. Munkáiban a hamis tudat kétségtelenül a leggyakrabban előforduló fogalmak egyike, mellette pedig az ideológiáé, valamint az eldologiasodásé sorakozik fel. A hamis tudat és az ideológia között szoros a kapcsolat; az utóbbi ugyanis az előbbi elméleti kikristályosodása. Nyilván léteznek ideológiai kifejezést nélkülöző hamis tudatok is. Gabel számára az ideológia olyan eszmék rendszerét jelenti, amelyek valamely gazdasági, politikai vagy ethnikai csoporthoz kötődve, ezek érdekeit tolmácsolják. Az ideológiák történelmietlenek, ellenállást fejtenek ki a változásokkal szemben, és manicheista szellemet képviselnek. Mindent, ami kedvező, a "baráti tényező" javára könyvelnek el, és mindent, ami hátrányos, az "ellenség" rovására írnak. Táplálják "a történelem rendőri szellemé"-t. Eszményítik a saját csoportot, a másikat viszont ördögi tulajdonságokkal ruházzák fel. Kiválóan alkalmasak arra, hogy a múltat a jelen követelményei szerint újból és újból átértelmezzék. Mindezek ellenére, Maxime Rodinsonnal is egyetértésben, Gabel elismeri, hogy bizonyos tudományos elméletek, illetve eredmények is bekerülhetnek ideológiai nézetrendszerekbe. Tudomány és ideológia között nincs mindig és mindenütt áthatolhatatlan kínai fal.

Gabel könyve, a *Jobboldali és baloldali zsidóellenesség* a fajelméletet, a fajgyűlöletet mint ideológiát bírálja. A faji egyenlőtlenség tételének természettudományos megcáfolására szerzőnk nem vállalkozik. Megkülönböztetett gondot fordít viszont az elidegenedéssel, az eldologiasodással való kapcsolatainak a kimutatására. Eme törekvésében főként (a fiatal) Lukács Györgyre támaszkodik, akinél — mint ismeretes — az ideológia, az elidegenedés, illetve az eldologiasodás és a hamis tudat fogalmai: corollariumok. A fajgyűlölő — hamis tudat foglyaként — megbélyegzett áldozatát mint valami változatlan és változhatatlan (negatív) tulajdonságokkal rendelkező tárgyat kezeli. Az elidegenítő, eldologiasító ideológia az adott állapotok, felfogások — a valóság módosulásával nem számoló — fenntartását, igazolását szolgálja, s éppen ezért az ellene folytatott küzdelem a dialektikus-történelmi nevelést, az ethnikumok közötti jobb megismerést igényli.

A fajelmélet bírálatában Gabel nem csupán a (társadalmi) pszichiátria, az ideológia-kritika és az elidegenedés-eldologiasodás elméletének a segítségéhez folyamodik. Kritikai erőfeszítésében a szociológia és a társadalomlélektan határterületét is becserkészi. Így hasznosítja — többek között — az "autoritáriánus személyiség" Theodor Adorno-féle vizsgálatának következtetéseit, kiemelve, hogy a szélsőségesen tekintélytisztelő egyén hajlamos a bűnbakkeresésre. Colette Guillaumin kutatásai alapján hangsúlyozza, hogy az ethnocentrikus, illetve fajgyűlölő személyiségnél a történelmiség, a diachronia háttérbe szorul, és helyét a változatlanságot kifejező, térbeli, eldologiasító szemlélet foglalja el. A "felsőbbrendű faj"-t, saját nemzetét, ethnikumát mindenk fölé helyező személyiség a történelmi folyamatától elszigetelten

nyilvánítja ki a maga egyoldalú értékítéleteit. A faji és ethnikai elfogultságot képviselő egyének többnyire elszemélytelenítő, egyneműsítő és eldologiasító módon viszonyulnak a diszkriminált csoportokhoz.

* * *

A hamis tudatnak, az elidegenedésnek s az eldologiasodásnak a rasszizmus gabeli értelmezésében betöltött privilegizált szerepe elválaszthatatlan a "hungaro-marxizmus"-ról szóló — már említett — felfogásától. Gabel — az ausztro-marxizmusra is utalva — 1965-ben kezdte használni ezt a terminust, amellyel egy nyitott, az elidegenedésre, hamis tudatra s a velük összefüggő kérdésekre összpontosító, főként magyar gondolkodók írásaiban jelentkező irányzatot kívánta megjelölni. Egy Lucien Goldmann-nal folytatott vita során alakult ki benne ez a fogalom, hogy segítségével — szándékai szerint — valaminő iskolához hasonló, tematikai preferenciákhoz igazodó és meghatározott történelmi-társadalmi közegehez kötődő áramlatot különítsen el. A "hungaro-marxizmus" — Gabel szemében — nem azonos az összes magyar szerzők munkásságát, illetve műveit summázó "magyar marxizmus"-sal. Ezen belül határozott különbséget tesz egyrészt az orthodox, merev tantételekből álló, adott esetekben hatalmi politikát igazoló, másrészt a filozófiai-szociológiai iskolaként fellépő, inkább dialektikus, mint materialista, más eszmei hatások iránt fogékony, nem önmagába zárkózó, s nem is kizárólagos orientáció között. Képviselőinek sorában Lukács Györgyöt, Mannheim Károlyt, Fogarasi Bélát, Szabó Ervint, Jászi Oszkárt, Szende Pált, Nádor Györgyöt említi.⁹

Magyarországot közép helyzete, földrajzi, eszmei és politikai útkereszteződések menti fekvése tette meg a jelzett irányzat forrásvidékének, s ezen belül — Gabel szerint — kialakító tényezőként hatott még az elnyugatiasodott főváros sajátos funkciója és viszonya a vidékhez, a magyar nacionalizmus kettőssége, valamint a korabeli egyetemi oktatás konzervatív elzárkózottsága. A "hungaro-marxizmus" hordozóját abban a főként pesti értelmiségben fedezte fel szerzőnk, amelyet a manheimi "szabadon lebegés" jellemezett. Ez a közeg érzékenyen reagált a világból érkező ösztönző impulzusokra, alkalmas volt nem csupán a különböző áramlatok ütköztetésére, hanem arra is, hogy őket meghaladja. Az iskola szellemi emanációja azonban messze túlterjedt a forrásvidék határain. Gabel számos olyan gondolkodót említ, akiken hatása kimutatható volt, s ezek között például Lucien Goldmann, Karl Korsch, találgatjuk, közvetve pedig Maurice Merleau-Ponty, Henri Lefebvre és talán Jean-Paul Sartre került a "lukácsizmus" befolyása alá. Az iskola kisugárzása még — többek között — Emmanuel Mounier, Edgar Morin és Kostas Axelos érintette.

⁹ *Idéologies*, II (Paris, 1978), 107–110; *Mannheim et le marxisme hongrois* (Paris, 1987), 16–42.

Joseph Gabel különbséget tesz a "hungaro-marxizmus" és a "budapesti iskola" között, amelyet Lukács György 1971-ben említ először egy levélben. Az érintkezési felületek, átfedések ellenére, a két szellemi egység nem azonos egymással. Míg az előbbi autonóm marxista gondolkozást gerjesztő — főként, de nem kizárólag magyarok által képviselt — áramlat volt, az utóbbit Gabel baloldali ideológiai és politikai irányzatnak minősíti, amely az "emberarcú szocializmus" utópiáját kergette.

Sokatmondó, hogy az — e felfogástól is áthatott — könyv akkor kerül a magyar olvasó kezébe, amikor az államszocializmus rendszerének csődje az "utópia halálát" is jelezte, s amikor ez a vég a közvélemény bizonyos részében a marxizmus hitelvesztését váltotta ki. A könyv piacra kerülése előtt a "budapesti iskola" több régi tagja elhatárolta magát a csoport egykori szellemiségétől. Gabel "polgári marxista"-nak tartja magát, s önjellemzésében szívesen hivatkozik Karl-August Wittfogelre, az úgynevezett "ázsiai termelő mód" teoretikusára, aki szektáriánus korában azt állította Karl Mannheimről, hogy azok közé a polgári szociológusok közé tartozik, akik az "osztályellenség fegyvertárát fosztogatják." Gabel úgy véli, hogy ez a jellemzés rá is vonatkozik. Ő igazán nem hunyt szemet Karl Marx tévedései, be nem vált prognózisai fölött, hiszen e könyvben is szenvedélyes filippikát intéz Marx "A zsidókérdéshez" című fiatalkori írása ellen, ám meggyőződéssel vallja, hogy a marxizmus (bizonyos elemei révén) a totalitarizmus bírálatában nélkülözhetetlenek bizonyul. Hatékony demisztifikáló erőt lát benne.

Eljárása, az a mód, ahogyan Karl Marx és Lukács György életművét szelektíven megközelíti és értékeli, példaértékű. Kétségtelenné teszi, hogy egyiket sem lehet a modern gondolkozás történetéből, korunk sorsdöntő kérdéseinek vizsgálatából — a ma eluralkodó nihilista szellemben — kirekeszteni. A "hungaro-marxizmus"-ra vonatkozó, eddig a magyar tájakon szinte teljesen visszhang nélkül maradt fejtegetései olyan eszmétörténeti összefüggéseket tudatosítanak, amelyeknek további feltárása / vitatása termékenyítőnek ígérkezik. Ez akkor is így van, ha az irányzat, illetve az iskola körülhatárolásában, tagjai megjelölésében — véleményem szerint — az esetlegességnek, a művi konstrukciónak a megengedettnél nagyobb szerep jutott. Gabel a szigorú tudományosság, a szociológiai értelmezés igényével írja le a társadalmi tényként felfogott, ország- és nyelvhatárokat nem feltétlenül tiszteletben tartó "iskola" jellegzetességeit. Igaza van, amikor a közös paradigmában, jelen esetben az elidegenedésre, a hamis tudatra való koncentrálásban találja meg az összetartó tényezőt. Ám nem mindegy, hogy az összekötő közös tematika egyetlen tanulmányban, valamely könyv egyik-másik részében vagy pedig egy egész életművet meghatározó, rajta végigvonuló bűvárkodásban követhető nyomon. Az "iskola"-n belül — szerintem — nélkülözhetetlen bizonyos érintkezés, a közös fellépés és publikálás a kortárs tagok között, akiket a "mi-tudat" minimális mértékű jelenléte is egybefűz. Márpedig mindezt nehezen találónok meg — mondjuk — Jászi Oszkár és Lukács György között, s az ilyenfajta kommunikálás is sajátos formákat öltött

ugyancsak Lukács s az ellene — egy lehetséges koncepció s per előrevetülő árnyékában — megsemmisítő szándékú támadást indító Fogarasi esetében.

* * *

A "polgári marxista" Joseph Gabel már akkor kérlelhetetlenül szembefordult a sztalinizmussal, amikor Franciaországban és egész Európában (annak keleti részéről nem is szólva) számos kimagasló tudós, író és művész még a "népek atyjá"-nak, a "negyedik klasszikus"-nak hódolt. Gabelt azoknak az oldalán találjuk, akiket Arthur Koestler és George Orwell neve fémjelez. *Idéologies* című — már említett — tanulmánykötetében főként a sztalinista ideológia bírálójaként lép fel. Ebben a válogatásban találjuk a sztalinizmus lélektanáról írt tanulmányát is (1949), amelyben nem Sztalin öregkori, paranoid gyanakvásoktól is eltorzult politikáját boncolgatja, hanem a sztalinista mentalitás vonásait próbálja meghatározni. Jellemző volna erre az — "orthodox kommunista logika"-ként is bemutatott — tudatra és lelkületre például az érzelmektől fűtött elutasítás, amellyel a csalhatatlannak tekintett nézetekkel nem egyező véleményeket, felfogásokat háritja el magától. Akiket ez a szemlélet tartogva, azok közegnyi ellenállást tanúsítanak a doktrínával ütköző tapasztalati tényekkel szemben.

A sztalinista — Gabel szerint — gyakran folyamodik a "hamis azonosítás szillogizmusa"-hoz, s ez a művelet abból áll, hogy konkrét egészeket, például történelmi személyiségeket alkotó részekre bontunk, majd egy összetevőt, valamely közös elemet mesterségesen kiemelve, a részleges azonosságot teljessé változtatják át. Így lehetett egyenlőségjelet tenni Hitler és De Gaulle tábornok közé azon az alapon, hogy mindketten kommunistaellenesek voltak. A hamis azonosságot hordozó fogalmak "egocentrikus"-nak is minősíthetők. A közvetítésükkel kifejezett azonosság nem a valóban közös vonásokból származik, hanem valaminő — párthoz fűződő — privilegizált és erős érzelmi töltetű viszonyból fakad. A "szociál-fasizmus" sztalin fogalma például mérhetetlen károkat okozott éppen azért, hogy a fasizmust és a szociáldemokráciát hamisan azonosította. Általában — mutat rá Gabel — a sztalinista mentalitásban igen fontos helye és szerepe van a "privilegizált viszonyítási rendszerek"-nek, s ezek — a kommunista párt politikájától meghatározottan — emotív és nem ésszerű döntésekre készítetnek.

A sztalinista gondolkozásmódban és politikában, főként a zsarnok életének utolsó szakaszában, végtelenen jelentkeztek ama "baloldali antiszemitizmus" torzulásai is, amelynek átfogó és kemény bírálatát ebben a könyvben találjuk. Ez — a terjedelmileg is tekintélyes helyet elfoglaló — rész a magyar olvasónak sok új tény és gondolatébresztő reflexiót kínál.

Kezdjük "A zsidókérdéshez" című marxi tanulmány elemzésével, amely tanulmányt Gabel "felhőborító, ám zseniális esszé"-nek minősít. Végül azonban nem ad (talán nem is adhat) egyértelmű választ arra a kérdésre, "antiszemita" volt-e Marx, vagy nem. Leszögezi viszont, hogy fiatalkori írása — utóéletében —

az antiszemita kapitalizmus-ellenesség, a baloldali zsidóellenesség forrásművének bizonyult. "A zsidó világi istene a pénz" — a marxi írás eme kulcsmondatára hivatkozhattak mindazok, akik a zsidóság bizonyos köreinek a tőkés rend kifejlődésében játszott kétségtelen szerepét (többnyire a rendszerrel együtt) negatívan ítélték meg. Ismeretes, hogy ez a felfogás — burkoltan és búvápatakként elő-előbukkanva — a munkásmozgalomban is teret szerzett. Szerzőnk nyomon követi az irányzat pályáját, s ennek során az osztrák s a magyar szociáldemokráciában észlelhető megnyilvánulásaira nagyobb figyelmet fordít. Jelzi a sok zsidó származású vezetőt, és az egész fejleményt abszurd következményekkel járó "paradox elhajlás"-nak tartja. Paradoxális ez a jelenség, mert a zsidóság emancipációját a polgárosodásnak köszönhetette, s éppen ezért a kimutatott erőteljes baloldali tájékozódás valósággal önpusztító opciónak bizonyult. Érveket szállított az antiszemitáknak is.

Ebbe a zsidóellenes áramlatba illeszti be Gabel — más baloldali szerzőkkel együtt — Ágoston Pétert; *A zsidók útja* című munkáját (1917) pedig a kelet-európai "baloldali antiszemitizmus alapművé"-nek tekinti. Nem fogadja el Ágoston s a hozzá hasonlók "zsidókritikus" álláspontját, mert benne nem segítő szándékú bírálatot vél felfedezni, hanem burkoltan ellenséges attitűdöt. Elutasítja a teljes beolvadásnak azt a változatát is, amelyet — a korabeli szocialista vezetőkkel együtt — Ágoston Péter javasolt. Szerzőnktől teljesen idegen a zsidó "öngyűlölet", sőt, attól az — önbírálati velleitású — magatartástól is viszolyog, amelyet kissé ironikusan "zsidó mazochista idealizmus"-nak keresztelt el. Ez a viszonyulás azonban talán kevésbé lenne intranzigens, ha tekintetbe vette volna Bibó István ama megjegyzését, hogy az antiszemitizmus elleni (napjainkban ismét oly időszerű) küzdelmet nem lehet csak a zsidó tapasztalat és érzékenység alapján folytatni. Egy ilyen törekvés a nem zsidók körében visszhang nélkül maradna.

A baloldali antiszemitizmus elemzésével kapcsolatban különös figyelmet érdemelnek a cionizmusra vonatkozó fejtegetések. Emlékezhetünk, a Kádár-rezsim hivatalos álláspontja e tekintetben is a marxizmus-leninizmus tételeihez igazodott. Márpedig — Gabel szerint — a cionizmus-ellenességben jelentkező álcázott antiszemitizmus a posztkapitalista rendszerek — országokként változó — politikájában mindenütt tetten érhető volt, különböző formákban és eltérő intenzitással. Ez a jelenség a totalitarizmusok érintkezéséről is árulkodott. A sztalin politikában érvényesülő antiszemitizmus főként 1948 után vált virulenssé, s a jiddis kultúra felszámolásában, a Kreml zsidó-származású orvosai elleni koholt perben, nemzetközi síkon szintén a különféle koncepciók perek (például a csehszlovákiai Slansky-per) félreérthetetlen antiszemita irányzatosságában nyilvánult meg.

A cionizmus-ellenességet szerzőnk mint ideológiát, mint jellegzetes hamis tudatot elemzi. Meggyőzően cáfolja a rasszizmussal, illetve a kolonializmussal való téves azonosítását, és kiemeli Izrael államának pótolhatatlan szerepét abban, hogy menedéket nyújt az üldözött zsidóságnak, hogy lebontja a faji elfogultságoktól áthatott sztereotípiákat. Gabel állítja, hogy a zsidóság helyzete

Nyugaton — főként Izraelnek köszönhetően — nagymértékben javult, sőt, általában az asszimiláció esélyei szintén kedvezőbbé váltak.

Gabel leszögezi, hogy nem védőbeszédet fogalmaz a cionizmus mentségére. A mozgalmat bírálhatónak, bírálандónak tartja. Ő maga azonban ódzkodik bármilyen kritikától, s ez a tartózkodás az izraeli politikával kapcsolatban is megmutatkozik. Lándzsát tör a zsidó— arab kiegyezés mellett, de ránk bizza annak a latolgatását, miként érhető el ez a francia—német megbékéléshez hasonlított fordulat egy olyan arabsággal, amelyet Izrael Állam "ősellenségé"-nek nyilvánít.

* * *

A Réflexions sur l'avenir des juifs kissé átalakított — valamelyest rövidített, de újabb anyaggal is kiegészített — magyar változatának, most már a *Jobboldali és baloldali antiszemitizmus* címmel, a magyar Holocaust félévszázados évfordulóján kell megjelenie. A fordító azzal a meggyőződéssel ajánlja a könyvet az olvasók figyelmébe, hogy szerzőjének sikerült megvilágítania a több ezer éves tragikus út némely állomását, és főként a népiirtásba torkolló szakasz, majd az Auschwitz utáni lépések néhány rendkívül bonyolult, ellentmondásos és többszörösen fájdalmas mozzanatát. Nem volt, nem is lehetett szándéka, hogy egyértelmű megoldásokkal szolgáljon. Úgy hiszem, elsősorban meggondolkoztatni akart, s ha kész, végleges feleletek helyett csupán mérlegelni érdemes tényeket és nyomós érveket vetett papírra, teljesítménye akkor is méltányolandó.

Kolozsvár, 1994. május

Joseph Gabriel

Jobboldal
és patoldal
szidellenség

I

Bevezetés

Napjainkban a rasszizmus kérdése a tudományos és politikai élet előterébe került. Ugyanez történt az úgynevezett "zsidókérdés"-sel, amely — logikailag és történetileg — következménye az előbbinek.

Bizonyos idő óta furcsa és nyugtalanító ideológiai fejleményt észlelhetünk: a fajvédelem elleni érzelmeket, amelyeket a hitleri fajüldözés borzalmainak emléke által kiváltott egészséges reakciónak tekintettünk, nyíltan cionizmus-ellenes eszméket hirdető és gyakran be nem vallott antiszemitizmustól kísért irányzatok sajátítják ki. Ezzel párhuzamosan a rasszizmus fogalma ideológiai jellegét ölt, s ez arra a torzulásra emlékeztet, amelyet a fasizmus fogalmának kellett elszenvednie a sztalinista ideológia keretei között. A jelenlegi politikai vitákban használatos rasszizmus fogalomnak semmi köze a politikatudományhoz; ideológiai jellegével megszűnt az igazság felderítését elősegítő tudományos eszközként szolgálni, és a politikai csaták fegyverévé vált.¹

Civilizációnk rasszista betegsége

A *rasszizmus* egyidős a történelemmel. Arisztotelész, aki rabszolgaságra kárhoztatta a nem görögöket, kétségtelenül már a rasszizmus egyik klasszikus változatát képviselte. Ismeretes, hogy felfogása a korabeli hellén világ egyik fontos részének társadalompolitikai szemléletét tükrözte.² A genocidiumba torkolló fajüldözés azonban modern jelenség, és fő áldozatai korunkban — ha nem is az egyetlenek — vitathatatlanul a zsidók.³ Mégis, a haladó közvélemény jelentős része számára a rasszizmus most már az arab- és fekete- (néger-) ellenes magatartást jelenti, és legfeljebb másodlagosan azonosul a zsidó-ellenességgel. Ezt a meghatározást *expressis verbis* sohasem fogalmazta meg senki, de ettől

¹ Emlékezhetünk, hogy abban az időben a *fasizmus* fogalmát azonosították a *kommunizmus-ellenesség*-gel, aminek következménye a legképtelenebb hamis azonosítások (például, *szociál-fasizmus*) sorozata, valamint a fasiszta jelenség történelmi szerepével foglalkozó kutatások leállítására volt. A *rasszizmus* fogalma — néhány évtized óta — ugyanennek a folyamatnak a tárgyává vált.

² Joseph Moreau, *Aristote et son école* című munkájában (Paris: Presses Universitaires de France, 1962), p. 243, rámutatott, hogy a nagy görög filozófus szerint a barbárok a természet által rabszolgaságra vannak rendelve. Mindenesetre, amit ma Arisztotelész "rasszizmus"-ának neveznek, az szöges ellentétben volt Nagy Sándor beolvasztó politikájával.

³ "Mint ideológiai képzetek rendszere különbözik a tudománytól, amennyiben a gyakorlati-társadalmi funkció elsőbbséget élvez az elméleti (vagy megismerő) funkcióval szemben" (Louis Althusser).

függetlenül különféle politikai állásfoglalásoknak és értékítéleteknek rejtett közös nevezője.⁴ A *neo-antirasszista* szemében az Egyesült Államok, ahol a feketék polgári jogai egyre teljesebben érvényesülnek, rasszistább, mint Lengyelország, ahol a zsidó kisebbség hasonló jogait mindinkább megnyirbálják. Ha valaki Európában vagy Amerikában rálő egy nem európai betörőre, azt rasszista agressziónak minősítik, ha viszont közönséges, kapzsi, sőt, alávalóan bűnöző zsidókat vetnek oda a mozilátogató közönség prédájául, azt nem a fajgyűlölet megnyilvánulásának tekintik, hanem a zsidók valóságghű ábrázolásának.⁵ A Karl Marx "A zsidókérdéshez" című művében (1843)⁶ kétségtelenül meglévő antiszemitizmus tagadásában ugyanez az ideológiai leplező mechanizmus érvényesül. Lesz még alkalmunk bővebben is kitérni erre a lényeges alapszövegre, amelynek nemcsak antiszemita jellegét rejtették véka alá, hanem értelmező-magyarázó értékét is alábecsülték.

A zsidóknak és különösképp Izrael államnak rasszizmussal való megvádolása egy és ugyanazon ideológiai képletbe tartozik. Ha a zsidókról föltehető, hogy rasszisták, akkor az antiszemitizmus valamifajta finom rasszizmus-ellenes dimenzióval gazdagodik, és egy haladó felfogás rangjára emelkedik. Azok a kétes értékű történeti kutatások, amelyek a korszerű fajvédelem ősi, hagyományos jellegét hangsúlyozzák, vizsgálódásunk szempontjából érdektelenek. Senki sem rója fel az ókori rómaiak politikai erkölceit az olaszoknak.

Émile Gillibert, aki Mózeset és Hitlert egyaránt felelőssé akarja tenni civilizációnk rasszista betegségéért, elfelejti, hogy Mózes nagyszabású terve lényege szerint a fellázadt rabszolgák álma volt.⁷ A mai világban a zsidó sors különös — és tragikus — vonása, hogy nem fordulhatnak szembe megaláztatásukkal anélkül, hogy ne vessenek szemükre uralkodói velleitásokat. Nem léphetnek fel a zsidó-ellenes rasszizmussal szemben sem anélkül, hogy őket magukat is ne minősítsék fajüldözőnek. A görögök évszázadokon át hősiiesen védelmezték ön-azonosságukat az iszlámmal szemben; végül az egész civilizált

⁴ A végtelenségig lehetne sorolni a napi sajtóból a példákat a rasszizmus fogalmának ideologikus-egocentrikus eltorzítására. A leglátványosabb példával a Klaus Barbie védelmére kiszemelt kongói ügyvéd szolgált. M^e M'Bemba szerint a volt SS főtitket nem lehet fajgyűlölőnek minősíteni, mert hiszen beleegyezett abba, hogy egy fekete jogász védje (*Le Monde*, 1987. máj. 22).

⁵ Rainer W. Fassbinder — W. Schmidt *Az angyalok árnya* és Andrzej Wajda *A nagy ígéret földje* című filmjére gondolok. Néhány éve mindkettőről sok szó esett a lapok filmrovataiban. Magam is foglalkoztam velük tüzetesebben, lásd *Réflexions...*, pp. 53-60.

⁶ Karl Marx, "A zsidókérdéshez (*Zur Judenfrage*)", in: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, I: 1839-1844 (Budapest, 1957: Kossuth Könyvkiadó), pp. 349-377.

⁷ Émile Gillibert, *Moïse et le phénomène judéo-chrétien* című munkájában (Métanoïa) (Montélimar: Marsanne, 1977), p. 72, olvasható: "Hitler az egyetlen történeti példa arra a faji vizióra, amely az Izraelével összehasonlítható."

folyamatot viszont, amely egyébként igen erősen hasonlított a görög szabadságharchoz, s amely 1948-ban Izrael, a szuverén zsidó állam létrehozásához vezetett, a haladó közvélemény széles körben gyarmatosítónak, rasszistának bélyegezte. Míg a görög identitást megőrzésre méltó értéknek fogadják el, a zsidó identitást gyakran érték nélkülinek vagy éppen értékelenesnek tekintik. Olyannak, amelyet ki kell küszöbölni, vagy legalábbis meg kell haladni. Holott az egyetemes kultúrához való zsidó hozzájárulást minden fenntartás nélkül a görögökéhez kell hasonlítanunk. A rasszizmus tehát nem ott található, ahol keresni próbálják. A modern zsidó közösség magatartása az őket valóban befogadó vagy csupán ilyennek feltételezett közeg iránt mindig a fajvédő attitűddel diametrálisan ellentétes póluson bontakozott ki. Ezt jelzik az eredeti családnevekről való lemondások, a gyakori kitérések és vegyesházasságok. Ezt bizonyítják a zsidó problémákkal szemben közömbös politikai mozgalmakban való militáns elköteleződések is. Valóban rasszista zsidó közösségekkel szemben a Harmadik birodalom törvénykezése nem érezte volna sürgetőnek, hogy a vegyesházasságok⁸ ellen kemény intézkedéseket hozzon, s Horthy Miklós kormányzó Magyarországa sem tekintette volna szükségesnek a családnevek magyarosításának fékezését.⁹

A "visszatérési" törvény

Ami a rasszizmusnak Izrael államával szemben megfogalmazott vádját illeti, ez leginkább a zsidók Izraelbe áttelepülését, az úgynevezett "visszatérés"-t szabályozó törvény — úgymond — fajvédő jellegét kifogásolja. "Zsidó anyától származom — írja Gilbert Mury marxista szociológus —, vagyis hivatkozhatnék az Izraelben kibocsátott «visszatérési törvény»-re, de nem hagyom magam foglyul ejteni a rasszista csapdával."¹⁰

Ez az okoskodás két egymástól különböző problémát kever össze: a rasszista tételek tudományos érvényességének és a fajgyűlölő ideológia létezésének kérdését. Az utóbbi, noha tudományos szempontból képtelenség, félelmetes ideológiai erőt jelent, s a közelmúltban számos zsidót arra kényszerített, hogy külföldön keressen menedéket. A "visszatérési törvény" semmi esetre sem jelenti a fajvédelem tudományos értékének az elismerését. Ellenkezőleg, ez a törvény a rasszizmusra adott válasznak tekintendő, ami — ismerjük el — nem ugyanaz a dolog. Gilbert Mury logikája szerint két, a náci Németországgal érintkező állam közül a zsidó menekülteket befogadókat rasszistábbnak kellene minősíteni, mint

⁸ "(...) Németországban 1921 és 1925 között minden 100, zsidó férfiak és nők által kötött házasságból 42 vegyes volt." Arthur Koestler, *La treizième tribu* (Paris: Calmann-Lévy, 1976), p. 236.

⁹ A zsidó családnevek magyarosításával kapcsolatban lásd: *Horthy Miklós titkos iratai* (Budapest, 1962), 260–261.

¹⁰ Gilbert Mury levele, *Le Monde* (1972. szept. 19).

a másikat, amely visszatoloncolja őket arra való hivatkozással, hogy számukra ők is csak németek, akiknek nincs semmi okuk "házá"-juk elhagyására. E — hamis okoskodásból származó — következtetés a cionizmus-ellenes retorika egyik alapszerkezete, s — többé-kevésbé rejtett formában — a legkülönbözőbb szerzők alkalmazzák. Ezt mint a híres hegeli megállapítás fonákját is felfoghatjuk: a zsidó-ellenes rasszizmus ész-ellenes, tehát *nem létezik*. Roger Garaudy, aki szorgalmasan bizonygatja, hogy a zsidók nem alkotnak homogén "faj"-t,¹¹ nyitott kapukat döngtet, és szándékosan tévesen adja meg még a címzetet is. Nem a zsidókat kellene e tekintetben meggyőznie, hanem az antiszemitékat. Érvelése tökéletesen a maga helyén volna egy a hitleri ideológiát kritikailag boncolgató elemzésben; ténylegesen azonban egy anti-cionista pamfletbe illeszkedik bele. Mindebben a "revizionista" tétellel¹² való szemérmes konvergenciát ismerhetjük fel.¹³

Végül, a "visszatérési törvény"-nek rasszizmussal való megvádolása a fiatal Marx ritkán idézett megállapítását igazolja, amely szerint az ideológiában a történelem eltorzulását vagy absztrakcióját kell látnunk. Ez a rövid kijelentés Marxot mintegy megteszi a moszkvai perek¹⁴ előzetes kritikusává, és besorolja a historicista irányzat — minden vitán felül álló — bajnokai közé.

A "visszatérési törvény"-nek rasszistaként való megbélyegzése *ideológiai* természetű abban a mértékben, amelyben a zsidó történelmet egyik lényeges dimenziójától fosztja meg. Elhallgatja, hogy 1933 után a befogadást kereső zsidó menekültek a különböző államok — nyilván eltérő mértékű — elutasításába ütköztek. A történelem — sajnos — bővelkedik különböző üldözésekben. Ám az, hogy egy fejlett és gazdaságilag hasznos kisebbség előtt az összes kapuk becsukodjanak, gyakorlatilag egyedülálló eset volt. Ez a példa is egyértelműen

¹¹ Roger Garaudy, *L'affaire Israël: Le sionisme politique* (Paris: Papyrus, 1983), p. 50.

¹² A "revizionizmus" ebben az összefüggésben: a Holocaust tényeinek tagadása.

¹³ E három különböző politikai elkötelezettségű szerző gondolatmenetét ugyanaz az ideológiai logika hatja át. A zsidóknak, nem lévén faj, "logikusan" nem kellene fajvédők céltáblájává válniuk (Roger Garaudy); mivel a Holocaust nem létezett, a náciknak a zsidókkal szemben tanúsított magatartása nem valaminő faji előítéletből származik, hanem abból a szükségből, hogy egy erős és elszánt ellenséggel szemben védekezzenek (Robert Faurisson); tekintve, hogy a zsidó-ellenes rasszizmus pusztán mítosz, a zsidóknak nincs szüksége menedékorzágra (Gilbert Mury).

¹⁴ Íme, az alapvető szöveg: "A természet története, az úgynevezett természetudomány, itt nem érdekel minket; az emberek történetével azonban foglalkoznunk kell, minthogy szinte az egész ideológia vagy e történet elferdített felfogására, vagy a tőle való teljes elvonatkozásra vezetődik vissza. Az ideológia maga csupán egyik oldala a történetnek." *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, III (Budapest, 1960), pp. 20–21.

annak a szükségességét bizonyítja, hogy a társadalmi problémákat történeti megközelítésben, az ideológiai értelmezések következetes mellőzésével kell kezelni. Ha az ajtók tárva-nyitva lettek volna a náci rendszerből menekülő zsidók előtt, akkor a "visszatérési törvény"-t — de magának a Izrael Államnak a létét is — semmilyen parancsoló szükség nem tette volna nélkülözhetetlenné. Ebben az esetben a zsidók létét és fennmaradását, ha nem is éppen rasszista, de nacionalista, sőt, sovinszta készleteknek lehetne tulajdonítani. Mivel ilyesmiről szó sincs, Izrael Állam nem gyakorolhatja a kollektív befogadást, mert ezzel politikáját az 1939 előtt a részleges befogadást alkalmazó államokhoz tenné hasonlónak; de nem fogadhat be — mint némelyek sugalmazzák — más menekülteket sem, mert ily módon a menedék-állam szükségszerű létét kompromittálná. A "visszatérési törvény" mai formájában egy a jelenkori zsidó történelem specifikus jellegéből származó specifikus szükségletnek felel meg. Rasszistának minősíteni ezt a törvényt ugyanolyan, mintha egy szülészeti klinika igazgatóságát vádolnánk "szexista" diszkriminációval, mert nem hajlandó befogadni hímnemű betegeket. A rasszizmus fogalma tehát sürgősen újra meghatározandó; az időszerű politikai szócsatában alkalmazott — egyetemes érvényre jogot támasztó — formájában hordónyi ideológiai löport rejt magában. Láttunk már jellegzetesen antiszemita megnyilvánulásokat, amelyeket rasszizmus-ellenes potenciájú grafittik kísértek. Lehet, hogy egy szép napon fajgyűlölet-ellenes pogromoknak leszünk a tanúi?

Ethnikai másság

A rasszizmus fogalmának szükségessé vált újra-meghatározását kísérli meg elvégezni a néhány évvel ezelőtt megjelent, s a jelen kötetben újraközölt "Rasszizmus és elidegenedés" című írásom.¹⁵ Az a kapcsolat, amelyre a rasszizmus kérdése és a marxista tan fontos, ám ugyanakkor erősen vitatott fejezete, az elidegenedés elmélete között van, s amelyre utalok, lehetővé teszi az igazi rasszizmus és a politikai szövegeken élőködő ál-rasszizmusok megközelítését. Az autentikus "faj"-védelem a marxista, de ugyanakkor embertani értelemben vett elidegenedés egyik megnyilvánulása.

A rasszista tudat, amelyet az ethnikai másság¹⁶ eldologiasító és történetietlen észlelése jellemez, valószínűleg a kortárs politikai világban érvényesülő *hamis tudat* legtipikusabb formája. A rasszizmusnak van egy — esetenként többé-kevésbé jellegzetes — valóságidegen (deliriumos) dimenziója, és Léon Poliakov igen helyesen utalt a hasonlóságokra a fajvédő "logika", valamint ama prae-logikus mentalitás között, amely mentalitást Lucien Lévy-

¹⁵ *Praxis International* (1983. jan.), pp. 425–437.

¹⁶ Theodor W. Adorno, & al., *The Authoritarian Personality* (New York: Harper, 1950); alapvető mű, amelyre gyakran fogunk hivatkozni.

Bruhl vélt az akkoriban "primitívek"-nek minősítetteknel diagnosztizálni.¹⁷ Itt egy megkerülhetetlen differenciális ismérvel rendelkezünk. A háború idején — államérdekre való hivatkozással — bizonyos ethnikai csoportok ellen hozott diszkriminációs intézkedések lehetnek igazságtalanok, hatástalanoknak is bizonyulhatnak, s éppen ezért jogos bírálat tárgyává válhatnak. Semmi közük azonban az igazi rasszizmushoz. Ezzel szemben a Harmadik birodalom zsidóellenes politikája hamisítatlanul fajgyűlölő volt, mert egy akkulturálódott és általában hazafias érzelmű kisebbség ellen irányult. Ezt a kisebbséget annak idején még alig érintette meg a cionizmus hatása, nemzetközi téren inkább németbarát volt, és erőteljesen hozzájárult országának mind intellektuális-tudományos kisugárzásához, mind háborús erőfeszítéseéhez 1914 és 1918 között. A Harmadik birodalom rasszista politikája olyan, kudarcból merítő és kudarchoz vezető magatartás volt, amelyet egy politikai hamis tudat, s egy deliriumba átvészoló prae-logikus mentalitás táplált.

Ugyanezt mondhatjuk — *mutatis mutandis* — az Egyesült Államok déli államaiban évtizedekkel ezelőtt elterjedt vak fekete-ellenes rasszizmusról is. Ez a fekete-ellenesség — minden értelem és haszon nélkül — egy olyan kisebbséget taszított az amerikai értékeknek előbb a harmadik világ törekvéseiből s az iszlámból, majd egy idő óta, paradox módon, a hitleri mintából ihletődő kontesztációjába, amely kisebbség egy adott pillanatban az *American way of life* büvkörébe került. Viszont a japán származású amerikaiak bizonyos politikai és katonai funkciókból való kizárásának a második világháború alatt nem volt semmilyen fajvédő jellege. Ezeknek az állampolgároknak a jelenléte kulcsfontosságú posztokban háború idején tényleges veszélyeket rejthetett magában. Pontosan ugyanez vonatkozik az Izraelben s a megszállt területek arab származású kisebbségét érintő — az utóbbi évtizedekben hozott — különböző megszorításokra. Izraeli részről ezeket nem motiválta semmilyen felsőbbrendűségi komplexus vagy bárkit is öncélúan megalázó szándék. Egyszerűen az államérdek követelményeiről van szó. Ennek az államrezonnak a — szerkezete által meghatározott — logikája azonban a rasszista logikával ellenkező póluson található.¹⁸

A "zsidó rasszizmus" vádaskodó tétele, újabb alakjában, magán viseli az ideológiai mítosz összes jégeit. E mítosz újjáéledése nem más, mint a hitleri

¹⁷ Léon Poliakov, "Causalité, démonologie et racisme", *L'homme et la société* (1980. jan.-dec.); és *La causalité diabolique. Essay sur l'origine des persécutions* (Paris: Calmann-Lévy, 1980).

¹⁸ Max Weber különbséget tesz célracionális (*Zweckrationalität*) és értékracionális (*Wertrationalität*) között. A rasszizmusban a hangsúly az előbbiről az utóbbira helyeződik át. Az államrezon azt kívánta volna, hogy a Harmadik birodalom tartsa meg Németországban vagy a szövetséges államokban az olyan embereket, mint Albert Einstein, Enrico Fermi, Szilárd Leó s annyian mások. A fajgyűlölő magatartás tehát kudarchoz vezető magatartás, és nem csak a náci Németországban.

fasizmus visszamenőleges hatályú banalizálása. Az ideológiai torzulásnak megvan a maga belső összefüggése és logikája: ha a zsidókat a rasszizmus vádjával illetik, a Harmadik birodalom kedvezőnek minősül az arab ügy szempontjából: mint egy színesbőrű nép katonai szövetségese megszabadul a rasszista megbélyegzéstől. A náci Németországnak a néger- vagy feketékkel szemben tanúsított magatartása is bizonyos idő óta — lepezett, ám semmiképpen sem hatástalan — visszamenőleges hatályú újraértékelésnek tárgya lett. Ezt bizonyítják Idi Amin Dadának, az ugandai ex-diktátornak a nyilatkozatai, s ezt jelzi a Hitler-barát fekete néptribunnak, Louis Farrakhannak az előretörése az Egyesült Államokban.

A világszerte kibontakozó "revizionista" kampány — melynek Franciaországban Robert Faurisson és barátai a képviselői — ugyanehhez az ideológiai szövegkörnyezethez tartozik. Egy a történész hivatásához méltó személy számára ez a kampány semmi más, mint csalás; ám gyakorlati eredményeit tekintve távolról sem minősíthető kudarcnak. Valószínűleg hozzájárult annak idején Kurt Waldheim sikeréhez az osztrák elnökválasztáson, s kielégíti a harmadik világ egy részének ideológiai várankozásait is. Azok, akik e várankozásokat táplálják, azt szeretnék, ha — az időbeni távolodásnak is köszönhetően — Hitler történeti alakját mint a korabeli legfőbb gyarmati hatalmak ellenségét mutathatnák fel, aki — úgymond — nem rasszista volt, hanem a gyarmatok felszámolásának előhírnöke.

A "revizionista" kampány feleleveníti a "csaló zsidó"-ra vonatkozó régi antiszemita kliséit is. A "revizionista" vállalkozás véghezvitte azt a bravúrt, hogy egy történész iskola látszatával és nyelvezetével ruházta fel magát, és bizonyos kritikusan e veszélyes területen meg gondolatlanul követik is. Egy ilyen áltudományos vita, ahol a szembenálló felek egyike sincs abban a helyzetben, hogy döntő érveket hozzon fel, a süketek párbeszédévé fajulhat, s a kétséget plántálhatja be némelyek tudatába. Az ideológiai bírálat, vagyis a logikai torzítás feltárása viszont kivédhetetlen érveket kínál.¹⁹

A "revizionista" kampány kezdeményezői cionizmus-ellenesnek mondják magukat, azt azonban tagadják, hogy antiszemiták volnának. Ámde ha a zsidók egy jelentős részének, ha nem éppen a többségének történelmi csalással való megvádolása nem minősül antiszemitizmusnak, akkor a vérvád perek sem jelentenek zsidó-ellenességet, hiszen senki sem állította valaha is, hogy minden zsidó vagy éppen minden rabbi rituális gyilkosságot követett volna el. A "revizionista" irányzatot — éppen viszonylagos hihetősége folytán — az antiszemitizmus modern és veszélyes formájaként könyvelhetjük el, hisz napjainkban kevés ember ad hitelt rituális gyilkosságokról és kútmérgezésről szóló mendemondáknak. Az az elnézés — hogy ne mondjunk cinkosságot —

¹⁹ Louis Althusser — fentebb idézett — meghatározása szerint az ideológiát a gyakorlati-társadalmi funkcióinak a megismerővel szembeni elsőbbsége jellemzi, kétségtelenül ez a helyzet a "revizionista" kampány esetében. Ez nem az igazságot kereső "iskola", hanem célra törő mozgalom.

amellyel bizonyos baloldali körök²⁰ ezt a kampányt kísérik aggasztó tünet, s hiba lenne súlyosságát félreismerni.

„Az antiszemitizmus halott” — jelenti ki Luc Rosenzweig;²¹ ez egyszerre igaz és nem igaz. Tény, hogy a nyugati országok zsidóságának erkölcsi helyzete talán sohasem volt olyan kedvező, mint manapság. Tény az is, hogy a hitleri közjátéktól eltekintve, a zsidók ezekben az országokban teljes polgári jogegyenlőséget élveznek, és gyakran elsőrendű szerepeket töltenek be. Egyéni sikereiket azonban mindig a gyanakvásnak az a légköre vette körül, amelyeket a *Réflexions sur la question juive* című művében (1946) Sartre oly világosan elemzett.²² Vichy antiszemita törvénykezése nem a semmiből lépett elő, és sok történész nem csupán a hitleri követeléseknek tett engedményt lát benne. A gyanúnak ez a holdudvara gyakorlatilag már nem létezik; a cionizmus-ellenesség felszívta magába a tulajdonképpeni antiszemitizmust.

Izrael Állam léte és a „zsidókérdés”

Felvetődik azonban a kérdés, vajon a zsidó közösségek jelenlegi aranykora nem annak köszönhető-e, hogy a független zsidó állam jelen van a nemzetközi saktáblán? Azok a zsidók, akik az újra megtalált jogegyenlőségben berendezkedve elhatárolják magukat Izraeltől, nem maguk alatt vágják-e a fát? Olyan személyekre gondolok, mint Bruno Kreisky vagy Michel Rachline francia író.²³

Ez a probléma érintkezik azzal a kérdéssel, hogy lehetséges-e az antiszemita jelenség általános szociológiai elméletét kidolgozni? Egy figyelmet érdemlő, kiváló — a Sorbonne-on megvédett — disszertációban Yves Chevalier kísérletet tett arra, hogy egy ilyen elméletet a bűnbak fogalmára építsen fel.²⁴ Ez az értelmezés — többek között — a római antiszemitizmus jelenségébe ütközik. A Tacitus és Juvenalis korabeli római társadalomnak, amely legitim- és jótékonyként elismert viláгурalom, a *pax romana* közérzetét élvezte, egyáltalán nem volt szüksége bűnbakra. A kísérletemben ajánlott szociológiai magyarázat szerényebb ambíciójú; csupán a modern zsidó-ellenességre vonatkozik. Ez a kísérlet marxista fogantatású — akárcsak Abraham Léon *La conception*

²⁰ Vö. S. Thion, *Vérité historique ou vérité politique* (Paris: La Vieille Taupe, 1980), p. 122, csodálkozik a baloldal hallgatásán és kiváltképp a Francia Kommunista Párt mértékletességén a „revizionista” kampánnyal kapcsolatban. Ez igaz volt 1980-ban, de azóta történt változás.

²¹ Luc Rosenzweig, *Le Monde* (1980. szept. 19).

²² Magyar fordításban: Jean Paul Sartre, *Vádirat az antiszemitizmus ellen* (Budapest: Káldor György Könyvkiadóvállalata, 1947).

²³ Michel Rachline, *Un juif libre* (Paris: Guy Authier, 1976).

²⁴ Yves Chevalier, *Le juif, bouc émissaire: Contribution à la théorie de l'antisémitisme* (Thèse d'État, Sorbonne, Paris, 1986).

matérialiste de la question juive című munkája,²⁵ de az övével homlokegyenest ellenkező következtetésre jut.

Abraham Léon szerint a modern antiszemitizmusért mindenekelőtt a burzsoázia a felelős, mert felemelkedése idején polgári egyenlőséget adott a zsidóknak, s ezt azután megvonta tőlük, amikor ő maga válságos helyzetbe került. Viselkedése arra a kapitányra emlékeztet, aki szép időben hajótörötteket vett a fedélzetre, ám viharban meg akart tőlük szabadulni, hogy nagy bajba jutott hajóján könnyítsen.²⁶ Egy szenvedélyes érdeklődést kiváltó esszében Hermann Imre magyar pszichoanalitikus hasonló irányba mutató konklúziókra jutott.²⁷ A válságba sodródott társadalmak — szerinte — bizonyos védekező öncsonkításhoz folyamodnak: kiküszöbölik a különböző — ethnikai, ideológiai, szexuális stb. — marginalizáltakat.

Ennek a megközelítésnek a sebezhető pontja az, hogy kénytelen hallgatni a *baloldali* antiszemitizmusról, amely noha a háború alatt — a korabeli történelmi helyzetből kifolyólag — egy kissé háttérbe szorult, de latens állapotban tovább létezik, s a háború után ismét fontos szerepet kapott.

Abraham Léon könyvének megjelenése óta azonban a történelem kimondta a maga egyértelmű ítéletét. A második világháború eredményeképpen a nem kapitalista világ földrajzilag jelentős mértékben kiterjedt, ám ugyanakkor a tőkés rendszer is váratlanul lábra állt, s olyan életerőről adott tanúbizonyságot, amelyet 1939 előtt kevés kortárs tételezett volna fel. Ezzel párhuzamosan a zsidóknak — a nyugati világban megszilárdult — polgárjogi egyenlőségét bizonyos keleti országokban — gyakran elég brutális módon — kérdésessé teszik. A Sztalin uralmának végén kibontakozott antiszemita hullámot nem szabad pusztán botlásnak tekinteni. A "zsidókérdés" valóban *materialista* értelmezésétől elvárható, hogy minden jelenségre magyarázatot adjon.

Ez a *materialista* értelmezés már több mint egy évszázada megvan, és szinte explicit módon megtalálható a fiatal Marx zseniális pamfletjében,²⁸ amelyet Robert Misrahi tévesen *A tőke* jövődjé szerzője "prae-marxista" írásainak bugyrába rekesztett.²⁹ A kapitalizmus előtti Európában a zsidók osztoztak valamennyi más hitű kevéssé irigylésre méltó sorsában. Létfeltételeik nem voltak

²⁵ A fiatalon Auschwitzban megölt szerző postumus munkája először 1946-ban jelent meg. Az új kiadásban (Paris: E. D. I., 1980) Maxime Rodinson előszava kíséri a szöveget. — Rodinson előszavát magyar fordításban közli a *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* című szöveggyűjtemény (válogatta és az előszót írta Simon Róbert) (Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat, 3) (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1985), pp. 79-102. Abraham Léon könyvéből nagyobb részletek uo., pp. 103-137.

²⁶ Ez a hasonlat nem Abraham Léontól származik, hanem a szerzőtől.

²⁷ Hermann Imre, *Az antiszemitizmus lélektana* (1945) (Budapest: Cserépfalvi, 1990).

²⁸ Természetesen, "A zsidókérdéshez" című munkáról van szó.

²⁹ Robert Misrahi, *Marx et la question juive* (Paris: Gallimard, 1972).

rosszabbak, mint a protestánsoké XIV. Lajos alatt, vagy mint a kataroké Szent Lajos idejében.

A kapitalista rendszer hatalomra jutása a zsidók számára egyszerre volt isteni ajándék és balszerencse. Egyrészt, a tőkés rend társadalmi-gazdasági mechanizmusai, valamint a zsidó kisebbség hagyományos foglalkozásai közötti bizonyos eleve adott összhang arra kötelezte a győzelmes burzsoáziát, hogy a zsidóságot beemelje a polgári törvényesség kereteibe, másrészt, e körülmény folytán a tőkés rend elleni tiltakozás többé-kevésbé rejtett antiszemita tartalommal telítődött. Fogadjuk el evidenciaként, hogy ha manapság a zsidók helyzete világszerte többé-kevésbé elviselhető, Nyugaton pedig talán még jobb is, mint amit ez a szó jelent, s ez a lényegi változás végső soron többek között annak a történeti ténynek köszönhető, hogy az 1929. évi válság nem kongatta meg véglegesen a lélekharangot a kapitalista rendszer fölött.

A másik kedvező tényező — minden valószínűség szerint — Izrael létében található meg. Gyakran hangoztatták, hogy egy független zsidó állam léte a nemzetközi politikában — a zsidók kettős kötődését ösztönözve — az antiszemitizmus fellángolását mozdítaná elő. Ez az okoskodás ideologikus jellegű, mert nem veszi figyelembe a közelmúlt egyik fejleményét: egy kivándorlási célpont hiánya a háború előtt egyáltalán nem akadályozott meg bizonyos államokat abban a törekvésükben, hogy megszabaduljanak zsidó kisebbségüktől. Ez — emlékezhetünk rá — abban az időben történt, amikor azok a bizonyos hajók nem köthettek ki sehol. Amióta Izrael létezik, a legtöbb állam inkább a zsidók visszatartását szorgalmazza, s nem az elűzését. Bizonyos, hogy Izrael Állam fennállása a végtelékig felfokozta bizonyos baloldali és harmadik világbeli körök antiszemita érzelmeit. Azok a körök egyébként különösebben sohasem kedveztek a zsidóknak. Ugyanakkor Izrael léte jelentős mértékben csökkentette a burzsoázia és bizonyos keresztény körök zsidó-ellenességét. A cionista kísérlet sikere után már viszonylag rövid idő alatt is mutatkozó rendkívüli anthropológiai mutáció a fajvédő posztulátumok kísérleti cáfolatát nyújtotta. Közönyösen figyelmen kívül hagyva ezt a kísérletet, a világ fekete lakosságának egy része veszélyes engedményt tett a rasszizmusnak, s ezért egyszer keserves árat fizethet. Az amerikai fekete közvélemény egy részének képtelen náci-szimpatizáns állásfoglalásában a politikai hamis tudat jellegzetes és különösen veszélyes megnyilvánulását kell látnunk. A zsidóról kialakított hagyományos sztereotípiát történetiesítve, vagyis relativizálva, a cionizmus kétségtelenül az eldologiasodás, következhetsésképpen az elidegenedés ellen érvényesülő hatást gyakorolt, s ennek normális módon nem egyedül a zsidók lennének a haszonélvezői. Az izraeli *szabra*, aki hazafi, gyakran kész a verekedésre, s akit a mezőgazdaság, a kézimunkát igénylő szakmák vonzanak, nem csupán a zsidó-ellenes, hanem *mindenfajta* rasszizmus élő cáfolatát kínálja. Az egykori szegény, alázatos, mindenkinek tetszeni vágyó zsidó iránt nosztalgiát táplálók — gyakran nem tudatosan — az "örök" ethnikai szerepek, másképpen a *hamisítatlan* rasszizmus védelmezőivé válnak.

Izrael visszahelyezte a zsidó népet normális történetiségébe, s ennek keretei között a zsidók ezentúl nem csupán tárgy lehetnek, hanem *cselekvő alany*. Itt újból Theodor W. Adorno már idézett művére kell hivatkoznunk, amely pótolhatatlan eszköz a rasszizmus kérdését nem ideologikus módon megközelítő kutatások számára. Adorno, aki a frankfurti iskola tagjaként nagymértékben Lukács György hatása alá került, kiemelte a *másság* rasszista értékelésében megragadható eldologiasító-elszemélytelenítő dimenziót. Az eldologiasodás univerzuma azonban történelem nélküli is. Nem véletlen, hogy az anti-historikus "marxizmus" (Louis Althusser) egyszersmind egy kicsit Lukács-ellenes.

Kevéssel az első világháború előtt (1913) kiadott értékelméleti művében Wilhelm Ostwald kimutatta,³⁰ hogy az értékek létezésének nélkülözhetetlen kerete a visszafordíthatatlan idő. "A klasszikus mechanika világában — írta az Ostwald gondolatait értelmező Alfred Stern — minden hátrányos következmény nélkül lehetett elkövetni a legnagyobb ostobaságokat és a legnagyobb gatzetteket. Mivel az eseményeket visszafordíthatóknak tekintették, az volt a meggyőződésük, hogy a cselekedetek következményeit ki lehet javítani az eredeti állapot visszaállításával. Ha ez valóban így volna, a *facta infecta fieri nequeunt* kérlelhetetlen szentenciája érvénytelennek bizonyulna, s az életet megfosztaná minden tragikumtól. Egy megfordítható világban nem volna lehetőség különbséget tenni negatív és pozitív között, nem lehetne megkülönböztetni egymástól az eltérő szintű értékeket. Maga az érték fogalma elméletileg lehetetlenné válnék."³¹ Ebből a teóriából a történész és a szociológus a történelmi időszerűség érték kiváltó jellegére következtethet. A történelem hozza létre a maga értékeit; nem elégszik meg azzal, hogy történelmen kívüli, a vallásos történelembölcselek szerint isteni fogantatású, a rasszizmus felfogásában pedig biológiai eredetű értékeket hasznosítsa (egy kissé a bőrzén forgalmazott értelemben).

A történetiségnek ez az axiológiai önállósága a historicizmus fontos és kissé félreismert dimenziója. Az idegengyűlölet értelmezését is kínálja, mert a xenofóbia nagymértékben az idegen pusztán térbeli, tehát történetietlen észlelésének az eredménye. Ugyanakkor magyarázatul szolgálhat ahhoz is, hogy miért üldözték a nácik, abszurd módon, a cigányokat, e vitathatatlanul árja népet. A cigányok — akárcsak a gettókban a zsidók — a történelem peremén éltek, egy olyan "folyamatosságban, ahol múlt, jelen és jövő összetéveszhető."³²

³⁰ Wilhelm Ostwald, *Philosophie der Werte* (Leipzig, 1913).

³¹ Alfred Stern, *La philosophie des valeurs. Regards sur ses tendances actuelles en Allemagne* (Paris: Hermann), p. 9. — Az e fejezetben tárgyalt értékelméleti kérdéseket részletesebben vizsgáltuk *Idéologies, II* (Paris: Anthropos, 1978) című könyvünkben, pp. 143–167.

³² André Brissaud, *Hitler et l'ordre noir* (Paris: Librairie Académique Perrin, 1969), p. 273.

A történetiség e sajátos hiányában véljük megtalálni a századokon át makacsul érvényesülő antiszemita előítéletek megértésének a kulcsát. Amikor Vespasianus Jeruzsálemet ostromolta, Johanan ben Zakkaj rabbi — egy Jabnében (Javne / Jamnia) létesítendő tanház engedélyezése fejében — nem vállalt tovább szolidaritást a védőkkel. Kivonultatta tehát népét a történelemből, s ezzel hozzájárult rendkívüli és paradox módon hosszú életének a megalapozásához. Ám egyben akaratlanul ama több százados megvetés kialakulását is elősegítette, amelynek a zsidóság tárgyává vált.

Ez tehát a védekező térbe zárkozás és ön-leértékelés technikája. Ernst Kretschmer — egészen más szövegekörnyezetben — a *Totstellreflex* (tettetett halálreflex) fogalmát használta; Johanan ben Zakkaj és mai tanítványai (a *Neturei Karta* mozgalom vagy a kabbalista Levin, akiről később szó lesz) eljárása ezzel a neuropatológiai technikával rokonítható. Emlékeztessünk arra, hogy Johanan ben Zakkaj egy koporsóban hagyta el az ostromlott Jeruzsálemet. A jelkép sokatmondó. A zsidó népnek ez a védekező "történelmen kívül helyezkedése", amelyet a híres rabbi csodálói az ő érdeméül tudnak be, bizonyos idő múltán néhány félelmetesen abszurd következménnyel járt. Ezek egyikét az egész zsidó népnek a történetietlenítés révén végrehajtott önfokozásában jelölhetjük meg. Hadd utaljak csak arra a megvetésre, amellyel Friedrich Engels, aki — mint a hiteles marxizmus bajnoka — historicista volt, a *történelem nélküli népeket* kezelte.³³ Amióta Izrael létezik, a zsidó-ellenes gyűlölet bizonyos körökben kétségtelenül felfokozódott; a zsidók iránt táplált megvetés — az arab világot is beleértve — bizonyosan csökkent. A *megvetés* — mint dologiasító és elszemélytelenítő érzelem — szerkezetileg *sokkal közelebb áll a rasszizmushoz, mint a gyűlölet*. Amikor Jászir Arafat azzal ünnepelteti magát, hogy 1982-ben ő a világ egyik legjobb hadseregének állt ellent, akaratlanul is olyan tiszteletet fejezett ki, amelyet azelőtt hiába kerestünk volna az araboknál. Még antiszemita körökben is kezdik hirtelen megérteni, hogy talán *hiba volt elnyomni* a lénynek sem ártó, jámbor, vallásos zsidókat. Nyugaton, ahol az antiszemitizmusban hagyományosan több megvetés rejtett, mint gyűlölet,³⁴ az embernek sohasem volt olyan könnyű megvallania a zsidóságát, mint manapság. A saját értékteremtő történetiségét hordozó zsidó állam léte bizonyára hozzájárult ehhez a fejleményhez.

Az Izrael előtti korszak judaizmusát jellemző történelmen kívüliség másik abszurd következménye ama jelenségcsoport volt, amelyet "kompenzáló legendák"-nak nevezhetnénk. Tipikus példa ezekre a rituális gyilkosság

³³ A részleteket vö. Roman Rosdolsky, "Friedrich Engels und das Problem der «geschichtslosen» Völker", *Archiv für Sozialgeschichte* (1964).

³⁴ Robert Brasillach nem áttalotta a zsidókat a majmokhoz hasonlítani; lásd "La question singe", in: Philippe Ganier-Raymond, *Une certaine France* (Paris: Balland, 1975), pp. 114–117.

legendája. A diaszpóra zsidóságában valóban sok, a nem zsidók, sőt, még a vallásukat nem gyakoroló zsidók számára is zavaró-ingerlő vonás található, ám maga a zsidó vallás vitathatatlanul nem vérengző szertartás. Nem ismeri a "szent háború" fogalmát, mint az iszlám, sohasem rendelkezett az inkvizícióhoz hasonlítható intézményekkel, a térítő buzgóság is kevéssé sarkallta. Ebből a szempontból jól állja a versenyt más vallásokkal, talán India néhány vallásától eltekintve. E tények és ama kép összeférhetlensége, amely képet egy nem ritkán ellenséges környezet alkotott magának a zsidókról, némelyek számára elhíhetővé tették egy okkult vérszomjas dimenzió legendáját. A világalomra törő zsidó összeesküvés mítoszában (a "judeo-bolsevizmus" és a "Cion bölcseinek jegyzőkönyve" témája) szintén kompenzációs legendát ismerhetünk fel, amennyiben a diaszpóra judaizmusának képzeletbeli ál-történetiesítését jelenti. Ezt a legendát a zsidó népnek a világtörténeti folyamaton való kívülmaradása teszi elhíhetővé. Sokak számára elképzelhetetlen volt, hogy ez a magabiztos és domináns nép hiányozzék a történelemből, vagy olyan érdekek szolgálatába szegődjék, amelyek nem az övéi. Miközben a — történelemből kirekesztett — gettó-zsidó a történelmen túli csodát (a messiás eljövetelét) várta, rágalmozói azzal töltötték ki a valóságos zsidó történetiség hiánya miatt keletkezett űrt, hogy saját deliriumos képzelgéseiteket egy titkos és bűnös (Léon Poliakov szerint: "diabolikus") ál-történetiségbe vetítették.

Senki se gondolja azonban, hogy itt csupán régi történetekről esik szó. Ezer és ezer civilizált, jóhiszemű ember néhány évtizeddel ezelőtt még elhitte, hogy a zsidók, akik képtelenek voltak arra, hogy hazátlan menekültjeik tömegei számára menedéket nyújtó országot találjanak, ugyanakkor elég befolyással rendelkeztek egy világháború kirobbantásához. Visszahelyezve az egész zsidóságot, és nem csupán a Palesztinában élő részét, a történelemből, Izrael állam léte — axiológiai értelemben — újból felértékelte ezt a népet. Éppen ezért ennek az államnak a történelem színpadáról való eltűnése az éjszaka sötéttségét borítaná rá a történelemre.

* * *

Jelen kísérletünk néhány részlete — ahogyan ez a társadalomtudományi munkák esetében szokás — már előzetesen nyomdafestékhez jutott. Az egymást követő fejezetekben elemzett folyamatok, úgymint a cionizmus-ellenességgel álcázott baloldali antiszemitizmus erőteljes visszatérése, a rasszizmus ideológiai fogalmának a "zsidó rasszizmus" vádjától kísért eltorzítása, a Holocaust történeti valóságának tagadása (a "revizionizmus"), valamint a nácizmus visszamenőleges hatályú kedvező megítélése, amely az utóbbi időben bizonyos amerikai fekete és harmadik világbeli körökben észlelhető: mindez valójában egyazon *ideológiai folyamat* megnyilvánulásai. A "revizionizmus" jelensége, noha súlyát és

ártalmasságát némelyek hajlamosak alábecsülni, csak abban az esetben nyeri el hiteles történeti arculatát, ha e jelenségegyüttes részeként fogjuk fel.³⁵

Kétségtelen, hogy az antiszemitizmus újjászületésének előfeltételeit észlelhetjük a világban, de amíg a nemzetközi szintéren jelen van a független zsidó állam, ez a zsidó-ellenesség nem lépheti át az intézményessé válás vagy a törvénykezés küszöbét. Mindazok a zsidók vagy nem zsidók, akik Izrael létezésében antiszemitizmust kiváltó tényezőt látnak, és azt hiszik, hogy ennek az ünneprontónak a színéről való letűnésével "minden rendbejön", félelmetes diagnosztikai hibát követnek el. Súlyos tévedésük annak az orvosnak az eljárásához hasonlít, aki az inzulin-kómát összetéveszti a diabetikus kómával (klinikailag a kettő hasonlít egymáshoz), s az előbbi tünetet mutató betegnek inzulint ad be. A zsidóknak a mai világban és főként Nyugaton észlelhető kedvező helyzete nagymértékben annak tudható be, hogy a nemzetközi politikai mezőnyben létezik egy zsidó állam. Ez csupán hipotézis, ám eléggé meggyőző történeti érvekkel lehet alátámasztani. Jelen kísérleteinknek éppen az a tárgya, hogy kritikailag megvizsgálja ezeket az érveket. Feltevésünket véglegesen kizárólag az események igazolhatják vagy cáfolhatják meg. Számunkra nem marad más, mint azt kívánni, hogy erre az igazolásra sohase kerüljön sor.

³⁵ Shaul Friedländer, aki komoly történész, évekkal ezelőtt a "revizionista" kampányt úgy minősítette, mint "néhány teljesen marginális csoportocska és személyiség képtelen fantáziájának terméké"-t, amely figyelmet sem érdemel (*Le Monde*, 1983. jan. 8).

II Rasszizmus és elidegenedés (1982)

"Az elidegenedés drámája dialektikus jellegű."

(Henri Lefebvre)

A rasszizmus ezúttal csupán az elidegenedéssel s a hamis tudat vele összefüggő kérdéseivel való kapcsolataiban érdekel minket. Itt és most a rasszizmusnak mint ideológiának a bírálataira vállalkozunk. Más szavakkal, a rasszizmus ideológiai bírálatait készülünk elvégezni, s ez a bíralat a tudat filozófiájának (*Bewusstseinsphilosophie*) a hatáskörébe tartozik. A faji egyenlőtlenség elméletének tudományos kritikája nem illeszthető be fejtegetésünk keretei közé, s ugyanígy e tévelygés elleni napi küzdelem gyakorlati kérdéseit sem érinthetjük. Mégis, úgy véljük, hogy a rasszizmus kérdését az elidegenedéséhez kötve, megkönnyítjük a jelenségnek — a rasszizmus elleni harc szempontjából nélkülözhetetlen — szabatos meghatározására irányuló kutatását. Pontos diagnózis nélkül nincs hatékony gyógymód. Egy ilyen definíció kidolgozását célzó kutatás egyidejűleg mint szükséglet és legyőzhetetlennek tűnő nehézség jelentkezik. Nem indokolatlan az *Encyclopaedia Universalis* megállapítása, hogy "nem könnyű kidolgozni a rasszizmus általánosan elfogadható definícióját." Ez legalábbis meglepő egy olyan kérdés esetében, amelyet már oly sokszor s oly sokféleképpen vetettek fel.³⁶

Rasszizmus

Valóban, ha a rasszizmus mint ideológia érvényesül, fogalma is ideológiai jellegűvé (polémikus fogalommá) vált. Az "ideológiai fogalom" értelmezésünk szerint nem más, mint hamis egocentrikus azonosítások kikristályosodási formái. Ilyen, például, a "judeo-bolsevizmus" vagy a "hitlero-trockizmus". Az ilyenfajta fogalmak jelenléte a politikai szóhasználatban a gondolkodás egocentrikus torzulásának tünete. Ha egy kiemelt kategóriát — valamely ethnikumot, pártot vagy országot — a politikai univerzum logikai központjává tesznek, e rendszer ellenfelei virtuálisan egymással azonosakká válnak. Egy náci számára minden zsidó — legalábbis potenciálisan — kommunista, és minden kommunista többé-kevésbé tudatosan "zsidó érdekek" szolgálatában áll. Ez a "hamis azonosítás", amely az ötvözés technikájának logikai megfelelője, az ideologikus megközelítés, a politikai elidegenedés, egész röviden, minden elidegenedés alapstruktúráját kínálja. Mindig is úgy tűnt fel számomra, hogy az ideológiai jelenségek

³⁶ *Encyclopaedia Universalis*, 13, p. 915.

szociológusai nem ismerik fel élesen az egocentrikus tényező szerepét a politikai elidegenedés mechanizmusában. Ezek a társadalomkutatók valószínűleg nem hasznosították Jean Piaget gyermeklélektanát olyan mértékben, mint ahogyan hasznosítani lehetett volna. A pártos gondolkozás tényleg természetszerűen egocentrikus: a militáns módon elkötelezett ritkán képzeleli magát ellenfele helyzetébe. E "normális énközpontúság" szerkezetének nem tudatos ontologizálása — legalábbis részlegesen — felelős a politikai elidegenedés és az ideológiai torzulások jelenségeiért. A később kifejtendőket megelőlegezve már most helyénvaló aláhúzni, hogy a rasszizmus szélsőséges formája a kollektív egocentrizmusnak, s mint ilyen kell vizsgálni.

Márpedig bizonyos idő óta a rasszizmus fogalma egy ilyenfajta ideologizálódás (ti. egocentrikussá válás) folyamatán ment keresztül. Sok más újabb példa között elég itt utalnunk a rasszizmus vádjára, amelyet bizonyos nemzetközi fórumok Izrael államával szemben fogalmaztak meg.³⁷ Ez a példa egyébként távolról sem egyedülálló: nem olvashattunk-e komoly szerzők aláírásával "ifjúság-ellenes", "kommunista-ellenes" és "nő-ellenes" rasszizmusról? A hétköznapi politikai retorikája tele van álrasszizmusokkal. Ezek azzal is fenyegetnek, hogy betörnek a társadalomtudományokba, s így módon a probléma komoly, tudományos megközelítését illuzorikussá teszik.

A javasolt meghatározás négy ismérvre épül fel. Ezek:

- (a) túlhajtott általánosítás (Whitehead *unwarranted extrapolation*-ja): "minden zsidó (fekete, arab stb.) ilyen vagy olyan";
- (b) bizonyos ethnikumok biológiai felsőbbrendűségének eszméje;
- (c) annak hangoztatása, hogy a felsőbbrendűség a szóban forgó ethnikumnak különleges jogokat ad (a jogok aszimmetriájának elve);
- (d) az ésszerűség hanyatlása, ami mindenképpen kedvez a rasszizmus térhódításának.

A "frankfurti iskola" "az értelem homályba borulása"-t állapította meg. Figyelembe véve az "eldologiasodás" tényezőjének fontosságát a rasszizmus kialakulásában, helyénvaló ezt a terminust "a rasszista hamis tudat" fogalmával helyettesíteni.

Az (a), (b) és (c) pontok magától értetődőek, velük kapcsolatban nincs szükség semmilyen kommentárra. A negyedik, (d) pont sommásan a probléma marxista megvilágítását foglalja össze, s egyedül igényel indokolást. Egy meghatározást hasznossága igazol. Megkíséreljük tehát kimutatni, hogy a marxista fogalom bevezetése a legjobb — talán az egyetlen — eszköz a rasszizmus fogalmának megszabadítására az objektív kritikai elemzése elé gátat emelő polémikus és rajta élőködő álfogalmaktól. Kísérletet teszünk arra is, hogy megmutassuk: az ideológiák marxista bírálata, amelyet egy olyan korban dolgoztak ki, amikor a fajgyűlölet még csak bártortalanul jelentkezett, ma is, a genocidiumok korában a rasszizmus-ellenes harc eszközét kínálja.

³⁷ [Ezt időközben visszavonták. (A ford.)]

Ebben a vonatkozásban legyen szabad azt mondani — XI. Pius pápa egy híres kijelentését parafrázálva —, hogy a rasszizmus ellenfeleiként többé-kevésbé marxisták vagyunk valamennyien.

Végezetül megpróbáljuk bebizonyítani, hogy lévén a rasszizmus valamely ethnikai kisebbség anti-dialektikus, történetietlen és eldologiasító érzékelése, valóban hatékony bírálatának dialektikus és történelmi érvekre kell támaszkodnia. Nem arról van szó tehát, hogy kijelentsék, mint ezt sokszor megtették: a győzelmes szocializmus kiküszöböl minden problémát — többek között az ethnikumok együttélésének problémáit is. Ez lehetséges, ámde nincs bizonyítva.³⁸ Mindenesetre, egészen más kérdésre kell feleletet adnunk. Nyugodtan ki lehet jelteni, hogy a marxizmus mint dialektikus és historicista tan megingathatatlanul szembeszegül a rasszizmus eldologiasított, történetietlen ideológiájával. Ugyanez a helyzet a szociologizmusként kezelt durkheimizmussal.

Eldologiasodás

A jelen tanulmány főként a fiatal Lukács György marxizmusára hivatkozik, amelynek — mint köztudott — az eldologiasodás és a hamis tudat a központi tapasztalati anyagát alkotta. Werner Stark mint "elméletek együttesé"-t jellemezte a marxizmust. A marxista elméletben — jogosan — többféle irányzatot különíthetünk el. Minden bizonnyal a skolasztikus marxizmus és a nyitott marxizmus közötti ellentét a legfontosabb.³⁹ Robert Meigniez már elég régen szembeállította egymással a "dialektikus" materializmust⁴⁰ a *materialista* dialektikával. Fogalomhasználata figyelmet érdemel, mert a dialektika, ez a "kritikai és forradalmi módszer" (Marx) gyakran pusztán alakilag van jelen az első irányzat képviselőinél. Ami a második irányzat képviselőit illeti, materializmusuk lanyhaságát gyakran bírálták, különösképp 1950 táján, a "Lukács-ügy" kapcsán. Az Althusser-iskola marxizmusa, amely — véleményünk szerint — humanizmus- és historicizmus-ellenes volt, az első irányzatnak, a Lukács-iskola pedig a másodiknak a legkövetkezetesebb elméleti képviselője volt. Tekintetbe véve, hogy az Lukács-iskola tagjai között nagy számban vannak magyar származású teoretikusok, s egyéb ismeret-szociológiai meggondolások alapján is, összefoglaló megjelölésére a "*hungaro-marxizmus*" elnevezést javasoltuk. Gyakorlatilag a "*lukácsizmus*" elnevezés is elegendő volna, ha ez nem

³⁸ [Azóta kiderült, hogy a "szocialista hazafiság" jelszava súlyos ellentéteket leplezett, s ezek véres polgárháborúhoz vezettek. (A ford.)]

³⁹ Itt az *Esprit* című folyóirat egyik régebbi (1948. máj.-jún.) számára utalok, amelynek fő témája a következő volt: "A nyitott marxizmus a skolasztikus marxizmus ellen."

⁴⁰ Robert Meigniez, "L'univers de la culpabilité. Réflexions sur les bases du stalinisme intellectuel en Europe", *Psyché* (Paris) (1952. ápr.)

kizárólag a Lukács-tanítványokat (köztük a Lucien Goldmannhoz hasonló függetleneket) ölelné fel, hanem mindazokat, akik közvetlenül vagy közvetve Lukács György erős hatása alá kerültek. Olyanokra gondolunk, mint Karl Korsch, Karl Mannheim, Henri Lefebvre, Léo Kofler, az "Arguments-csoport" német tagjai, mint Kostas Axelos, François G. Châtelet vagy Georges Lapassade. Az ily módon meghatározott "lukácsizmus" nagy témáinak egymáshoz való kapcsolódása által jellemzett összefüggő irányzatot képvisel. Témái: az eldologiasodásnak a *Történelem és osztálytudat*-ban (1923)⁴¹ kifejtett dialektikus és historicista bírálata, a hamis tudat kérdése, a historicizmusnak és az ideológiának, valamint az utópiának Karl Mannheim életművében jelentkező elméleti kritikája.⁴²

Lucien Goldmann, aki az elsők között vezette be Franciaországban az eldologiasodás lukácsi fogalmát, az "eldologiasodás" s az "elidegenedés" kifejezéseit rokon értelműnek tekinti, s ebből azt a logikus következtetést vonta le, hogy a második használatáról gyakorlatilag lemondott. Itt nem kifejtendő megfontolások⁴³ alapján nem oszthatjuk teljes egészében ezt a nézetet, amely azonban ettől nem lesz jelentéktelenebb. Valójában mindkét esetben egyéni és közösségi szubjektív adottságok illuzorikus tárgyiasításáról, más szóval a társadalmi tények "naturalizálás"-áról⁴⁴ van szó.

Ami a hamis tudat jelenségét illeti, a "lukácsisták" felfogásában ez elválaszthatatlan a társadalmi tények eldologiasított, dialektikátlanított, történetiség-ellenes érzékelésétől. Werner Stark szerint "az eldologiasodás lényegileg azt jelenti, hogy a burzsoá gondolkodás dologi, s a stabilitás fogalmaiban közelít olyan adottságokhoz, amelyeket inkább a társadalmi viszonyok összefüggésében, a mozgás kategóriájában kellene felfogni. Az élet, e felfogás szerint, olyan, mintha be volna fagyasztva, rideg és merev formába volna öntve — miközben az emberi valóság élő és történeti... Az eldologiasodás az emberi és történeti valósággal foglalkozó összes eszmeformáktól elválaszthatatlan csapda, amelyet el kell kerülni, ha mentesülni akarunk a lét e részlegeit érintő hamis tudat veszélyétől. E bergsoni nézetek és a marxista álláspont között sokkal kisebb a távolság, mint azt hajlamosak vagyunk első

⁴¹ Új kiadásban a hasonló című kötetben (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1971).

⁴² Megjegyzendő, hogy Althusser mint "idealizmus"-t utasította el az eldologiasodás bármilyen bírálatát. Vö. *Éléments d'autocritique* (Paris, 1974), p. 36.

⁴³ Az *eldologiasodás és az elidegenedés* megkülönböztetésének különös jelentősége van a pszichopatológiában, de ez a terület, természetesen, idegen Lucien Goldmantól.

⁴⁴ Gyakran idéztem W. Jevons viktoriánus tudóst mint a tipikusan eldologiasodott elmélet képviselőjét. Jevons szerint a válságok periodicitását az határozza meg, hogy időről időre napfoltok jelennek meg.

pillanatban feltételezni.⁴⁵ Valójában a bergsonizmust, amelyet Franciaországban mint "reakciós" filozófiát könyvelnek el, Magyarországon dialektikus és az elidegenedés ellen fellépő eszmeként értékelték, és diszkrét, ám tagadhatatlan hatást gyakorolt a *Történelem és osztálytudat* kialakulására.

Ami a "polgári marxista" Karl Mannheimet illeti (aki Budapesten született, 1893-ban), gondolatvilágának a Lukács Györgyéhez fűződő kapcsolatai olyannyira nyilvánvalók, hogy még eredetiségét is kétségbe vonták — egyébként tévesen. Mannheim határozottan dialektikus és historicista szemszögből feszegette az ideológia kérdését.⁴⁶ Ambíciója — úgy tűnik fel — az volt, hogy úgy térjen át a pártos politikáról a tudományosra (*Politik als Wissenschaft*),⁴⁷ hogy az utóbbi számára az előbbi által felhasznált leleplező eljárások összes eredményeit megőrizze.

Karl Mannheim az ideológiában három síkot különböztet meg. Az egyszerűség kedvéért csupán arra szorítokunk, hogy megemlítsük az értékelő s nem értékelő fogalom közötti — eléggé meddő — különbségtételt. Az első megkülönböztető sík elhatárolja az ideológia partikuláris fogalmát, amely egy szándékos és érdekmeghatározta misztifikáció eredménye, annak a gondolkozás-logikai alapjaihoz "létében kötött" (*seinsgebunden*), új strukturálódást feltételező teljes fogalmától.

Az ideológiai *speciális* és *általános* fogalmának megkülönböztetése kissé más regiszterbe tartozik. A különleges fogalom egy polémikus nézőpontnak felel meg, amelynek optikájában a saját álláspont — a meghatározásból következően — privilegizált helyzetnek örvend. Az általános fogalom viszont egy gnoszeoszociológiai nézőpontot fejez ki, amely elvileg elutasítja a kivételezett rendszer posztulátumát. A két szemléletmód összeférhetetlensége nyilvánvaló; az előbbi az elfogult, pártos gondolkozás egocentrikus–manicheista követelményét, az utóbbi viszont ennek elutasítását szentesíti. Az ideológia egyszerre totális és általános fogalmának használata tehát azt jelenti, hogy a tudatos misztifikációt (a "politikai hazugság"-ot) másodlagosnak tekintjük a gondolkozás strukturális változásaihoz képest, s egyidejűleg lemondunk minden olyan pretencióról, hogy önmagunk valaminő kivételezett részleget képviselnénk. Más szavakkal: ellenállunk a végtelenen önző, manicheista kísértésnek.

⁴⁵ W. Stark, *The Sociology of Knowledge* (Glencoe, Ill.: The Free Press, 1958), pp. 308, 315.

⁴⁶ Lucien Goldmann, *Sciences humaines et philosophie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1952), p. 39; Éva Gábor, "Mannheim et la dialectique", in: Joseph Gabel — Rousset — Trinh van Thao, *Actualité de la dialectique* (Paris: Anthropos, 1981), pp. 423–434.

⁴⁷ Ez — Max Weber híres tanulmánya (1919) nyomán — az egyik nagy fejezete az *Ideologie und Utopie* című műnek, amely azonban a francia fordításból kimaradt.

A Karl Mannheimel foglalkozó munkáimban⁴⁸ — úgy vélem — sikerült leegyszerűsíteniem ezt a tipológiát. Különbséget tettem az ideológia *polémikus* és *strukturális* fogalma között. Az előbbinek a hazugság és a rosszhiszeműség vádja, az utóbbinak egy részleges perspektíva öntudatlan ontologizálásából (abszolutizálásából) származó hamis tudat a corollariuma.⁴⁹

François G. Châtelet és J. Lacroix az ideológia eldologiasító jellegét húzta alá;⁵⁰ ugyanezt a megállapítást tette J. M. Domenach a politikai hazugság kapcsán.⁵¹ Az ideológia eldologiasító dimenziója egyidejűleg a változással szembeni ellenállásnak és a dolgok adott állapotára igazolásának az eszköze.

A tág értelemben felfogott "lukácsizmus" tehát figyelemre méltóan koherens gondolatvilág, amelynek keretei között az eldologiasodás, az elidegenedés, a dialektikától való megfosztás és a historicizmus-ellenesség mint egy alapvetően egységes folyamat különböző megnyilvánulásai jelennek meg. Kitűnt továbbá, hogy ez összefüggő jelenségcsoportra jellemző összetevők többsége megtalálható a fajgyűlölő ideológiában. E gondolatmenet feljogosít annak a megállapítására, hogy a rasszista ideológia a *tipikus ideológiát*, a fajgyűlölő tudat pedig a hamis tudat spontán ideáltípusát képviseli.

A rasszizmus mint eldologiasodott ideológia

A kérdés eme vonatkozását három szempont érvényesítésével kívánjuk megvilágítani. Lukács Györgynek *Az ész trónfosztása* című könyvében⁵² kifejtett nézeteire, az Adorno-féle⁵³ és a Colette Guillaumin készítette újabb vizsgálatra⁵⁴ gondolunk. Emlékeztetünk arra, hogy az eldologiasodott világ egyik jellegzetes vonását a társadalmi tények "naturizálás"-ában, másként szólva, a természet és a kultúra közötti határok eltűnésében fedezhettük fel. Egy náci

⁴⁸ Joseph Gabel, "Karl Mannheim et la sociologie marxiste", *Recherche Sociale*, 72 (1979. okt.-dec.), p. 35.

⁴⁹ Nehéz lefordítani a *Verabsolutierung* kifejezést; az "ontologizálás" csak megközelíthető fordítás lehet. Egy részleges perspektíva abszolutizálása tipikusan jellemző a sztalinizmus logikájára.

⁵⁰ Vö. J. Lacroix, *Le personnalisme comme anti-idéologie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1972), p. 21.

⁵¹ J. M. Domenach, "Le mensonge politique", *Esprit* (1952. febr.), p. 167.

⁵² A német kiadást idézzük: *Die Zerstörung der Vernunft* (Berlin: Aufbau-Verlag, 1955). Magyar fordítása: *Az ész trónfosztása* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1954).

⁵³ Theodor W. Adorno, & al., *The Authoritarian Personality* (New York: Harper, 1951).

⁵⁴ Colette Guillaumin, "Caractères spécifiques de l'idéologie raciste", *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 3 (1972); uő, *L'idéologie raciste. Genèse et langage actuels* (Paris — La Haye: Mouton, 1972).

sokat idézett kijelentése: "Amikor azt a szót hallom, hogy kultúra, a revolveremhez kapok", jelentésben sokkal gazdagabb annál, mint amit megfogalmazója elképzelt.

Lukács György elmélete

A természet és a kultúra közötti különbség eltüntetésében ama szociál-darwinizmus egyik vezérmotívumára bukkanunk, amely motívumnak Lukács György *Az ész trónfosztása* (1954) egyik fejezetét szentelte. Ebben a fejezetben egy kicsit a sorok között kell olvasni. Lukács ugyanis *gondosan* elkerülte az "eldologiasodás" fogalmát. Politikai-ideológiai helyzete 1954/55-ben kényes volt, a *Történelem és osztálytudat*-nak (1923) és egyéb — jobbra politikai — műveinek elítélése (amit el kellett fogadnia) nem olyan régen volt. Am ha a szó hiányzik is, az eszme az egészben jelen van, és Lukácsnak az e fejezetben követett eljárása eléggé közel maradt a *Történelem és osztálytudat* gondolataihoz.

A szociál-darwinizmus, s ennél fogva a rasszista ideológia kezdetei a wilhelmianus Németországban találhatók. Ebben az időben dolgozta ki a biológus A. Weismann a szaporodásról gondoskodó szomatikus vonalak kettősségének elméletét. Bebizonyosodott, hogy az individuális lét folyamán szerzett tulajdonságok nem öröklődnek. A faj fejlődésének egyetlen forrását a létfenntartás során érvényesülő verseny, a kiválasztódás, illetve a gyengébbek és az alkalmazkodásra nem képesek kiszorítása jelenti. Az 1914-ben elhunyt biológus tudományos műveiben ily módon megtaláljuk az előzetes igazolását mindazoknak az intézkedéseknek, amelyeket a hatalomra került német rasszizmus bevezetett. Ezek között a legfelháborítóbb az elmebetegek előre megfontolt elpusztítása volt. Egyébként maga Weismann személy szerint nem volt rasszista, s — noha elmélete túlhaladottá vált — bizonyos elismerést ma is megérdemel.

Szociál-darwinizmusnak nevezve s a szociológia területére átültetve, ez az elmélet több kétes értékű, illetve értéktelen, de azért az eszmetörténész számára érdekes műben érvényesült, hiszen a rasszizmus egyik ideológiai forrását jelentette. A központi eszme mindenütt ugyanaz: lévén a szelekció, vagyis a gyengék kiküszöbölése, a fejlődés egyetlen hajtóereje, ennek felfüggesztése ama keretek között, amelyek később a jóléti államot (*welfare state*) megteremtették, a degenerálódás jelenségeit fogja kiváltani. Ludwig Gumplowitz és tanítványa, Gustav Ratzenhofer a fajok harcát (*Rassenkampf*) tekintette a történelem igazi motorjának. Otto Ammon, aki könyvet írt a társadalmi rend természeti alapjairól,⁵⁵ egy olyan adórendszer szorgalmazott, amely kedvez a gazdagoknak, és dicsőítette a háborút mint ami elősegíti a természetes

⁵⁵ Otto Ammon, *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürliche Grundlage* (Jena, 1896).

kiválasztódást. Ezeket a már megérdemelten feledésbe merült írásokat a hatalomra jutott náci kegyelettel kihantolták.⁵⁶

Ne gondoljuk azonban, hogy ez a szociál-darwinizmus kizárólag az ideológiatörténetre tartozik. Az 1964. évi amerikai elnökválasztásokon a konzervatív jelölt, Barry Goldwater egy — ehhez az iskolához nagyon közelálló — programot javasolt. Goldwater vereséget szenvedett, de a szavazatok 35 %-át szerezte meg. Lukács György — anélkül, hogy ezt az 1955-ben tabunak nyilvánított elnevezést használta volna, világosan kimutatta ennek az elő-rasszizmusnak az eldologiasodott, historicizmus-ellenes jellegét: "Gumplowitz (...) — és még élesebben tanítványa, Ratzenhofer — a természeti és társadalmi folyamatok abszolút azonosságából indul ki (...). Ezzel az állítólagos természettudományos módszerrel a szociál-darwinizmus megszünteti a történelmet."⁵⁷

Autoriter személyiség: Adorno kérdőíves vizsgálata

A huszonöt évvel ezelőtt megjelent *The Authoritarian Personality* a rasszizmus kísérleti vizsgálatának klasszikus műve maradt. Lukács György az eszmetörténet síkján vetette fel a rasszizmus eredetének a kérdését. Kimutatótt egy bizonyos folytonosságot, amely az orthodox darwinizmust (weissmanizmus) a szociál-darwinizmuson keresztül a náci fajüldözéssel köti össze. E különböző irányzatok közös nevezőjét a biológiai szférába felszívódott emberi történelem autonómiájának a tagadásában ismerhetjük fel.

Theodor W. Adorno hangsúlyosabban lélektani szempontból közeledik a kérdéshez. Az eszmék történésze arra törekszik, hogy folytonosságot állapítson meg a 19. század végének bizonyos ideológiái és a 20. század rasszizmusa között. A társadalomlélektan két kérdést vet fel:

(a) Miért választotta a német polgári osztály a náci ideológiát?

(b) Miért mutatkozott ez iránt fogékonynak a kispolgárság, a lumpenproletáriátus, sőt, az igazi munkásság bizonyos része? A hagyományos marxizmus csupán az első kérdésre ad választ, s ez komoly hiányosság.

Wilhelm Reich is ezt a problémát feszegette, de ő más feleletet adott. Ő — mint ismeretes — a szexuális elfojtás közvetítő szerepét emelte ki. Egyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy míg az anyagi nyomor lázadásra készítet, a nemi nyomorúság a konformizmus tényezőjének bizonyult. Ebből következik a szexuális tabuk elleni küzdelem fontossága az ideológia elleni harcban.

⁵⁶ Természetesen, kivéve Ludwig Gumplowiczot, aki — meglehetősen rossz ízlésről téve bizonyosságot — a *Rassenkampf* (A fajok harca) címmel írt gyakran idézett könyvet, holott maga lengyel zsidó volt.

⁵⁷ Georg Lukács, *Zerstörung der Vernunft*, p. 542 (kiemelés tőlünk, J. G.).

Ugyanezt a problémát (az elfogadás mechanizmusa) Theodor W. Adorno — a Reich eszméivel érintkező — kísérleti eszközökkel világította meg. Kérdőívet készített, amely lehetőséget ad arra, hogy megállapítsák a vizsgált alany fogékonyágát az ethnocentrizmus iránt, s ugyanakkor különbséget tegyenek a fogékonyak (*high scorers*) és a nem fogékonyak (*low scorers*) között. A továbbiakban statisztikai és klinikai módszerek kombinációja lehetővé teszi a jövőndő fajvédő személyiség robotportréjának az elkészítését.

Ez a portré éppen azért érdemel figyelmet, azért érdekes, mert — egyéni léptékben — az ideológiának, tehát egy *társadalmi ténynek* bizonyos lényeges *jellegzetességei* ismerhetők fel rajta. Ily módon Adorno kérdőíve — az ideológia tanulmányozása során — folytonosságot állapít meg a lélektani és a szociológiai szint között.

A fogékonyak bizonyos ellenállást tanúsítanak az egyenlő partnerek párbeszédéeként gyakorolt szexualitással szemben. Érvényesül viszont magatartásukban az a törekvés, hogy a nemiségben a társadalmi felemelkedés eszközét lássák. Női eszményképük manicheista jellegű, s mentes minden nemiségtől: a tisztaságot idealizálja a "*bad women*"-nel, a "rossz nőkkel" szemben.⁵⁸ Kissé feministák, és gyakran a szexuális élet sportszerű — "győzelmek" és "vereségek" kategóriáiban gondolkodó — felfogását vallják. Mindez W. Reich és Igor A. Caruso nézeteire utal. A doktrinák egymással való megfelelése egyébként távolról sem egyszerű.⁵⁹

Az ethnocentrizmus iránt fogékonyak másik, fölöttébb — mint Luc Rosenzweig megjegyezte — "ideologikus" vonása a "büntetésen kívüliség" (*extrapunitive*ness), tehát a bűnbakkeresés tendenciája, amely a kudarcokért való felelősségvállalást helyettesítette. Nem kevésbé jellemző a gyermekkor és a jelen egymástól eltérő képének értékelése ("*the contrasting picture of childhood and present*"). Az ethnocentrikus ember saját múltját a felnőtt személyisége általa nem vállalt vonásainak vetítívásznaként használja fel ("*...high scoring subjects seem to use their childhood as a projection screen for traits now considered as undesirable*"). Ez a múlt s a jelen közötti folytonosság hiányának érzését sugallja, a nem ethnocentrikus beállítottságú ember ("*low scorer*") viszont vállalja gyermekkorát, s a múlt és jelen között folytonosságot érzékel.

Mindez jellemző — már amennyire lehetséges. Ismeretes, hogy Karl Marx A német ideológiá-ban az ideológiát a történelem absztrahálásának, illetve eltorzításának minősítette. Szembeszökő, hogy a történelemnek ez az elvonatkozása vagy eltorzulása — egyéni viszonylatban — a jövőndő rasszistánál

⁵⁸ A manicheista jellegű személyiség egyébként a "*high scorer*"-t jellemző lelki alkat, ő ugyanis hajlamos arra, hogy a történelmet egyszerűen "*jók*" és "*rosszak*" harcának tekintse. Ebben az esetben a vulgáris marxizmussal veszélyesen konvergáló jelenséggel találkozunk.

⁵⁹ Igor A. Caruso kimutatta az eldologiasodás fontosságát a szexuális patológiában ("*La reification de la sexualité*", *Psyché*, 1952), s ugyanezt végezték el a *Daseinanalyse* iskolához tartozó kutatók, különösen Medard Boss.

is megtalálható. Végeredményben az emberi élet érzékelése nála egyszerre történetietlen és anti-dialektikus, mert a múlt és jelen között szakadékot lát, és számára az élet különböző szakaszai nem szerveződnek teljes egészé. Ami a "büntetésen kívüliség", más szóval a bűnbakkeresés jelenségét illeti, ez olyannyira az ideologikus magatartás klasszikus megnyilvánulása, hogy nem tartjuk szükségesnek hosszabban boncolgatni.

Fogadjuk-e el, hogy az ideologizálódás lelki folyamat, amely — a Tarde-féle elmélet szellemében — utánczás révén válik mind általánosabbá? Ez elhamarkodott megállapítás lenne. Véleményünk szerint az eldologiasodás és a dialektikátlanodás esetében olyan *társadalmi* folyamatról van szó, amely hordozóit azok közül toborozza, akiknél az eldologiasodás — lélektani síkon — már előzetesen fennáll.

A faj fogalma: Colette Guillaumin álláspontja

Guillaumin szerint a faj fogalmának értelmezésében jelenleg az időérzékeléstől mélyen különböző térszemlélet játszik főszerepet. A régi, történeti fejlődést vizsgáló szemlélettel ellentétes szinkronikus megközelítéssel van dolgunk.⁶⁰ Emlékeztetünk arra, hogy az eldologiasodás világában a geometriai tér elsőbbséget élvez a konkrét időtartammal szemben. A rasszizmusra jellemző világ tehát "Bergson-ellenes". Ezt fontos megállapításnak véljük, mert az ideológiákra általában jellemző dialektika-nélküliségre utal vissza.

Amikor régebben azt mondták valakiről, hogy "nemes fajta", ez azt jelentette, hogy az illetőt bizonyos történeti folytonosságba helyezték. Mikor manapság "felsőbbrendű" és "alsóbbrendű" fajról beszélnek, akkor — ezzel szemben — az értékítéletnek a történeti körülményekről való leválasztására töreksenek. Ez nyilván nem ugyanaz az eljárás, és feltehető a kérdés, hogy az előbbi valóban a tulajdonképpeni rasszizmushoz tartozik-e?

Végül Colette Guillaumin több fogalom meghatározását veti egybe — a 18. századi "Wailly"- és a Robert-féle, 1953. évi kiadású szótárak segítségével. Ezzel kapcsolatban jelentős következtetést von le: a szemantikus fejlődés a társadalmi-történeti jellegnek a biológikum javára történő háttérbe szorulását jelzi. Így a *faj* fogalma az előbbi műben jogi következményt fejez ki, a másodikban már testi folytonosságot. Hasonló elmozdulás mutatkozik a *zsidó*, az *arab*, a *néger*, a *sárga*, a *nemes* stb. terminusok esetében. A *néger* szó jelentése a 18. századi szótárban "rabszolga", míg a "Robert"-ben: "fekete fajú, valamikor bizonyos mérsékelt égövi országokban rabszolgaként kezelt ember". Colette Guillaumin konklúziója szerint: "A kör bezárult, ezentúl a fajiség dominál a társadalom fölött." A fajiság uralkodik a *jövöben* a társadalmin. A "jövöben" szó ebben a

⁶⁰ Colette Guillaumin, i. m., p. 265.

szövegkörnyezetben félelmetes jelentés hordozója. Nyilvánvalóan, legalábbis ideológiai síkon, Hitler nem vesztette el minden vonatkozásban a háborúját.

Ez a három — egyébként konvergens — értelmezés hangsúlyozza az eldologiasodás fontosságát a fajgyűlölő ideológiában: a hátrányos megkülönböztetésnek alávetett kisebbség rasszista érzékelését eldologiasodás, egyneműsítés és elszemélytelenítés jellemzi.⁶¹ A fajgyűlölő ezt a kisebbséget differenciálatlan tömegnek tekinti, egy kissé Émile Durkheim "gépies szolidaritás" kifejezése értelmében, tömegnek, amely egymással felcserélhető atomokból áll. Ez a felfogás egyébként egyszerre feltétele és következménye annak a "nem megalapozott extrapoláció"-nak ("unwarranted extrapolation"), amelyet előbb mint a hamisítatlan rasszizmus egyik megkülönböztető ismervét jelöltünk meg és minősítettünk. Ami a jövőbeni s jelenlegi rasszista személyiségét illeti, Adorno kérdőíves vizsgálatának tükrében *szkhizoid* személyiség jelenik meg, s ez a körülmény egy csapásra az elidegenedés problémakörébe helyez bennünket.

A rasszizmus mint kivetítés

A kivetítés alapvető fontosságú fogalom a pszichopatológiában. Laplanche és Pontalis meghatározása szerint a kivetítés "a tulajdonképpeni pszichoanalitikus értelemben az a művelet, amelynek révén az alany az önmagában félreismert vagy visszautasított tulajdonságokat, érzelmeket, vágyakat, sőt, «tárgyakat» kiveti magából és másokban lokalizálja. Archaikus eredetű védekezésről van szó, amely kiváltképp a paranoiában gyakori, de előfordulhat a «normális» gondolkodásmódok bizonyos formáiban is, például, a babonás viselkedésben."⁶²

Értelmezésünk belső koherenciájának hangsúlyozása végett itt mutatunk rá arra, hogy az eldologiasodott világ embere a társadalmi-történeti eredetű jelenségeket a természetbe vetíti ki.

Nem véletlen tehát, hogy a szkhizofrén jellegű (paranoid) tüneteket egyidejűleg eldologiasodás (beteges racionalizmus) és kivetítés (hallucinációra utaló tünetek) jellemzik.

Az ideologikus diskurzus általában kivetítő szerkezetű, s ez normális egocentrizmusának elkerülhetetlen következménye. Az ideologikus magatartás emlékeztet arra a tolvajra, aki maga lármázik a tolvaj ellen. Háborúra készülünk, és az ellenfelet vádoljuk meg ezzel. Rasszizmussal vádolunk egy faji

⁶¹ Megemlítjük, hogy az *Ideologie und Utopie* angol fordítója a *reification*-t úgy fordította, hogy *impersonalisation*; lásd *Ideology and Utopia* (London: Routledge & Kegan Paul, 1948), p. 249. Ez kétségtelenül kissé könnyed tolmácsolás, de nem egészen téves. A fordító jól érzékelt az eldologiasodás elszemélytelenítő dimenzióját, amely a rasszizmus előterében található.

⁶² J. Laplanche — J. B. Pontalis, *Vocabulaire de la psychoanalyse* (Paris: Presses Universitaires de France, 1967), p. 344.

diszkriminációtól szenvedő kisebbséget stb. A fajgyűlölő attitűd egyik megkülönböztető jelét a mesebeli molnár, a fia és a szamár ismert esetéhez hasonló magatartásban fedezhetjük fel. A rasszista sérelmez bizonyos magatartást, de ugyanakkor kifogást emel annak ellentétével szemben is: egyszerre bünteti a célba vett kisebbség hibáit és kvalitásait. A fajgyűlölő szemében a gazdag zsidó kizsákmányolóként, a szegény zsidó pedig élősdiként jelenik meg. Más szóval, a bűnösséget kimondó ítélet megelőz minden tapasztalatot, s utóbbit önmaga alakítja ki, ahelyett, hogy tőle függne. Ez fontos ismérv, — orvostudományi kifejezéssel élve — korjelző tünet, s legalább nyomokban a *rasszizmus minden változatában* megtalálható. A fajgyűlölő tudat kivetítő s ennél fogva "autista"⁶³ jellege a rasszizmus eldologiasodott és ideologikus természetére utal. Magyarázatul szolgál az előítélet paradox "több vegyértékű" természetére is: a zsidó-ellenes rasszista gyakran arab-ellenes is, anélkül, hogy gondot okozna neki a két ethnikum közötti a világon kialakult kissé viharos viszony. Ez azért van, mert a fajgyűlölőt valójában nem érdekli az ellenfele, ő a saját világába zárkózott be, és érzékenysége végső fokon arra a kellemetlen érzésre szorítkozik, amelyet benne a különbözőség vált ki. Egyetlenegy célpontra összpontosuló agresszivitás (az egykori franciák németellenessége és modern anti-amerikanizmusa), nem igazi rasszizmus vagy legalábbis nem tiszta formában jelenik meg.

Rasszizmus és hamis tudat

Lukács Györgynél, valamint az ő eszméihez közelálló szerzőknél az ideológia, az eldologiasodás és a hamis tudat fogalmai szükségszerűen egymásból következnek. Az ideológia eldologiasít — állapítja meg François G. Châtelet —, mert "a dolgok adott állapotának fenntartására törekszik. Olyan fogalmakat talál ki, amelyeknek köszönhetően a dolgok eme állapotát legitimálni lehet. A legitimálás művelete az esetek többségében a következőképpen történik: azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az adott társadalmi rend jól megfelel a természetnek, az emberiség hivatásának és sorsának, s a dolgoknak az az állapot a teljes mértékben valóságba ülteti azt, amit mindig kis kívántak."⁶⁴ Az ideológiai eldologiasodás ily módon kettős funkciót teljesít: a változással szembeni ellenállást és az adott társadalmi rend igazolását szolgálja. Ilyeténképp a jó társadalmi közérzet forrásának bizonyul. Egy olyan eldologiasodott gazdasági elmélet, amely a gazdasági válságok periodicitását a napfoltok megjelenésével magyarázza, kétszeresen is hamis tudatra vall. Egyrészt természeti jelenségnek vesz egy társadalmi ténytet, másrészt ideologikus szándékról árulkodik,

⁶³ Az *autizmus* pszichopatológiai fogalmát E. Bleuler dolgozta ki: a tudat végletes bezárulása önmagába; gyakori a szkizofréniában.

⁶⁴ Henri Lefebvre — François G. Châtelet, "Idéologie et vérité", *Les Cahiers du Centre d'Études Socialistes* (1962. okt.), p. 15.

amennyiben a válságok társadalmi-gazdasági lényegének "naturalizálása" a szociálpolitika teljes hiányát igazolja. A kapitalizmus kezdetén és a viktoriánus Angliában ez különösen észlelhető volt.⁶⁵ A rasszizmus, azáltal, hogy bizonyos ethnikai egyenlőtlenségeket mint élettani fatalitást tüntet fel, a maga részéről is az elidegenítő ideológia egyik fajtájának bizonyul. Ami igazoló funkcióját illeti, noha ez a gyarmatbirodalmak széthullása idején némiképp csökkent, nem kevésbé hatékonyak mutatkozik, mint az embernek ember általi kizsákmányolása bizonyos formái.

A frankfurti iskola "az értelem hanyatlása"-ról beszél, de a hamis tudat fogalma itt hasznosabbnak tűnik fel, mert tartalmazza a fajgyűlölő ideológia eldologiasító összetevőjét is. Az "értelem hanyatlása" kifejezés túl általános. A pszichopatológiában jelenthet gyengeelméjűséget éppúgy, mint paranoiaszerű delíriumot. A "hamis tudat" fogalmának a rasszizmus meghatározásában való felhasználását ajánlva azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy ebben az esetben nem értelmi fogyatékoságról vagy elégtelen információról van szó, hanem a *másság* érzékelésének deliriumos (szkhizofrén) típusú torzulásáról. Az utóbbi pontosítást bizonyos mértékben fontosnak tartom, mert enélkül a különböző ethnikumokat érintő konfliktusokat (vagyis a nem polgárháborús jellegű konfliktusok többségét) rasszistának lehetne minősíteni. Általában az ellenfelet bélyegzik ilyenkor fajgyűlölőnek: a *rasszista mindig a másik*. Ilyenkor a vita — Karl Mannheim terminológiájával élve — az ideológia részleges és sajátos fogalmának a szintjére csúszik vissza.

Max Weber óta, mint már utaltunk rá, különbséget szokás tenni a célracionalitás (*Zweckrationalität*) és az értékracionalitás (*Wertrationalität*) között. A rasszizmus összes formáiban — mint ez különösen egyértelmű a náciizmus esetében — a hangsúly az előbbiről az utóbbira tevődik át, s ennek következtében még saját céljainak a szemszögéből is a rasszizmus gyakran nem a helyzetnek megfelelő magatartást váltja ki, hanem a *kudarchoz vezető viselkedést*.⁶⁶ Egyébként az értékracionalitásnak ez a célracionalitással szembeni túlsúlya az ideológiai magatartás állandó dimenziója. II. Fülöp Spanyolországban vagy XIV. Lajos Franciaországban éppen saját országuk gazdaságának okoztak jelentős kárt azzal, hogy — ideológiai okokból — elűzték a hugenottákat, a zsidókat és az arabokat. A rasszista értékracionalitás azonban a faji "érték" eldologiasodott ál-értékére hivatkozik, ami a rasszizmus és az elidegenedés kérdése közötti kapcsolatok meglétét bizonyítja.

⁶⁵ Az eldologiasodást kifejező elméletek többségével kapcsolatban azonos megállapításra juthatunk. Ilyen, például, a bűnöző személyiség biológiai magyarázata az olasz iskola (Lombroso, Ferri) értelmezésében.

⁶⁶ Ez egyedül a német rasszizmus esetében nem érvényes. Az Egyesült Államokban a Délen érvényesülő faji diszkrimináció veszélyes, kudarcba fulladó magatartást jelentett. Egy kezdetben általában lojális kisebbséget, amelyre az *American way of life* elég vonzerőt gyakorolt, teljesen értelmetlenül a szélsőségekbe taszították.

Levonhatók-e mindebből gyakorlati következtetések? Én két ilyen látok, közülük az egyik felismerhetően hamis, de mégis megérdemli, hogy említés történjék róla.

Láttuk, hogy a fajgyűlölő attitűd kivetítő és betegesen az énről korlátozó jellegű.⁶⁷ Shakespeare úgy alkotta meg Shylock alakját, hogy a századok óta zsidók nélküli Erzsébet-kori Angliában egyetlen zsidóval sem találkozott. Ugyanez mondható kortársáról, *A máltai zsidó* szerzőjéről, Christopher Marlowe-ról. A fajgyűlölőnek nem kell ismernie gyűlölete tárgyát.

Szükséges tehát elősegíteni az ethnikumközi kapcsolatokat, de nem mint információforrást — a delíriumot nem lehet tájékoztatással leküzdeni —, hanem mint a pszichoterápiáját annak az autista kivetítésnek, amelybe a fajgyűlölő kétségtelenül gyermekkora óta bezárkózik. Az Egyesült Államokban a tanulók összegyűjtése és autóbusszal távolibb iskolákba szállítása (a "bussing"), amelyet az ethnikumközi koedukáció céljából vezettek be, eleinte bizonyos ellenállásba ütközött, és nem csupán a fehérbőrű többség részéről. Mégis, ez volt a haladás útja.

Egy másik, kevésbé nyilvánvaló, ám nem kevésbé fontos konzekvenciát a *közönség dialektikus és történelmi nevelésében* jelölhetünk meg. E gondolatmenet kapcsán csak sajnálni lehet a történelem tanulmányozásának a középfokú oktatásban észlelhető hanyatlását. Láttuk, a rasszista magatartást mindenekelőtt az eldologiasító, dialektikátlanító, elszemélytelenítő és történetietlen magatartás jellemzi. Az eszmetörténész számára a rasszizmus a "történelemtagadó" (Lukács György) szociál-darwinizmusból származik. A társadalompszichológusok szemében a rasszista tudat a manicheista gondolkodásról, a múlt és a jelen "jó" megszervezésének képtelenségéről, a bűnbakkeresésről, a diszkriminált kisebbség sorozatos elszemélytelenítő és eldologiasító felfogásáról, továbbá "társadalom-vakság"-ról (*society-blindness*) ismerszik meg. A rasszizmusban — mint már jeleztük — "a faj uralkodik a társadalmi-n". Ebből következik, hogy egy valóban dialektikus és historicista marxizmus (egy *materialista* dialektika), amelynek a "lukácsizmus" egyik fő, de nem szükségszerűen egyetlen képviselője, kitűnő ideológiai eszközt kínál a rasszizmus ellen — már a struktúrája szintjén folyó küzdelemhez. De ebből az is következik, hogy a dialektikus és historicista hagyománynak többé-kevésbé nyíltan hátat fordító skolasztikus marxizmus — képviselői személyes meggyőződésétől függetlenül — eszmeileg lefegyverzett a rasszizmussal szemben. A háború után a dialektikának sajátos sors jutott osztályrészül. Egy híres filozófus, Maurice Merleau-Ponty, egyik művének a következő jellemző címet adta: *Les aventures de la dialectique* ("A dialektika kalandjai"). Egy kalandokkal teli létben természetes módon hullám völgyeket és hullámhegyeket találunk.

⁶⁷ A fajgyűlölő karikatúra e kivetítő tendencia jellegzetes megnyilvánulása. A kigúnyolt kisebbségi személy gyűlöletet kifejező arca a valóságban mindig a rasszista gyűlölködő lelkiületét tükrözi.

A második világháborút követően Franciaországban a dialektika a szellemi élet előterébe került. Ez a fejlődés két tényező konvergenciájának volt köszönhető: a Hegel eszmevilága iránt az egyetemeken megnyilvánuló érdeklődésnek és a "lukácsizmus" hatásának. Jelenleg a dialektikus filozófia kétségtelenül kissé veszített a lendületéből. Az Althusser-iskola színrelépésében, amely ideális típusa egy nagyon kevésbé "dialektikus" materializmusnak, e fejlemény egyik legfontosabb tünetére bukkanunk. Az említett iskola hatása egyébként maga is hozzájárult az irányzat erősödéséhez. A világ mai zsákutcája (a szocialista gazdaságok nyilvánvaló csődje, a liberális rendszer végnélküli válsága, a harmadik világ⁶⁸ eszményének kiüresedése) igazán nem kedvez a historicista opcióknak. Ráadásul a szocialista világ kihatott az egész marxista tanra, és nem kímélte dialektikus összetevőjét sem. Számos író és újságíró számára a dialektika immár nem több, mint a képtelenség technikája. Ez paradox jelenség, ugyanis az állami marxizmus már régóta háttal fordított a dialektikának.

A dialektikus filozófia azonban hamisítatlan *rasszizmus-ellenes filozófia*. A rasszizmus lényegét tekintve fobia a *másság*-gal szemben, és könnyen viszi szélsőséges irányba az "absztrakció ama szellemét", amely Gabriel Marcel⁶⁹ szerint — "háborús tényező (és ugyanakkor tényezője a gyűlöletnek is)." Georges Gurvitch felfogásában a dialektikus módszer tagad minden olyan elvonatkoztatást, amely nem figyel saját művi jellegére, *s nem vezet a konkrétum felé*.⁷⁰ A közvélemény *dialektikus* nevelése, ha nem érinti az közvetlenül a hátrányos ethnika megkülönböztetést, természeténél fogva hatékony és sajátos gyógymódot kínál a fajgyűlölő ideológia s általában az elidegenedés ellen.⁷¹

A "közvélemény dialektikus nevelése"-nek eszméje Karl Mannheimtól származik. Karl-August Wittfogel, aki 1933 előtt szigorúan hithű marxista volt, azok közé a polgári teoretikus közé sorolta őt, akik az osztályellenesség szellemi fegyverraktárát fosztogatják.⁷² És valóban, angol nyelvű művei a dolgok

⁶⁸ E degenerálódás egyik leglátványosabb megnyilvánulása kétségtelenül az volt, hogy Argentínának könnyűszerrel sikerült elfogadtatnia az úgynevezett harmadik világ országainak nagy többségével 1982. évi kalandor vállalkozását a Falkland-szigetek (Islas Malvinas) bekebelezésére. Ennek a kalandnak a gyarmati rendszer felszámolásának folyamatával való azonosítása az *ideologikus hamis azonosítás* egyik beszédes példája.

⁶⁹ Gabriel Marcel, *Les Hommes contre l'Humain* (Paris: La Colombe, 1953), pp. 114–121.

⁷⁰ Georges Gurvitch, *Dialectique et sociologie* (Paris: Flammarion, 1962), p. 25.

⁷¹ A historizálás révén elért elidegenítést (egyéni, klinikai léptékben) az ismert pszichoanalitikus G. Pankow műveiben tárgyalja; összefoglalásukat *La fausse conscience* című munkámban adtam.

⁷² Karl-August Wittfogel, "Wissen und Gesellschaft. Neuere deutsche Literatur zur Wissenssoziologie", *Unter dem Banner des Marxismus*, 5, I (1931), p. 83.

dialektikus értelmezésének a leckéjét kínálják egy olyan közönségnek, amely e gondolkodásmódban a weimarinál sokkal kevésbé volt járatos. Ebből a leckéből száműzve van a *dialektika* szó, s olyan ártalmatlan kifejezések helyettesítik, mint "wholeness" (a dialektikus totalitás helyett) vagy a "változás érdekében való nevelés". A "társadalmi tudatosság (*social awareness*)" ártatlan címkéje alatt Mannheim megengedte magának azt a fényűzést, hogy angolszász közönségének a politikai hamis tudat teljes dialektikus elméletét nyújtsa át, amely elméletet úgy kívánt elfogadhatóvá tenni a jobb társaság számára, hogy kiküszöbölt belőle minden gyanús hangzót.⁷³ Itt egy valószínűleg elidegenedés-ellenes, ennek elébe menő munkásságról van szó, amelynek visszamenő igazolását a néhány évtizeddel később fellépő irányzatok szolgáltatják, mint a macCarthyizmus és goldwaterizmus. Anélkül, hogy a történeti párhuzamok veszélyes útjára lépne (a történelem nem ismétlődik), megállapíthatjuk, hogy a nyugati világ mai ideológiai helyzete emlékeztet arra a helyzetre, amellyel Karl Mannheim angol nyelvű írásaiban fordult szembe. Néhány évtizede a Szende Páltól "misztifikációs szakaszok"-nak (*Verhüllungsperioden*) nevezett periódusok egyikébe léptünk.⁷⁴ Lehetséges, hogy a rasszizmus fellendülése és a dialektika visszaszorulása egyazon folyamat két oldalát képviseli. A rasszizmus bírálatainak az informálásra és az elidegenedés elleni küzdelemre kell támaszkodnia. Nem akarjuk az előbbt aláértékelní, de elemzésünkben az utóbbi fontosságát hangsúlyoztuk. A fajgyűlölet ideológiájában — mind klinikai, mind szociológiai értelemben — az elidegenedés egyik formájára bukkanhatunk. Éppen ezért így is kell kezelni. Még ma is az elidegenedés e formája ellen a legjobb eszközt a "lukácsizmus" oly kevésbé *materialista* dialektikájában véljük megtalálni, abban a szemléletben, amit a néhai Nicos Poulantzas rosszkedvében "egy kitaposott humanizmus elkésett epigonj"-nak nevezett.⁷⁵

⁷³ Karl Mannheim, *Diagnosis of Our Time* (New York, 1944), pp. 59-79: "Education, sociology and the problem of social awareness." Mannheim rejtett célja az amerikai politikai tudat historicizálása és dialektikával való átítatása volt. Egyik munkámban kísérletet tettem arra, hogy hangsúlyozzam az olyan "amerikai ideológiá"-k lényegében historicizmus-ellenes jellegét, mint a macCarthyizmus és goldwaterizmus. Lásd Joseph Gabel, *Idéologies*, [I] (Paris: Anthropos, 1974), pp. 203-251.

⁷⁴ Paul Szende, *Verhüllung und Enthüllung. Der Kampf der Ideologien in der Geschichte* (Leipzig: C. C. Hirschfeld, 1922); részleges francia fordítása in: Joseph Gabel — Rousset — Trinh Van Thao, *L'aliénation aujourd'hui* (Paris: Anthropos, 1974), pp. 319-348. — [Szende Pál munkásságáról kimerítő tájékoztatást ad Gyurgyák János bibliográfiája: Szende Pál. Paul Szende, 1879-1934 (Magyar Szociológiai-történeti Füzetek, 1) (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1985).]

⁷⁵ Nicos Poulantzas, in: *Critique de l'économie politique* (1974. jan.-márc.), p. 138.

III A baloldali antiszemitizmus szerepe a történelemben

(1987)

*"Maga a tény, hogy a szövegnek többféle olvasata lehetséges,
mutatja, hogy az értelme bizonytalan.*

*Jelzi, hogy Marx és Engels tanulmányai közé
itt-ott cezúrákat kell beiktatni.*

Emeljük ki itt, ami a döntő:

*Marxnak — Bruno Bauer ellen írt — «A zsidókérdéshez» című munkája,
amelyet anakronizmusok nélkül s mai szenvedélyektől mentesen kell olvasnunk,
megváltoztatja a nézőpontot, amelyből magát a problémát szemléljük.*

*A mi feladatunk az, hogy felmérjük
a nézőpont megváltozásának elméleti és politikai következményeit.*

*Rajtunk múlik, hogy megállapítsuk,
lehet-e manapság gyakorlati értelme ennek a metaforának.
Nincs kizárva, hogy a politika nagy lehetősége nyílik meg általa."*

(François G. Châtelet⁷⁶)

Az újkor hajnalán megvalósult zsidó emancipáció történelmi jelentőségét két szemszögből lehet megítélni. Az egyik — inkább hegeli, mint marxi — optikában ez a fejlemény mint végleges és visszavonhatatlan vívmány jelenik meg. Úgy tűnik fel, mint ami hozzátartozik ahhoz a hegeli történelemfilozófiától posztulált menethez, amely az egyre nagyobb szabadság felé tart. A marxizmushoz közelebb álló megközelítés szerint ez az emancipáció mint egy adott társadalmi forma, ti. a kapitalista társadalom sajátos és történelmi időben korlátolt tartalmú felépítménye értelmezhető. Az első felfogást paradox módon némely zsidó marxisták vallják — a marxizmus *utópikus* dimenziójából következő derűlátás hatása alatt. Abraham Léon⁷⁷ számára a hitleri antiszemitizmus nem más, mint kétségtelenül kegyetlen, ám történetileg csupán átmeneti jellegű tünete a tőkés rendszer végső agóniájának. A haldokló burzsoázia megkísérelte volna, hogy a zsidóktól jobb kezével visszavegye azt, amit a győzedelmeskedő polgárság a bal kezével juttatott nekik. A burzsoázia történelmi utódjára, a munkásosztályra vár, hogy átvegye az emancipáció fákláját és átvigye a zsidókat a formális

⁷⁶ François G. Châtelet bevezetése Karl Marx "A zsidókérdéshez" című munkájához (Paris: Aubier, 1971).

⁷⁷ Abraham Léon, *La conception matérialiste de la question juive*; lásd fent, 25. jegyz.

polgári egyenlőség szakaszából a tényleges társadalmi egyenlőségbe. Ez a vízió, mely Közép-Európa zsidó köreiből elterjedt volt, magyarázatot nyújt arra, miért fordultak a zsidók a kommunista pártok felé 1945 után.⁷⁸ A marxista közfelfogás számára a "zsidókérdés" végeredményben a kapitalizmus mesterséges terméke, amelyet a hatalomra jutó proletariátus majd automatikusan megold. A baloldali antiszemitizmus állhatatossága és újabb fellángolása, a *haladó* körök cionizmus-ellenességének gyakran agresszív formája a kérdés kritikai újrazvizsgálását igényli. Vég volt-e a hitleri antiszemitizmus, avagy kezdet?

Antiszemita volt-e Marx?

A probléma Marx antiszemitizmusának kérdésével kapcsolatban fogalmazható meg. Antiszemita volt-e Marx, vagy nem? A vita e kérdés kapcsán még mindig nincs lezárva, és igen nagy az ideológiai homálykeltés körülötte.⁷⁹ Tulajdonképpen fel sem kellene vetni a kérdést. Senki sem fogalmazhatna meg ma olyasfajta kijelentéseket, mint, például, ezt: "A zsidó világi istene a pénz", anélkül, hogy ne minősülne visszavonhatatlanul antiszemitának, sőt,

⁷⁸ Victor Karády, in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Paris: Magyar Füzetek, 1984).

⁷⁹ A Karl Marx antiszemitizmusának kérdését feszegető munkák száma meglehetősen nagy. A jobboldal viszonylagos könnyedséggel fogadja el az *antiszemita Marx* hipotézisét, ez egyszerre eszköz számára a marxizmus lejáratására bizonyos körök előtt, és — látszólag paradox módon — igazolni látszik saját elfojtott antiszemita képzelgéseit is. A baloldaliaknak minősített szerzők között François G. Châtelet ebben a kérdésben — furcsa módon — historicizmus-ellenes álláspontra helyezkedik. Úgy véli, hogy "anakronisztikus" és igazságtalan Bruno Bauert és Karl Marxot olyan nézőpontból megítélni, amelyet a későbbi események és ideológiai struktúrák alakítottak ki. Említést kíván még Jean Elleinstein, aki "Les socialistes contre les juifs" című cikkében, *Histoire-Magazine* (1981. júl.-aug.) olyan "töltet"-ről ír, ti. Karl Marxnál, amely "töltet"-et csak nehezen lehet nem antiszemitának minősíteni; továbbá Robert Misrahi, aki *Marx et la question juive* (Paris: Gallimard, 1972) című munkájában részletekbe menően boncolgatja Marx pamfletjének antiszemitizmusát, utóbbit átmeneti válság tünetének nyilvánítja és a lélektan (vagy a pszichoanalízis) hatáskörébe utalja. A fiatal Marx antiszemitizmusa — szerinte — apjának érdekből történt kitérését volt hivatott tudatosan vagy a *tudatalatti*-jából eredően igazolni. Ez a magyarázat nagyon leleményes, és kétségtelenül van benne igazság, de megkerüli a baloldali antiszemitizmus jelenségét. A fiatal Marx antiszemitizmusának a tanulmány keletkezése idején nyilván pszichológiai meghatározottsága volt, de a mű világviszhangja kvetkeztében mára társadalmi tényé vált.

fajgyűlölőnek. Első látásra meglepőnek tűnhet, hogy Robert Misrahi szükségesnek tartotta, hogy 150 oldalon, jól dokumentált érvekkel döngesse a nyitott kapukat. De a marxi antiszemitizmus kérdésének semmi köze, például, Simone Weil judaizmus-ellenességéhez,⁸⁰ mert az előbbi világméretű politikai összefüggésekbe illeszkedik. A baloldali és a jobboldali totalitarizmusok közötti intézményi hasonlóságoknak, valamint 1939. évi, tiszavirág életű szövetségük szívós emlékének ideológiai kezelése a kortárs baloldal, különösen pedig az értelmiségi "útitárs"-ak elsőrendű feladata. Ebben a nyitott vitában — melyben nemrég egy szerző a náciizmust "pervértálatlan marxizmus"-nak minősítette⁸¹ — Marx esetleges antiszemitizmusának a megállapítása döntő, meggyőző érvvé válhat. Éppen ezért homályba kell borítani. A baloldal bizonyos részének politikai gondolkodását felülről két ellentétes tendencia szaggatja. A "létező szocializmus"-t, egyrészt, a totalitárius és "poszt-kapitalista" dinamika az antiszemitizmus felé tereli, másrészt, az ideológiai elkötelezettségek arra készítetik, hogy leplezze ezt a jellegét. Talán itt bukkanhatunk rá bizonyos körök indokolatlanul heves anti-cionizmusának titkára. Napjainkban a cionizmus-ellenesség az egyetlen lehetséges kifejezési formája a be nem vallott antiszemitizmusnak.

Nem töltünk el sok időt a vitában résztvevő felek érveinek megvizsgálásával: ezek eléggé közepes minőségűek. Azt állították, hogy Marx igazi céltáblája a kapitalizmus és a pénz uralma volt, és felfogásában a zsidók ennek csupán a szimbólumai volnának. Semmi sem kötelezte őt azonban arra, hogy ezt az önmagában jogos értelmezést a korabeli országok többségében diszkriminált kisebbség — általa alig ismert — vallásának az inzultálásával kísérje. Az anti-klerikalizmus bizonyos körülmények között igazolható, de az a "klerikalizmus-ellenesség", amely egy elnyomott vagy hátrányosan megkülönböztetett kisebbség vallását veszi célba, egy kicsit gyanús. "Marx a tűzzel játszik" — állapítja meg Elisabeth de Fontenay, aki pedig szembefordult Marx antiszemitizmusának tételével.⁸²

Karl Marx 1843-ban, természetesen, nem láthatta előre a pontos arányait és jellegét annak a száz évvel később pusztító tűznek, amelyet ez a láng gyújtott meg. De Ulrike Meinhof, a Baader-csoport tagja már minden tudott, s ez a körülmény nem akadályozta meg abban, hogy furcsamód Marxnak "A zsidókérdéshez" című művében használt fogalomtárára emlékeztetve, kijelentse: "Auschwitz azt

⁸⁰ Természetesen, a filozófusról van szó.

⁸¹ Philippe Muray, *Le XIXe siècle à travers les âges* (Paris: Denoël, 1984).

⁸² Az I. Feuerbach-tézisben olvashatjuk: "(...) Ennélfogva a *Wesen des Christentums*-ban csak az elméleti viszonyulást tekinti igazán emberinek, míg a gyakorlatot csak piszkos zsidó megjelenési formájában fogja fel és rögzíti." Ezen nincs mit magyarázni; Marx valóban a tűzzel játszik. Csak azt nem látni, hogy az öncélú durvaság mennyiben tette érveit meggyőzőbbekké.

jelentette, hogy hatmillió zsidót öltek meg és vetettek Európa trágyadombjára, mert a pénz megszemélyesítői voltak.⁸³

Hivatkozni szoktak arra a támogatásra is, amelyben Marx a polgári emancipációra vonatkozó javaslatokat részesítette. Ám akik ezt tették, elfelejtik, hogy bevallott célja nem ex-hitsorsosai politikai státusának a megjavítása volt, hanem az, hogy "éket verjen a keresztény államba". Mindebben még nincs semmi összeegyeztethetetlen egy antiszemita Marx imázsával. Ami az ezzel ellentétes felfogás bajnokait illeti, vagyis azokat, akik Marxot tényleges antiszemitának tartják, ők nem kis fáradsággal személyes levelezését, valamint közlésre nem szánt szövegeit aknázták ki. Ezek azonban inkább Marx lelkiállapotáról árulkodnak, semmint életművének valódi történelmi értékéről. Nathaniel Weyl nem áttallott az életműben rasszizmust felfedezni.⁸⁴ Kétségtelen, hogy az e szerző által összegyűjtött szövegek zavarbaejtők. De a rasszizmust nem a gyűlölet vagy a megvetés intenzitása, hanem a hátrányos helyzetbe kényszerített kisebbség eldologiasító és ahistorikus felfogása határozza meg.⁸⁵ Biztos, hogy Marx személy szerint nem szerette a néger-eket; a Nathaniel Weyl munkájában található dokumentumok meggyőzőek e tekintetben.⁸⁶ Ez azonban nem akadályozta meg abban, hogy gratuláljon Abraham Lincolnnak a rabszolगतartó Dél fölötti győzelméért, s ily módon üdvözölje az előjeleit annak a folyamatnak, amely nem egészen egy évszázad múltán a déli rabszolgák egyik leszármazottját az atlantai polgármesteri székbe ültette. A világ feketéi számára Észak győzelme a polgárháborúban minden bizonnyal sokkal fontosabb volt, mint Marx lányának Paul Lafargue-al kötött házassága.

Ilyesfajta érvekkel a Marx antiszemitizmusa körüli vitának zátonyra kellett futnia. A probléma marxista-historicista megközelítése Marx szempontjának egy szignifikáns történelmi egészbe — Lucien Goldmann irodalomszociológiai kutatásainak szellemében — való beillesztését igényli.

A kortárs történelem két olyan ideológiai áramlatot ismer, amelyeket a baloldali antiszemitizmusra nézve relevánsnak lehet tekinteni. Az egyik áramlatot elég nagyszámú francia nyelvű teoretikus képviselte — Bernard-Henry Lévy helytelenül mint "francia ideológiá"-t⁸⁷ említi —, s fő szószólója

⁸³ Idézi Henri Arvon, *Les juifs et l'idéologie* című könyve (Paris: Presses Universitaires de France, 1978), p. 52.

⁸⁴ Nathaniel Weyl, *Karl Marx: Racist* (New Rochelle, NY: Arlington House) és Alain de Benoist, "Marx — Darwin: Quel est le plus raciste des deux?" *Figaro-Magazine* (1981. márc. 18), p. 100.

⁸⁵ Vö. Theodor W. Adorno, Lukács György és Colette Guillaumin téziseinek összefoglalását.

⁸⁶ A Karl Marx házaspárnak vejükhöz, Paul Lafargue-hoz való kétes viszonyáról lásd Nathaniel Weyl, i. m., p. 73.

⁸⁷ Bernard-Henry Lévy, *L'idéologie française* (Paris: Grasset, 1981). Vö. Zeev Sternhell szigorú megítélésével: *Ni droite, ni gauche. L'idéologie fasciste en France* (Paris: Seuil, 1983), p. 316, 50. jegyz.

talán Edmond Picard belga szocialista volt. Ennek az irányzatnak, amelyet Zeev Sternhell⁸⁸ mesteri módon értelmezett, nincs sem egyetlen zsidó származású jelentékeny teoretikusa, sem pedig — Georges Sorel kivéve — olyan elmélet-írója, aki marxista hatás alatt állt volna. A másik, mérsékelten antiszemita közép-európai irányzatot Franciaországban nemigen ismerik, viszont Robert S. Wistrich és Edmund Silberner munkái éppen ezt az irányzatot elemzik behatóan.⁸⁹ Az előbbtől eltérően ez a másik áramlat erőteljes marxista hatás nyomait viseli, s ugyanakkor eredményeihez számos zsidó származású teoretikus, politikus és újságíró is hozzájárult. Bemutatásuk során főként a két jelzett műben található gazdag dokumentációt használjuk fel, kivéve, persze, a Magyarországra vonatkozó adatokat, amelyek náluk csak marginális szerepet kaptak, tekintve hogy a szerzők nem férhettek hozzá az eredeti forrásokhoz.

A közép-európai szocializmus 1914 előtt és a "zsidókérdés"

A német szociáldemokrácia magától értetődően sohasem volt antiszemita. Gyakran szembefordult a Hohenzollernek birodalmán időnként végigsöpítő antiszemita hullámokkal, s e korszak politikai pártjai közül a legtöbb zsidó származású képviselőt küldte a Reichstagba. A cionizmust illetően teoretikusai megosztottak voltak. Karl Kautsky a cionizmust megvalósíthatatlan utópiának, a zsidó vallást pedig reakciós jelenségnek tekintette. "Mindaddig nem jutunk ki a középkorból — állította —, amíg körünkben tovább létezik ez a középkori csökevény."⁹⁰ De nem minden pártbeli társa osztotta ezeket a nézeteket; nagy riválisa, Édouard Bernstein előbb ellenségesen viszonyult a cionizmushoz, később közeledett hozzá, s ebben a változó magatartásban nem maradt egyedül. Mindebben — elvileg — nincs semmi ténylegesen nyugtalanító; e jelenségeket egy demokratikus pártban mint a természetes módon létező vélemény- és vitaszabadság megnyilvánulásait kell elkönyvelnünk.

E képre azonban két fontos árnyék vetül. Egyrészt a zsidó származású értelmiségiek beáramlása okán ez a párt attól retteg, hogy kívülről *Judenschutztruppe*-nak (a zsidó érdekeket védő szervezetnek) nézik. Ez a félelem olyan önvédelmi reflexeket váltott ki, amelyek ma sokkal inkább

⁸⁸ Zeev Sternhell, *La droite révolutionnaire, 1885–1914. Les origines françaises du fascisme* (Paris: Seuil, 1978), p. 177.

⁸⁹ Robert S. Wistrich, *Socialism and the Jews. The Dilemmas of Assimilation in Germany and Austria-Hungary* (London & Toronto: Associated University Press, 1982); Edmund Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage. Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialismus vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis 1914* (Berlin: Colloquium Verlag, 1962).

⁹⁰ Wistrich, i. m., p. 153; Karl Kautsky, *Rasse und Judentum* (Berlin, 1914), p. 93.

bántónak tünnek, mint annak idején lehettek. Például: "Nem vagyunk sem antiszemiták, sem filozemiták." Franz Mehring, a jeles történész szemében a filozemitezizmus nem volt más, mint "a kizsákmányoló kapitalizmus ideológiai álcázása, amely mindenekelőtt a gazdag zsidók védelmét szolgálja a felvilágosodás polgári filozófiája nevében."⁹¹ Másrészt, némely teoretikusok, akik Karl Kautsky hatása alatt a történelmi materializmus gépies értelmezésének foglyaivá lettek, az antiszemitezizmus erősödését a polgári társadalom felbomlási tünetének fogták fel, olyan jelenségnek, amely gyorsíthatja a szocializmus eljövételét. Ezt az álláspontot Franciaországban Bernard Lazare⁹² fejtette ki, s a náci mozgalom felfelé ívelő szakaszaiban ez vált a német kommunista párt egyik leplezett vezérmotívumává is.

Ezek az elméleti emberek az antiszemitezizmust a társadalmi tiltakozás egyik formájának minősítik. Kautsky üdvözölte a magyarországi antiszemite mozgalmakat, amelyek szerinte "fokozódni fognak, és bizonyos idő múltán nemcsak a zsidók, hanem minden vagyonos ellen irányulnak."⁹³ Ez a vélemény nem volt elszigetelt.⁹⁴ A párt központi lapja, a *Vorwärts* egy alkalommal a német kapitalizmust olyan gyertyához hasonlította, amelyet egyik végén a szélsőbaloldal éget, a másik végén pedig a szélsőjobboldal. A Marxnál⁹⁵ sokkal nyelvekűbb és az antiszemitezizmusra összehasonlíthatatlanul kevésbé hajló

⁹¹ Wistrich, i. m., p. 125.

⁹² Bernard Lazare, *L'antisémitisme, son histoire et ses causes* (Paris, 1894), p. 198.

⁹³ Wistrich, i. m., p. 229.

⁹⁴ A *Der Socialdemokrat* című újság 1881. máj. 22-i száma nem habozott üdvözölni az oroszországi pogromokat; ezeket ama "nagy forradalmi felkelés" bevezetőjének tartja, amely "majd más célpontokat fog találni, mint a zsidók." E felfogásban nem a zsidókkal szembeni valódi ellenérzést kell látnunk, hanem a marxista szociológia determinista (eldologiasodott) felfogásának megnyilvánulását. Eszerint a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet egy természettörvény vaskövetkezetessége szerint megy végbe, s ezt a folyamatot bármilyen társadalmi — akár rasszista jellegű — megrázkódtatás siettetheti.

⁹⁵ Idézett művében Edmund Silberner élettelen portrét rajzol Karl Marx barátjának összetett, vonzó személyiségéről. A fiatal Friedrich Engelsnél nem észlelhető semmifajta zsidó-ellenesség. Karl Marxszal való hosszú barátsága folyamán viszont — az utóbbi hatására — nézetei a Marxéhoz idomulnak. Nem sok pozitívumot mond a zsidókról. Az Eugen Dühring ellen írt polémikus műve (*Anti-Dühring*, 1878) kapcsán fordulat állt be nála. Dühring durva antiszemitezizmusára kényszerítette Engelt, hogy ne csupán ellenfelének zsidó-ellenességét leplezze le, hanem általában forduljon szembe az antiszemitezizmussal. Karl Marx halála után Engels — alkalmasint Eleanor Marx hatására — észlelni kezdte a zsidó nyomort. Egy komoly szociológus esetében ez a felfedezés kissé megkésettnek tekinthető. Engels ugyanakkor felismerte a bizonyos zsidó körökben meglévő forradalmi potenciált is.

Engels lucidus figyelmeztetései ellenére, a wilhelmiánus korszak német szociáldemokrata pártjában létezett egy lappangó antiszemitizmus veszélye. Ezt a veszélyt végrelegesen csak a századelőn küzdötték le. A német — akárcsak a francia — szocializmus számára, ez — eléggé furcsa módon — az *elpolgáriasodás* tünete lesz.

Ausztriában a helyzet hasonló volt, ám a Habsburg-monarchia sajátos struktúrája miatt sokkal markánsabb vonásokat mutatott. Az osztrák szocialista párt egy olyan sok nemzetiségű államban tevékenykedett, amelynek kozmopolita fővárosában nagyszámú zsidó kisebbség lakott. A pártnak számos zsidó származású harcosa és teoretikusa volt (például, a három Adler, Otto Bauer és F. Austerlitz). De ezek, akárcsak Németországban, teljesen és szándékosan asszimiláltak voltak, akik — érdekes módon — inkább a *német*, mint az *osztrák hazafiasság* mellett kötelezték el magukat, és visszautasítottak minden szigorúan vett zsidó szempontot. Otto Bauer, aki a nemzeti kérdés fontosságának felismerésében a legelső marxisták közé tartozott, elismerte a birodalom valamennyi nemzeti kisebbsége követeléseinek a jogosságát. Kivételt csak a zsidók jelentettek számára: *nekik be kellett olvadniuk*. Mégis, a nemzetről mint *sorsközösség-ről* (*Schicksalsgemeinschaft*) szóló (egyszerűsége ellenére) mély meghatározása az egyedüli, amely alkalmas arra, hogy az egész világon szétszórt és számos nyelven beszélő zsidóknak megadja a nemzet státusát.⁹⁶

⁹⁶ Otto Bauer véleménye szerint a nemzet nem más, mint mint a sorsközösség (*Schicksalsgemeinschaft*) által meghatározott jellemvonások közössége (*Charaktergemeinschaft*). Manapság alapszemélyiségről beszélnek. Főművében a "zsidókérdés"-nek egy fejezetet szentelt: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Wien, 1907 és 1924), pp. 366–381. A könyv fejtegetéseit nemeslelkűség hatja át, és számos más, hasonló indítékú munkától eltérően teljesen mentes a szektarianizmustól. Bauer megállapítja, hogy a zsidóság a kapitalizmus kora előtt — noha nem volt közös területe és nyelve — hiteles nemzetet alkotott. Nem állt komolyabb kulturális érintkezésben a környező lakosággal sem. A kapitalizmus kifejlődése kettős asszimilációs folyamatot indított el. A zsidó közösség felső rétegei beilleszkedtek a tőkés gazdaságba, ami viszont az "alsó rétegek"-et illeti, ezek elvesztették közvetítő szerepüket, és gazdasági integrációjukat "proletár" szinten keresték. Míg a "burzsoá" asszimiláció viszonylagos sikerként könyvelhető el, ugyanezt nem lehet állítani a szerény körülmények között élő zsidókkal kapcsolatban, utóbbiak többé már nem voltak gettó-zsidók, de nem váltak modern proletárokká sem. Ez kényelmetlen helyzet, s az üzemekben alkalmanként az elutasítás bizonyos jelenségeit váltotta ki. Otto Bauer elfogadja a csehek autonómia-igényét, mert a tőkés fejlődés elősegíti a csehek nemzetivé válását, ugyanez a folyamat azonban megszünteti (*aufhebt*) a zsidóságot, hogy beillesse őket az európai népek kulturális közösségébe (i. m., p. 38). Mindez igaz volt 1907-ben, sőt, 1924-ben, a mű második kiadásának idején. A hitlerizmus előrenyomulása — amit Otto Bauer

E korszak osztrák szocialistái számára a "zsidó jelenség" anakronisztikus tény, amelyet a győzedelmeskedő szocializmus majd az egész világ, s benne maguk, a zsidók javára ki fog küszöbölni. Ennek az eszmének a kifejezésére némelyek valóban sokkoló kifejezéseket találtak. Victor Adler, például, Ahasvérust idézi fel, aki azért hagyja abba bolyongásait, hogy a "alászálljon sírba".⁹⁷ W. Ellenbogen egy a történelem által elítélt, ám az életbe kapaszkodó kisebbségről beszél.⁹⁸ Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt bizonyos tetszelgés a pángermánisták iránt. Az 1907. évi választásokig az osztrák szocialisták és a pángermánista párt közös ellenség: a Habsburgok, a Rothschildok s a gyakran zsidók vezette bécsi liberális sajtó ellen küzdöttek. Az 1907. évi választások azonban véget vetettek a veszélyesnek mutakozó együttműködésnek. Ebben a bécsi ambivalenciában — ha szabad így mondani — teljesedett ki a gondolatvilága annak az Otto Weiningernek, akiben Robert S. Wistrich⁹⁹ a tipikus asszimiláns zsidót látta, s aki Hitler szerint az egyetlen az életre érdemes zsidó volt. Weininger azonban önmagát — náci "csodálói"-nak szótárát használva — mint érték nélküli életet (*unlebenswertiges Leben*) taksálta.¹⁰⁰

Magyarország témánk szempontjából különösen érdekes, éppen az ország magas színvonalú marxista értelmiségi élete okán.¹⁰¹ A társadalmi-politikai közeg az Ausztriához hasonló. Erős és nyugtalan kisebbségek lakta soknemzetiségű állam, városi zsidó polgárság, amely asszimilálódott, általában hazafias, néha sovén szellemiségű, s amely vallási szokásaiban a keresztény ritust igyekszik utánozni ("neológ" zsidóság). Mellettük ott találjuk a kevésbé beolvadt

nem láthatott előre — valódi sorsközösséget teremtett a különböző zsidó osztályok között, hatálytalanítva Bauer érvelését.

⁹⁷ A jövőző szocialista társadalom "sírba fekteti" majd Ahasvérust, "az örök bolygó zsidót"; vö. Victor Adler, "Der Antisemitismus", *Gleichheit* (1887. máj. 7). Az osztrák szocialista párt nem vett tudomást Jaurès nemeslelkű kampányáról Dreyfus védelmében, s az *Arbeiterzeitung* azt írta, hogy az egész ügy csak azért váltott ki oly nagy lármát, mert egy gazdag zsidóról van szó.

⁹⁸ W. Ellenbogen 1877-ben egy diákgyűlésen kijelentette: "Minden nemzetiségnek joga van az önrendelkezésre, kivéve azokat, akiket bár a történelem elítélt, kapaszkodnak az életbe"; lásd *Arbeiterzeitung* (1877. nov. 18).

⁹⁹ Weiningerrel és az ausztriai zsidóság "bürsoá" beolvadásával kapcsolatban lásd Robert S. Wistrich, i. m., pp. 215–216, 388.

¹⁰⁰ "Unlebenswertiges Leben", azaz "megélésre nem méltó élet."

¹⁰¹ Magam a "hungaro-marxizmus" elnevezést javasoltam (*Idéologies*, II, p. 97) a magyar marxista iskola megjelölésére, amely iskolát kulturális nyitottság, a dogmatizmus visszautasítása, dialektikus és demitizáló tendencia jellemez. Az iskola fő képviselői Lukács György és Karl Mannheim, akiknek nézetei a magyar kultúrkörben alakultak ki. Az iskola nem magyar gondolkodókra is hatást gyakorolt, ilyen volt, például, Lucien Goldmann, Karl Korsch és közvetve Henri Lefebvre, valamint az *Arguments* csoport.

vallásos zsidókat, akik gyakran apolitikusok és hűek az ősi rituáléhoz ("orthodoxok"). Éltek még Magyarországon a cári pogromok elől nemrég menekült bevándorlók, egy maroknyi cionista, végül sok "felekezeten kívüli", akik kitértek és többnyire vegyesházasságban éltek. Közülük kerültek ki nagy számban a haladó mozgalmak (szocializmus, polgári radikalizmus, szabadkőművesség) teoretikusai és aktivistái. Íme, ezek voltak a baloldali antiszemitizmus kialakulását elősegítő tényezők.

Jászi Oszkár egy 1919-ben megjelent cikkében a zsidók túlzott részvételét a szocialista mozgalomban olyan kifejezésekkel bírálta, amelyeket csak kevés antiszemita utasítana el.

"A zsidóság, mely alig néhány százalékot tesz ki ezen országok népességében, a vezető szociáldemokrata pozíciókat szinte kizárólagos monopóliumába vette. Úgy, hogy a szocialista uralom a mind elégedetlenebb tömegek előtt hovatovább mint zsidó uralom jelentkezik. Mind faji, mind történeti, környezeti okok magyarázzák a zsidóságnak ezt a szerfelett nagy terpeszkedését, ami nemcsak azért veszedelmes, mert az ellenforradalom számára egy gyűlöletes, ősi tömegszenvédelektől fűtött szimbólumot ad, de azért is, mivel a zsidóság túlsúlya a szocializmusban egy olyan szellemi légkört teremt, amely a marxi tan eredeti fogatkozásait még jobban kielezi és deformálja. A zsidóság teljesen alkalmatlan az illető ország tradícióit és kultúrájának igazi értékeit megérteni."¹⁰²

Nem minden téves ebben az értékelésben, sőt, Jászinak némely (1919-ben megfogalmazott) jövendölései valóban prófétikusak. De ha egy zsidó nem lehet szocialista anélkül, hogy ne ütközzék bele Jászi Oszkár rosszallásába, nem válhat polgárrá, hogy ne kedvetlenítse el Victor Adlert, nem lehet vallásos (és természetesen, cionista sem), mert ezzel Karl Kautsky haragját vonja magára: akkor feltehető a kérdés, milyen létezhet van egyáltalán joga.

¹⁰² Jászi Oszkár, *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* (1919) (újabb kiadásban, Paris: Magyar Füzetek, 1983), p. 98, illetve *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja* (Budapest: Héttorony Könyvkiadó, 1989), p. 75. — Mint Jászi kimutatta, a szocialista gondolat embertelen racionalizálása, amely 1919-ben még csak kezdetleges állapotban volt, utólag monstruózus fejlődést vett, neve pedig sztálinizmus volt. Ebből a szempontból Jászi cikke látnoki. Nem látta meg viszont, hogy ez az ideológia távolról sem volt annyira szimptomatikus a zsidó értelmiségi befolyás szempontjából, sőt, inkább antiszemita felhangokat kapott.

A magyar baloldali antiszemitizmus alapműve: *A zsidók útja*, szerzője pedig a Garbai Sándor — Kun Béla kormány (1919) majdani helyettes külügyi népbiztosa: Ágoston Péter (1874–1925).¹⁰³ Mint a jogtudomány professzora (a nagyváradi jogakadémián), aki szerzőként, jogi problémák boncolgatásában, eredeti módon alkalmazta a történelmi materializmust, Ágoston Péter az első világháború előtti magyar szocialista világ fontos és köztiszteletnek örvendő személyisége volt. Magánéletében és tanári tevékenységében semmi sem utalt bárminő hajlandóságra az antiszemitizmus iránt. Mégis, mai ismérveink alapján *A zsidók útja*-t szabályos antiszemita műnek és kétségtelenül a közép-európai baloldali antiszemitizmus egyik jelentős megnyilvánulásának kell tartanunk.

A baloldali antiszemitizmus bajnokainak többségéhez hasonlóan, Ágoston nem tekinti magát zsidó-ellenesnek. Ő különbséget tesz *zsidó-kritikus* és *antiszemita magatartás* között, de ez egyszerre könnyű és veszélyes eljárás.¹⁰⁴ Nyelvezete a darabosan nyers baráté, aki "óva int"; *mutatis mutandis* a francia Alfred Fabre-Lucéra emlékeztet.¹⁰⁵ A zsidók hibáit marxista módon, szociológiailag, történetileg és nem biológiai alapon értelmező részek mellett találunk könyvében néhány, érdemeiknek szentelt oldalt is. Nem megy el olyan messze, mint Werner Sombart (akit egyébként furcsa módon zsidónak vél), de elismeri a zsidó jelenlét hasznát a gazdasági életben. Mindez azonban csak az asszimiláns és a zsidóságtól elfordult zsidókra (jellegzetes szóhasználata szerint: "nem zsidó zsidók") vonatkozik.

A Keletről jött rongyos bevándorlók tömegét a marxista Ágoston Péter egy Robert Brasillach¹⁰⁶ könyörtelen pillantásával méregeti. Óva inti a "nem zsidó zsidók"-at attól, hogy szolidaritást vállaljanak e szerencsétlenekkel, és jóváhagyja a bevándorlók visszautasítására és eleve a határok szelektív lezárására irányuló esetleges kormányintézkedéseket. Ezek az ajánlások annál inkább felháborítók, mert a korszak jogi összefüggései között valójában nem is lehet beszélni *illegális bevándorlás*-ról. Bizonyos, hogy a cárizmus elől menekülő keleti zsidók betódulása 1914 után komoly problémákat okozott a

¹⁰³ Ágoston Péter, *A zsidók útja* (Nagyvárad, 1917). — Részleteket közölt belőle a *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* című szöveggyűjtemény (Fejlődés-tanulmányok. Regionális sorozat, 3) (Budapest, 1985), pp. 293–339.

¹⁰⁴ Ágoston Péter, i. m., p. 271.

¹⁰⁵ Alfred Fabre-Luce, *Pour en finir avec l'antisémitisme* (Paris: Julliard, 1979), 133–134.

¹⁰⁶ "Mert más az a keleti zsidó, mint a mi zsidóink, akik csak zsidó anyától születtek." E zsidók egy részéről, a román zsidókról nagyon találó jellemzést adott a *Világ* 1915. szept. 22-i száma, mikor így írtak róluk: "(...) Ijesztő modorú és csúfságú férfiúi ábrázatok húzódnak ide be (ti. Magyarországra). Valahogy mindaz a torzítás kiül a típusokra, melyet elnyomott fajtáknak szenvedésben el kell viselniök..." Ágoston Péter, i. m., pp. 148–149.

magyar hatóságoknak és az asszimiláns zsidókat is felőlelő közönségnek. De talán nem egy majdani népbiztosra várt volna a feladat, hogy a kérdésben olyan nyelvezetet használva nyilatkozzék meg, amelyet ma helyrehozhatatlanul fagyűlölőnek minősítenének. Nem emlékezem arra, hogy Jean-Marie Le Pen aláírásával ehhez hasonló durvaságú véleménynyilvánítást valaha is olvastam volna. Ami az asszimilánsokat (a "nem zsidó zsidók"-at) illeti, Ágoston elmarasztalja (a valóságban igen korlátozott) szolidaritásukat szerencsétlen hitsorsaikkal,¹⁰⁷ szemükre veti a fennálló hatalom szeveit iránt (jelentős mértékben csak képzelt) szolgálalkúságukat,¹⁰⁸ valamint ama törekvésüket, hogy az egyetemeket és a "könnyű foglalkozásokat" előzőnjék. Talán nem fölösleges itt hangsúlyozni, hogy ezekben a vádakban gyakran valami paradox található. Megengedhető-e szemére vetni a zsidó szülőknek, hogy fanatizmusból sarjaikat egy Talmud-iskola rúd falai közé zárják, és ugyanakkor sérelmezni azt is, hogy minden áldozatot meghoznak az egyetemre való bejuttatásuk érdekében?

Az alábbi részlet Ágoston Péter munkájának záró következtetése is lehetne, ha nem éppen az elején volna: "A zsidóságnak éppen az a baja, hogy helyzeténél fogva azok a tulajdonságai, amelyek saját országában erényei lehetnének, az idegenek között bűn számba mennek."¹⁰⁹ Ezt a mondatot az izraeli középületek és a diaszporabeli cionista szervezetek székházainak homlokzatára lehetne felvéteni.¹¹⁰

Ideje levonni az első konklúziót. A közép-európai marxizmus számos s nem is jelentéktelen képviselője az első világháború előtt a "zsidókérdés"-t Marx "A zsidókérdéshez" című írásának optikájában látta. Ezt az esszét ezekben a

¹⁰⁷ "A magyarrá lett zsidóknak pedig önmagukkal szemben kötelességévé teszi, hogy elhatárolják magukat az idegen zsidóktól és segítségére legyenek az országban lakó nem zsidóknak abban, hogy az országnak jellegét a kultúra és demokrácia érdekében megóvják" (i. m., p. 6). Némelyek el akarják velünk hitetni, hogy a baloldali antiszemitizmus csak a gazdag zsidók ellen irányul; de azok a szerencsétlen, Keletről érkezett bevándorlók, akik a marxista Ágoston Péter haragját és megvetését táplálták, nyilvánvalóan a polgári életstílus ellenkező pólusán voltak találhatóak.

¹⁰⁸ "A zsidók a hatalom támogatói. Nem éppen a jelen hatalmának, hanem esetleg csak a jövő hatalmának támogatói. E támogatásnál elsősorban azt nézik, hogy a jövőalakulás gazdaságilag előnyös lesz-e rájuk nézve, vagy nem" (Ágoston Péter, i. m., p. 243). Egy jogászprofesszor tollából ez valóban az ostoba szélkelepcség kirívó példája.

¹⁰⁹ Ágoston Péter, i. m., p. 19.

¹¹⁰ Ágoston Péter könyve emlékezetes vitát indított el a *Huszdik Század* című folyóirat lapjain. E vita anyaga részben új kiadásban is megjelent: Hanák Péter, szerk., *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus* (Budapest: Gondolat, 1984); illetve in: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában* (Fejlesztéstanulmányok. Regionális sorozat, 3) (Budapest, 1985), pp. 341-365.

körökben gyakran és kedvezően kommentálták.¹¹¹ Marxtól, az osztrák marxistákon át, Ágoston Péterig a "zsidó tény" legtöbbször mint *patologikus* jelenség mutatkozott, kissé a neurózis pszichoanalitikai fogalmának értelmében. Mint a múltra való fixáció, mint egy modern közegbe zárt darab középkor, amelynek brutális vagy attól mentes visszautasítása ilyenformán kezdettől fogva igazolást nyer. Segíteni kell a zsidókat abban, hogy szűnjenek meg zsidóknak lenni, éppúgy, mint ahogy az orvosnak segítenie kell a beteget, hogy ne maradjanak azok. "Nem szüntethetitek meg a filozófiát anélkül, hogy ne valószínűsítitek meg" — írta Marx, "nem számolhatjátok fel az antiszemitizmust anélkül, hogy ne ültetnétek életbe", mintha ezt állítanák e korszak osztrák-magyar marxistái, akiket az az eszme, hogy a judaizmus, még régies formáiban is, intellektuális, esztétikai vagy erkölcsi értékeket hordozhat, úgy látszik, meg sem érint.

És ez lehetővé teszi számunkra, hogy talán végleges választ kíséreljünk meg az e fejezet elején feltett kérdésre: antiszemita volt-e Marx, avagy nem? Semmi értelme annak, hogy a süketek végtelen párbeszédében szembeállítsuk François G. Châtelet vagy Elisabeth de Fontenay szilárd és jól dokumentált érvelését Robert Misrahi és Jean Elleinstein nem kevésbé szilárd és nem kevésbé jól dokumentált nézeteivel. Ami döntő ebben a kérdésben, az a Marx képviselte felfogás lehetséges beillesztése egy szignifikáns történeti összefüggésrendszerbe. Az az eszmeirányzat viszont, amelybe "A zsidókérdéshez" című mű integrálódik, nevezetesen az 1914 előtti német és osztrák-magyar marxizmus, láthattuk, diszkrét, ámde letagadhatatlan antiszemita kiterjedéssel bír. Nyilvánvaló, hogy újból az antiszemitizmus meghatározása okozza a legfőbb nehézséget. Az antiszemitizmus és a rasszizmus általánosan észlelhető egybemosása csak összekavarhatja a kártyákat. A zsidó-ellenességet megkülönböztető diagnózis egyetlen érvényes ismervét a hátrányos megkülönböztetésben lephetjük meg. Egy olyan internacionalista mozgalom, amely hosszabb távon az összes nemzeti sajátosságok eltűnését vetíti előre (természetesen, nem tekintve kivételnek a zsidókat sem), ihletforrását nézve kétségtelenül határozottan utópista jellegű lenne, ám racionálisan nem lehetne antiszemitizmusnak minősíteni. Az a mozgalom, amely elfogadja, hogy egy lengyel vagy egy szlovák szocialista lehet anélkül, hogy megszűnne ugyanabban a mértékben lengyelnek vagy szlováknak maradni, és csupán a zsidóktól követeli meg gyökereik megtagadását a szocialista családba való befogadásuk végett, vitathatatlanul a kulturális diszkrimináció egyik formáját alkalmazza.

¹¹¹ Vö. Robert S. Wistrich, i. m., pp. 97, 191, 272, 290, 334 és 342. Magyarországon Csizmadia Sándor (1871-1929) népköltő fordította le "A zsidókérdéshez" című írást. Csizmadia furcsa karriert futott be. A magyarországi szociáldemokrácia ünnepelt költője volt, s 1919-ben tagja lett a kommun kormányának. Később kiegyezett az ellenforradalmi rendszerrel, majd jobboldali képviselő lett a parlamentben. Alkoholistává vált, 1929-ben öngyilkos lett.

Ugyanezt az eljárást látjuk egyébként a cionizmus-ellenesség és az antiszemitizmus körül kibontakozott vitákban is. A cionizmus-ellenesség csak abban az esetben határolódhatna el érvényesen az antiszemitizmustól, ha minden kisebbség (például, a baszkok vagy a bretonok) nemzeti ambícióit egyformán elítélné, ez azonban nem történik meg. Ily módon a cionizmus-ellenes ideológia — *nolens volens* — egy régi antiszemita tételhez, az önálló állami életre méltatlan, s erre egyébként is alkalmatlan "pária népek"-ről szóló elmélethez (Max Weber) kapcsolódik. "Az ember anatómiája — mondta Marx — a majom anatómiájának a kulcsa." Ebben a kérdésben nem egy magánlevelezés — rossz hangulatról árulkodó — véletlen megnyilvánulásai a döntők, mint ahogyan más irányban a polgári emancipációs törekvéseknek nyújtott epizódyszerű támogatás sem lehet meghatározó jellegű. Perdöntőek egyedül annak a probléma-megközelítésnek a maradványai, amely az 1914 előtti német és osztrák-magyar marxisták álláspontjával kezdődik, s egy Bruno Rizzi¹¹² jövődőlésén keresztül egészen a sztalinizmusig ér el. Nem feledkezünk meg napjaink baloldali gondolkozásáról sem, amely minden partikularista ambíciót, minden "identitás keresésére irányuló" törekvést igazol — kivéve a zsidókét.

Ebből a historicista nézőpontból megítélve, Marx brosúrája — Robert Misrahi¹¹³ kifejezésével élve — mint a 19. század egyik leghatékonyabb antiszemita munkája jelenik meg. Marx és Engels sohasem javasolt sajátos megoldásokat a "zsidókérdés"-re. Am ők hittek abban, hogy a proletárdiktatúra átmeneti szakasza után egy állam nélküli, tehát ideológiamentes, antiszemitizmus- és (valószínűleg) zsidók nélküli társadalom következik. A marxai politikai gondolkozást tehát nem a "zsidókérdés" megoldása, hanem a zsidóságnak mint problémának a kapitalizmus utáni nagy kiengesztelődés keretében s az elidegenedés felszámolása során való feloldása foglalkoztatta.

Ha Marx felismerte volna, hogy a szocializmus az etatizmus és nem a szabadság jegyében fog megvalósulni, prófétikus képességek híján is elég lett volna minden eleve kialakult vélemény nélkül újraolvasnia Morus Tamás *Utópiáját*,¹¹⁴ hogy néhány elkerülhetetlen következtetést vonjon le belőle. Például, felismerhette volna, hogy a zsidó kisebbséget emancipációjának "polgári jellege" túlságosan is meghatározta ahhoz, hogy magas szinten bekapcsolódhassék a szocializmus építésébe. Ebből pedig annak a szükségessége következik, hogy egy

¹¹² Bruno Rizzi, *La bureaucratisation du monde. Le collectivisme bureaucratique. Quo vadis America*. A könyv Párizsban, a szerző kiadásában jelent meg, 1939-ben. A könyv, amelynek szerzője marxistának tekinti magát, lényegében megelőzi James Burnham tételeinek kifejtését, s a náciizmus felé kacsintva egy ritka heveségű antiszemita fejezetet is tartalmaz.

¹¹³ Robert Misrahi, i. m., p. 101.

¹¹⁴ Morusnál egyáltalán nincs szó az állam elhalásáról. Az "utópikus" államban vasfegyelem uralkodik, ez az állam hódító háborúkat, gyarmatosítást és rabszolga-gazdálkodást folytat. Utópista lett volna Morus? Inkább futurológusnak tekinthető.

hosszú, talán előre nem látható tartamú átmeneti szakaszban korlátozni kell a zsidók részvételét a közéletben. Félreérthetetlenül ezt a következtetést vonja le Bruno Rizzi¹¹⁵ is, aki a marxizmus *Madame Sans-Gêne*-je volt. Ugyanezt a felfogást érvényesítette — számos ingadozással és helyi változatokban — bizonyos marxista államok politikája, s ezt mint jelentőséggel bíró tényt könyvelhetjük el. Az alkalmazott marxizmus politikája ily módon egybevág "A zsidókérdéshez" című munka tétéleivel, amely munkát ezért éppen a jelen fejlemények világánál prófétikus-programmatikus szövegnek tekinthetünk.

Marxista mű-e Marx műve: "A zsidókérdéshez"?

Sokkal nehezebb Robert Misrahit követni, amikor "A zsidókérdéshez" című mű *marxista jellegét* vonja kétségbe. A szöveg, úgy, ahogy van, nem marxista a kifejezés szigorú értelmében; ám kis változtatások árán azzá válhat. Ez fontos körülmény, mert arra mutat, hogy bizonyos marxista államok többé-kevésbé antiszemita politikájában *nem kell minden áron elhajlást látnunk*. E kérdés megvitatása több olyan probléma tisztázását teszi lehetővé, amelyek nem csupán vizsgált témákra, hanem a kortárs marxista gondolkodás bizonyos irányzatainak ideológiai jelentésére is vonatkoznak.

Misrahi bírálata alá veszi a Marx eljárásában érvényesülő anti-historikus szemlélet egyik formáját, amely, természetesen, összeegyeztethetetlen a Lukács György és iskolája által dialektikus historicizmusként felfogott marxizmussal.¹¹⁶ Ám a "lukácsizmus" nem az egyetlen marxista iskola, s egy másik befolyásos irányzat, noha bizonyos idő óta hatása csökkenőben van, visszautasítja, hogy benne historicizmust vagy humanizmust lásson. E vizsgálódás keretében nincs lehetőség arra, hogy az Althusser-iskola marxista legitimációjának bonyolult kérdését megvizsgáljuk. Ezt az iskolát egyébként Raymond Aron¹¹⁷ túlzott szigorúsággal "képzeltbeli marxizmus"-nak minősítette. A magunk részéről néhány kritikus oldal terjedelemben¹¹⁸ foglalkoztunk ezzel az iskolával, s azt róttuk fel hibájaként, hogy leteszi a fegyvert.

¹¹⁵ Nem kell vezető helyeket elfoglalniuk; ezek "nem nekik (a zsidóknak) valóak az Új Társadalomban, amelyet széles látókörű, Ford szellemét kifejező nézeteknek kell vezetniük, és nem spekulatív elmeszüleményeknek" (i. m., pp. 298–299). Jellemző az utalás az antiszemita Fordra.

¹¹⁶ Lásd Robert Misrahi, i. m., pp. 108–110, 118, 135, 180. Misrahi nem közvetlenül Lukács Györgyre hivatkozik, utóbbinak a neve nem szerepel könyvében. De "A zsidókérdéshez" című írás "esszencializmusá"-nak bírálata annak a historicista-humanista marxizmusnak a hatásáról árulkodik, amelynek Lukács a fő képviselője.

¹¹⁷ Raymond Aron, *D'une sainte famille à l'autre. Essai sur les marxismes imaginaires* (Paris: Gallimard, 1969).

¹¹⁸ Az *Idéologies*, [I] (1974) és *Idéologies*, II (1978) című könyvben.

"Kilakoltatva a dialektikát",¹¹⁹ a marxista kritika az anti-dialektikus (eldologiasodott) gondolkozás két legjellegzetesebb — és kétségtelenül legártalmasabb — formájával, a sztalinizmussal s a rasszizmussal találkozók. Akárhogy áll is a dolog, marxistának tekinthető-e vagy nem, ez az irányzat létezik. Jellemző továbbá, hogy "A zsidókérdéshez" marxista vagy nem marxista jellegének kérdése logikailag kapcsolódik az Althusser-iskola marxista legitimitásának a kérdéséhez. Valóban, ha a marxizmus nem tekinthető sem historicizmusnak, sem humanizmusnak, akkor nem érvényesek Robert Misrahi kifogásai, s "A zsidókérdéshez" című munkát be lehet sorolni a hitelesített marxista szövegek kánonjába. Ez paradox eredmény lenne, mert az althusserianusok inkább szigorúak a "cezúra" előtti vagy — még egyszerűbben — az ideológiai előítéletekkel összeegyeztethetlen szövegek iránt.

Annak érdekében, hogy e sokat vitatott komplexumban világosan lássunk, "A zsidókérdéshez" című műben minden túlzásba vitt önkény nélkül három összetevő elemet különböztetünk meg. (1) Találunk benne *egy primitív történeti fenomenológiát*,¹²⁰ amely nehezen tartható fenn a kritikával szemben. (2) Fellelhetők, továbbá, a *judaizmust mint "az önzésnek és a pénz kultuszának vallását"-t minősítő megállapítások*, amelyek azonban a legcsekélyebb mértékben sem hivatkozhatnak a zsidó teológiára vagy skolasztikára. (3) Végül, felismerhető benne a *hevenyészett magyarázat a kapitalista szellem eredetéről*. Ezt gyakorlatilag Werner Sombart újítja majd fel, és mindenképpen komoly megvitatást igényel.

Felesleges az első elemnél hosszabban időzni, elég, ha Robert Misrahi munkájára hivatkozunk. Marx egyébként nem vehette komolyan a "lényeg"-ekkel való játszadozást. Nem adatott meg neki, hogy ismerje a cionista kísérletet, s azt a zsidó ethnikai személyiségben végbement radikális változást, amely viszonylag rövid idő alatt következett be. De ismerte a történelmet és tudta — akárcsak Robert Misrahi —, hogy az ókori zsidó állam — korának megfelelő — normális társadalmi rétegződéssel rendelkezett, s ezek az egykori héberek nem voltak *inkább* kereskedők, és *kevésbé* harciasak, mint szomszédaik.

Ami a második elemet illeti, ezen túl nyilvánvaló — s ez szintén a cionista kísérlet tanulsága —, hogy a zsidók különösképpen "gyakorlatias" észjárása nem valaminő ethnobiológiai meghatározottságra vezethető vissza, ahogy azt a rasszisták állítják, nem magyarázható a vallási tényezővel sem, mint ahogyan Marx sugalmazza, hanem kialakulásában egyszerűen azok a sajátos társadalmi feltételek játszanak szerepet, amelyek között élni voltak kénytelenek. Legjobb tulajdonságaival, szokásaival ellentétben, Marx itt olyasmiről beszél, amit nem ismert alaposan. Intuíciója azonban mégsem csapta be egészen. A zsidó vallás valóban hozzájárult a kapitalista éthosz kialakulásához, ámde nem a Marx által megjelölt úton.

¹¹⁹ Henri Lefebvre kifejezése.

¹²⁰ A lényegeket történelmen kívüli intuíciónaként meghatározott fenomenológia (*Wesensschau*).

Közismert Max Weber tétele a puritanizmus és a tőkés gazdaság viszonyáról. A (lukácsi) marxizmus optikájában a puritán hozzájárulás a tőkés ideológiához nem annyira a *racionalitás*-ban jelentkezik, mint inkább az *eldologiasodás*-ban.¹²¹ Ha viszont az eleve elrendeltetés kálvinista tana egy eldologiasodott axiológiájához kapcsolódott, a Talmud, a maga részéről, az *eldologiasodott logiká*-nak adózott, ami valószínűleg a több évszázados történelmi marginalizáltságban való lét eredménye. A zsidó vallás tehát találkozhatott a kálvinizmussal a kapitalista ideológiára jellemző eldologiasító dimenzió kialakulásában. Szögezzük le tehát egyelőre, hogy Marx *nem tévedett*, amikor a zsidó vallásnak a kapitalista mentalitásra gyakorolt hatását diagnosztizálta, ám ez a hatás egy sokkal bonyolultabb s egyben — mondjuk — erkölcsileg magasabb szinten érvényesül, mint az egyszerű önzésén vagy a pénz kultuszán.

Marad végül a marxi elemzés harmadik — és véleményünk szerint legfontosabb — eleme: a zsidó emancipáció szociológiai magyarázata. Az *Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához* című munkájában Marx dialektikus elméletet fogalmazott meg a társadalmi változásról, amelynek motorja a termelőerők fejlődése és a termelési viszonyok statikus állapota közötti ellentmondás, más szóval a jogi felépítménynek a gazdasági és technológiai valósággal szembeni lemaradása lenne. A társadalmi változások általános elméleteként ez a koncepció komoly bírálatra szorul,¹²² a zsidók emancipációjának különleges esetében azonban a megismerést szolgálja. Azt az ellentmondást, amely némely zsidók pénzügyi ereje és jogcím nélküli lakosként meghatározott törvényes státusa között keletkezett, kétféleképpen lehetett megoldani: vagy a vagyonekobzással járó kiutasítás, vagy az emancipáció útján.¹²³ Az első megoldás a 19. században már nem volt alkalmazható, ezért bele kellett törődni a másodikba, ami magyarázatul szolgál arra, hogy Franciaországban e lépés szorgalmazói személy szerint csak mérsékelten

¹²¹ Ezt a témát "Éléments d'une lecture marxiste de la sociologie religieuse de Max Weber" című tanulmányomban fejtettem ki, *Cahiers Internationales de Sociologie* (1969); újra közöltem a *Sociologie de l'aliénation* című könyvemben (Paris: Alcan, 1975), pp. 165–180.

¹²² Raymond Boudon, *La place du désordre*.

¹²³ Macaulay, a nagy angol liberális történész erőteljes nyíltsággal fejezte ki ezt az eszmét: "It was inconsistent to deny formal political rights to Jews in a society where they has acquired the substance of political power" (idézi: *Encyclopaedia Judaica*, 11, p. 655). Egy marxista sem fejezhette ki volna magát szabatosabban.

rokonszenveztek¹²⁴ haszonélvezőivel. Cromwell, aki — Napoléontól eltérően — *határozottan szerette a zsidókat*, kevésbé hatékonynak mutatkozott jogaik védelmében, mert Angliában nem egy igazságtalan rendelkezés (az 1290. évi kiűzés) jóvátételéről volt szó. Franciaországban viszont a gazdasági élet zavartalan működésére káros helyzetet kellett kiküszöbölni.

"A zsidókérdéshez" című munkának pusztán a "lényeges"-re szorítókozó és minden polémikus jellegű hordaléktól megtisztított központi tételét a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

Akaratuktól független történeti körülmények folytán a kapitalizmus előtti Európa zsidó lakosságának egy számottevő része kénytelen volt kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkozni. Ily módon a zsidók a társadalom gazdasági működésének fontos hajtóművévé váltak, s ez részleges magyarázatul szolgál arra, miként maradhattak fenn ellenséges közegben. Ugyanakkor azonban egy olyan társadalomban, amelyben a keresztény erkölcs és a katonai értékek uralkodtak, a felső osztályok megvetését, valamint a kizsákmányolt rétegek — gyakran irigységgel vegyes — gyűlöletét vonták magukra.

Az előharcosok akaratától szintén független történeti fejlődés következtében ezek a tevékenységek a társadalom életében központi jellegűvé és értékekké váltak. Marginalizálást előidéző tényezőkből az integrációt, a beolvadást ösztönző tényezőkké váltak. "A zsidók annyiban emancipálták önmagukat, amennyiben a keresztények zsidókká lettek" (Karl Marx, "A zsidókérdéshez").¹²⁵ Ebből paradox helyzet következett, amelyet csak a polgári egyenlőség oktrojálása küszöbölhetett ki. "Az a zsidó, akit, például, Bécsben csak megtűnnek, pénzhatalmával az egész birodalom sorsát meghatározza" (Bruno Bauer, idézi Marx, i. h.).

Ez, természetesen, a *mi* megfogalmazásunk, de tiszteletben tartja mindazt, ami a marxi vizsgálódásban szociológiai vonatkozású. Ebben az értelmezésben "A zsidókérdéshez" című munka központi tézise teljesen összeegyeztethető a történelmi materializmus posztulátumaival. A *Les juifs et le monde moderne* című munkájában Annie Kriegel azt állítja, hogy a marxizmus "középszerű eszköz a judaizmusnak, e globális jelenségnek az elemzésére",¹²⁶ de ez a kijelentés árnyaltabb kifejtésre szorul. A marxista szociológia valójában két egymást kiegészítő, ám egymáshoz viszonyítottan autonóm elmélet egybeillesztéséből jött létre. Ezek az osztályharcban a történelem hajtómotorjait

¹²⁴ François Piétri, *Napoléon et les israélites* (Paris: Berger-Levrault, 1965); Robert Anchel, *Napoléon et les juifs* (Paris: Alcan, 1928). Piétri minimalizálni igyekszik Napoléon ellenszenvét a zsidókkal szemben, ezért használja rájuk az "izraelita" elnevezést, Anchel pedig éppen ennek az ellenszenvnek idézi néhány megfogalmazását Napoléon leveleiből, s a negatív megítélést jelzi a "zsidó" szóval.

¹²⁵ Karl Marx és Friedrich Engels művei, I (Budapest, 1957), p. 373.

¹²⁶ Annie Kriegel, *Les juifs et le monde moderne* (Paris: Seuil, 1977), p. 39.

látó és az alépitmény oksági elsőbbségét tételező felfogások.¹²⁷ Jellemző, hogy az *Előszó*-ban, amely a történelmi materializmus klasszikus meghatározását tartalmazza, az "osztály" fogalma, illetve ez a kifejezés csak egyszer fordul elő, s még csak nem is szignifikáns szövegkörnyezetben.¹²⁸ Ha megfelel a tényeknek, hogy a "zsidókérdés"-nek kizárólag osztály-kategóriákban ("osztály-nép" vagy "nép-osztály") való értelmezési kísérletei zsákuticába jutottak: tény az, hogy "A zsidókérdéshez" című munkában kifejtett marxi szempontnak s az alépitmény — felépitmény dialektikának az *Előszó*-ban található kifejtésével való konvergenciája a kérdés kelet-európai alakulásának kutatásában relevánsnak bizonyult.

Nem indokolt, hogy a fiatal Marx antiszemitizmusát Robert Misrahival átmeneti válságnak, "A zsidókérdéshez" című munkát pedig kis jelentőségű praemarxista írásnak minősítsük. Gonosz, ámde zseniális szöveggel van dolgunk, amely nem pusztán marxizáló, hanem szinte marxista jellegű, s kulcsot ad az új kor hajnalán végbemenő zsidó emancipáció folyamatának magyarázatához.

A zsidók és az egyenlőség ügye

A másik kulcsot kétségtelenül az egyenlőséget hirdető ideológia nyújtotta. A burzsoázia hatalomra jutásának eszmei corollariuma a formális jogi egyenlőség fogalma volt. A marxista szerzők a bőségesnél is nagyobb mértékben bizonyították, hogy ez a formális egyenlőség tökéletlen, távolról sem a

¹²⁷ Az osztályok, amelyeknek harcát a marxizmus a történelem motorjának tekinti, nem feltétlenül gazdasági érdekűek. Ismeretesek Franz Oppenheimer vonatkozó elméletei, valamint az a felfogás, amelyet Augustin Thierry dolgozott ki *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands* című művében. Az alap (alépitmény) — felépitmény dialektikája bármilyen társadalmi rétegeképződés vonatkozásában érvényesülhet, amint ezt az eszkimók társadalmának időnkénti változásait tárgyaló régi és zseniális tanulmányában Mauss és Beuchat kimutatták. Két autonóm elmélet létezik tehát egymás mellett a marxista szociológiában: a *történelmi materializmus* (az osztályharc elmélete) és egy — a durkheimizmushoz eléggé közelálló — *dialektikus szociologizmus*. A kettő közül az utóbbi avult el kevésbé, s éppen ezért nem meglepő, hogy a "zsidókérdés" taglalására alkalmasnak bizonyult. Az első csupán olyan veszedelmes képtelenségek tételezéséhez vezetett, mint az "osztály-nép" elmélete.

¹²⁸ Karl Marx, "Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához" című szövegében, amely a történelmi materializmus klasszikus meghatározását adja, az "osztály" fogalma csupán egyszer fordul elő, az utolsó bekezdésben. Lásd Karl Marx — Friedrich Engels, *Válogatott művek* (Budapest, 1949), pp. 338–434. Az osztályharc viszont központi helyet foglal el a *Kommunista Párt kiáltványá*-ban. Míg az "Előszó" a *szociológus* Karl Marx műve, a *Kiáltvány* az *ideológus* Marxé.

történelem ajándéka, hanem pontosan körülírható gazdasági szükségszerűségnek felel meg. Lucien Goldmann a formális polgári egyenlőségben a kapitalista eldologiasodás egyik megnyilvánulását látta.¹²⁹ Ugyanakkor nem kevesebb egyetlen alapvető jelentőségű demokratikus vívmánynál sem.

Egy olyan társadalomban, amelyet a katonai értékek viszonylagos elértéktelenedése s a gazdasági értékeknek — ennek megfelelő — előtérbe nyomulása jellemez (Spencer a katonai típusú társadalmaknak az ipari típusúak felé fejlődéséről beszélt), a zsidók az egyenlőség legfőbb haszonélvezőivé váltak. Helyzetük a németek és japánok 1945 utáni helyzetével vethető egybe. A győztesek ugyanis az első időkben távol tartották őket mindenfajta katonai tevékenységtől, s ezért kénytelenek — képesek — voltak energiájukat gazdasági sikerek elérésére összpontosítani. Az eredmények ismertek. A judaizmusban egyébként létezik egy — Étienne Cabet által, aki a 19. század utópistái között a legkevésbé volt antiszemita, kiemelt — egalitarizmus.¹³⁰ A zsidó egalitarizmus — pontosabban, egy titkos zsidó hatalom ideológiájaként terjesztett egyenlődsi — tétele a jobboldali antiszemitizmus eszmevilágában otthonos. A zsidók — e nézet szerint — azért lettek az egyenlősítés eszméjének önző prókatoraivá, hogy leplezzék tényleges alacsonyrendűségüket, s a közéletben cselszövással olyan helyet szerezzenek maguknak, amilyent normális körülmények között nem igényelhetnének.¹³¹ Ez tehát kétszeresen marxista értelemben vett ideológia: a leplezést szolgálja s egyben a hatalom diskurzusa is. A formális egyenlőség hitvallása azonban a "felfelé törekvő burzsoázia" egyik ideológiája volt. E kétféle egalitarizmus történelmi találkozásában találjuk egy másik valószerű okát annak, hogy miért emancipálta a zsidókat a hatalomra került polgárság.

"A Nyugat pusztá véletlen (*L'Occident est un accident*)"¹³² — jelentette ki Roger Garaudy; a szójáték olcsó, de lehetséges, hogy a megállapítás érvényes. Azok szemében, akik bizonyos melankóliával szemlélik e "véletlen" jelenlegi hanyatlását — ez, természetesen, nem vonatkozik Garaudyra, az ajatollahok

¹²⁹ Lucien Goldmann, *Recherches dialectiques* (Paris: Gallimard, 1972), pp. 77–78, 102.

¹³⁰ Robert Misrahi, i. m., p. 210.

¹³¹ "A zsidó a demokrácia egyetemes haszonélvezője" (L. Rebatet), idézi Philippe Ganier-Raymond, *Une certaine France* (Paris: Balland, 1975), p. 36. Mértéktartóbb hangon ugyanezt a nézetet fejezte ki Werner Sombart is, aki sokkal kevésbé volt antiszemita, mint Rebatet; lásd "Der Intellektualismus der Juden", *Der Spiegel*, 2. füzet (1920), p. 19.

¹³² "A Nyugat pusztá véletlen, művelődése pedig anomália" — írja Roger Garaudy a *Promesses de l'Islam* című munkájában (Paris: Seuil, 1981), p. 17. Nyilvánvaló, hogy — mint Rebatet megállapította — az egyenlőség zsidó-nyugati-burzsoá eszme. Lehetséges, hogy Garaudy egy napon talán lehetővé teszi számunkra a *homo hierarchicus* nem nyugati világának bájaival való újratalálkozást, ő pedig kezét rázhat ott Lucien Rebatet szellemével.

Iránjának csodálójára — ez a korszak egyfajta isteni meglepetéséért, Cliónak, aki általában fősvényebbnek mutatkozott az ajándékozás tekintetében, nagylelkű melléfogásaként jelenik meg. Először, és talán utoljára, intézményesen rögzítik minden állampolgár formális jogi egyenlőségét. E döntő jelentőségű vívmány elméleti kritikája és ugyanakkor gyakorlati kérdésessé tétele bizonyosfajta marxista felfogás részéről semmi esetre sem minősíthető haladásnak. Először, és talán utoljára, elismerik a nők törvény előtti egyenlőségét, azokét a nőket, akiket egykor paradox módon befogadtak a legfőbb hatalom gyakorlásába, de akiknek belépését az egyszerű polgári egyenlőség kapuján visszautasították. Oroszországban II. Katalinnak sosem jutott volna eszébe, és kétségtelenül hatalma sem lett volna arra, hogy jogkörének egy kis szelvényét egy női miniszternek adja át. A zsidók is csak ama — történelmileg rövid — korszakban örvendhettek igazi esélyegyenlőségnek, amikor a Nyugat már nem egészen keresztény és még nem egészen szocialista volt. Ez is — talán — csak véletlen volt...

Karl Marxtól Werner Sombartig

"Amicus Plato sed magis amica veritas."

*"Ha nem igaz az, hogy a zsidók fajt alkotnak,
nem kevésbé téves az is,
hogy ők volnának a modern változások okai.*

*Ez a nézet igen jelentős szerepet tulajdonít nekik,
olyan jelentőset, hogy az antiszemiták tulajdonképpen úgy járnak el,
mintha filoszemiták volnának."*

(Bernard Lazare, *L'antisémitisme*, 1894, p. 191)

"A zsidókérdéshez" című munka központi tételét úgy veszi át Werner Sombart, hogy szociológiai magját kihámozza az ál-filozofikus beágyazottságból. Sombart művét 1921-ben fordították le franciára,¹³³ s rövid ideig a sivatagban való veszteglés jutott osztályrészéül. Ám ez a szakasz kétségtelenül rövidesen véget ért. Üzenete még Franciaországban sem volt *vox clamantis in deserto*. A Harmadik köztársaság politikai elitjeinek kialakulására bizonyos hatást gyakorló *Explication de notre temps* című művében Lucien Romier — Werner Sombarra hivatkozva — néhány intelligensen megírt oldalon foglalkozik a "zsidókérdés"-sel. Konklúziója így hangzik: "Egy különben szilárd társadalomban a zsidók jelentik a kovászt."¹³⁴ A könyv szerzőjét ez a

¹³³ Werner Sombart, *Les juifs et la vie économique* (Paris: Payot, 1923).

¹³⁴ Lucien Romier, *Explication de notre temps* (Paris: Bernard Grasset, 1925), p. 98.

következtetés nem akadályozta meg abban, hogy tizenöt évvel később miniszteri tárcát vállaljon egy olyan kormányban, amely éppen e kovászt akarta eltávolítani a francia társadalomból.

Sombart elméletét főlegesen összefoglalni; Freddy Raphaël könyvének megjelenése¹³⁵ óta jól ismerjük. Elég lesz, ha néhány vitatható pontját vesszük szemügyre.

Antiszemita volt-e Sombart?

A náci ideológia későbbi szimpatizánsáról lévén szó, a kérdés eleve eldöntöttnek látszik. De ez távolról sem ilyen egyszerű. Werner Sombart "mindig határozottan védekezett az antiszemitizmus vádja ellen."¹³⁶ Freddy Raphaël, aki kevésbé rokonszenvezett vele, ennek ellenére elismerte, hogy "egyik utolsó művében, a *Vom Menschen* címűben, amelyet a győzedelmes nácizmus korszakában (1938) adott ki, Sombart visszautasította a történelmi pillanat urainak biológiai rasszizmusát."¹³⁷ Bonyolódik a kérdés a Sombart írásain egyre inkább elhatalmasodó zavarosság folytán. Ezek a szociologizálás és egy ködös biologizmus között hányódnak. Számolnunk kell még Sombart személyes magatartásának kétértelműségével is. Úgy tűnik fel, hogy őt nem annyira a "zsidókérdés" tartotta bűvöletében egész élete folyamán, mint inkább a *zsidó jelenség*; magatartása engem Raymond Aronnak a "marxista jelenség"-hez való viszonyára emlékeztet. Megkíséreljük, hogy néhány főbb erővonlat mutassunk ki ebben az összevisszaságban; egy részletesebb elemzés végett Freddy Raphaël művére kell utalni.

Werner Sombart korlátozni kívánja a zsidók tevékenységét az egyetemi életben, mert *szellemi felsőbbrendűségük* miatt az a veszély fenyeget, hogy monopolizálják a felsőfokú oktatást.¹³⁸ Ez kétségtelenül antiszemita megnyilvánulás; a zsidók veszélyes szellemi fölényének tétele olyan közismert antiszemitáknál is megtalálható, mint Pobjedonoszcev. De ez nem egy náci szövege. Sombart korlátozni kívánja a zsidók bejutását a tisztikarba is, mert — ugyancsak szerinte — nem eléggé meggyökerezettek. Itt a Dreyfus-ügyre és ennek a franciaországi zsidók helyzetére gyakorolt — feltételezett — hatására utal. Ha a helyzet egészében véve Németországban kedvezőbb volt is, mint Franciaországban, ami egy adott pillanatban igaz volt, ennek oka — Werner

¹³⁵ Freddy Raphaël, *Judaïsme et capitalisme. Essai sur la controverse entre Max Weber et Werner Sombart* (Paris: Presses Universitaires de France, 1982).

¹³⁶ Freddy Raphaël, i. m., p. 328.

¹³⁷ Freddy Raphaël, i. m., p. 332.

¹³⁸ "A zsidók általában annyira intelligensebbek és dolgozabbak nálunk, hogy fennáll az a veszély, hogy elfoglalják az összes egyetemi katedrát és docenturát." Ez nem valami vonzó megnyilatkozás, de legalább nyílt beszéd. Vö. Werner Sombart, *Die Zukunft der Juden* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1912), p. 83.

Sombart szerint — abban keresendő, hogy a német zsidókat eltávolították a katonai pályáról, s ők bölcsen távol is tartották magukat tőle. Ez a foglalkozás ugyanis veszélyes egy többé-kevésbé jól asszimilált vagy — esetleg éppen nem asszimilálható — kisebbség képviselői számára.

Mindez bizonyára kínos, de az igazi fajgyűlölettől még távol esik. Könnyű azt válaszolni Sombartnak, hogy a Dreyfus-ügy inkább következménye volt a franciaországi antiszemita hullámnak, mint oka, és egy ragyogó egyetemi tanár tevékenysége nem csupán személyes karrierjét szolgálja, hanem gyarapítja a közösség szellemi vagyonát is. Valóban hibájukként róható fel a német zsidóknak, hogy országuk tudományos életét tekintélyes számú Nobel-díjassal gazdagították, majd később hatékonyan közreműködtek abban, hogy a legyőzött és feleslegesen megalázott ország a weimari rendszerben a modernizáció magas színvonalú műhelyévé váljék?

Egyébként Sombart csodálata a zsidó intellektus iránt nem egyértelmű. "A zsidó pillantása — írja — átható, de nem széles körű: környezetét nem élő dologként érzékeli. Az élő világ sajátossága, teljessége és oszthatatlansága nem mutatkozik meg számára. Képtelen a valóságot mint természetes, szerves folyamat eredményét felfogni. Egyszóval: *viziója elszemélytelenítő*. A felületes benyomásokot elhárítva az előbbiek során kifejtettek érvényes bizonyítékát a zsidó jog azon (más kontextusban már tárgyalt) tendenciájában találhatjuk meg, hogy a személyiséget sajátos vonásaira, tevékenységeire és elvont céljaira felbontva szemlélje."¹³⁹

Ne féljünk a szavaktól. Anélkül, hogy a marxista terminológiát használná, Sombart a zsidó szellemiségnek az eldologiasodásra való hajlamát jelzi vagy leplezi le. A jogra való hivatkozás különösen jellemző. Nem minden hamis ebben a megállapításban. Az említett tendencia létezik, és lehetséges, hogy a Talmud "megkövesedett legalizmus"-ának kései csökevénye.¹⁴⁰ További elemzéseinkben még találkozunk ezzel a témával. Helyénvaló közben arra is emlékeztetni, hogy az ezzel ellentétes tendencia — sommásan: a dialektikus irányzat — erőteljesen van képviselve a zsidó származású gondolkodók körében (Lukács György, Henri Bergson, s persze, Marxról sem feledkezhetünk meg).¹⁴¹

¹³⁹ Werner Sombart, *Der Intellektualismus der Juden*, idézett kiad., pp. 18–19.

¹⁴⁰ Lásd a "Shylock-estet" értelmezését.

¹⁴¹ A zsidó szellemiség — Werner Sombart által jelzett — eldologiasodása valószínűleg a zsidó értelmiségi élet talmudista átítatottságának a maradványa, ami az emancipáció előtti korszakból maradt fenn. Ami a dialektikus — demitizáló tendenciát illeti, ez viszont — a Karl Mannheim elméletének értelmében vett — "szabadon lebegés"-re vezethető vissza.

Ismeretes Werner Sombart rokonszenve a cionizmus iránt,¹⁴² s ez a rokonszenv veszélyes érv a mozgalom ellen. Nem kevésbé igaz, hogy tétele, amely szerint egy új társadalmi környezet előnyére változtathatja meg az ethnikai személyiséget, mint a fajelmélet alapvető posztulátumának ellenérve fogható fel. A cionista mozgalommal rokonszenvező nem zsidóknak gyakran a szemére vetették, hogy csupán kényelmes ürügyet keresnek a zsidóságtól való megszabaduláshoz. Nem ez volt a helyzet Werner Sombartnál abban az időben, amikor híres esszéjét közzétette.

Sombart felfogásában a cionizmus arra volt hivatott, hogy a keleti zsidók nyomorult és megalázott tömegeinek tisztességes életet teremtsen, de — mint a gazdasági és szellemi élet ösztönzőit — Németországban kívánta tartani a beilleszkedett zsidóságot.¹⁴³ A *Zsidók és a gazdasági élet* című művének egyik gyakran bírált részében hivatkozik arra a jólétre, amely elkíséri a zsidókat mindenütt, ahol letelepednek.¹⁴⁴ Másrésztől viszont Sombart szemében a zsidók asszimilációja pusztán csalétek. Ő azt a zsidót tiszteli, aki büszkén vállalja zsidóságát, és nem tartja sokra az asszimilánst, akinek motivációi nem mindig érdekmentesek, s aki álarcot viselve jár-kezel az életben.¹⁴⁵ El kell ismerni, hogy a korabeli német zsidók magatartása, nevezetesen a Keletről érkezett, kevésbé kiművelt hitsorsosaik iránt, gyakran nélkülözte a méltóságot.

Az 1934. évi fordulat

1934-ben Werner Sombart publikálja a "német szocializmus"-ról szóló munkáját.¹⁴⁶ Közeledni kezd a nemzeti szocializmushoz, s ugyanakkor meg akar őrizni bizonyos vélemény szabadságot is. "A zsidókérdéshez" vonatkozó viziója továbbfejlődött: Sombart számára a lényeges probléma nem a zsidók jelenléte a társadalomban, hanem azon tény volt, hogy a zsidó szellem (másképpen szólva a kapitalista szellem) behatolt a társadalmi-gazdasági struktúrákba, s ott ezentúl a

¹⁴² "Egy zsidó állam eszméje nem hiányozhat a zsidó újjászületés globális képéből"; lásd Werner Sombart, *Die Zukunft der Juden*, p. 62; vö. Freddy Raphaël, i. m., p. 341.

¹⁴³ Werner Sombart, *Die Zukunft der Juden*, p. 67.

¹⁴⁴ Werner Sombart, *Les juifs et la vie économique* (Paris: Payot, 1923), p. 10. E nézet bírálatát Abraham Léon adta, i. m., p. 107.

¹⁴⁵ "Tisztán karakterológiai szempontból egy becsületesen nacionalista zsidó egészen másféle ember, mint az asszimiláns. Utálni lehet, de megkívánja a tiszteletet." Werner Sombart, in: *Judentaufen* (München: G. Müller, 1912), p. 17.

¹⁴⁶ Werner Sombart, *Deutscher Sozialismus* (Charlottenburg: Buchholz & Weisswange, 1934) = *Le socialisme allemand. Une théorie nouvelle de la société*. Avant-propos et traduction de G. Welter (Paris: Payot, 1938).

zsidó származású vezéregyéniségeknek a kötelező versenyben való részvétele nélkül garázdálkodhat. "Ahhoz, hogy megszabaduljunk a zsidó szellemtől, amit a német nép s *mindenekelőtt* a szocializmus az egyik fő célnak tekint, nem elég kiutasítani minden zsidót. Nem elég az sem, hogy egy nem zsidó mentalitást ápoljunk. Sokkal inkább az intézmények felépítését kell úgy átalakítani, hogy azok ne szolgálhassanak folyosóul a «zsidó szellem» számára."¹⁴⁷

Sombart, érdekes módon, minél inkább *szocialista* lett, annál inkább *antiszemitává* vált. 1912-ben meg akarja tartani a zsidókat; 1934-ben már el akarja őket távolítani. Mégsem tűnik úgy, hogy valóságos fordulatról lehetne beszélni a gondolkodásában. Sombart mindenekelőtt nacionalista volt. 1912-ben a német kapitalizmus a virágzással s a tekintéllyel volt rokonértelmű; 1918 után a megaláztatás és a nyomor szzinonimájává vált. Ebben az új megvilágításban a zsidók szerepe, akik — Sombart szerint — a kapitalizmus győzelmének fő előmozdítói voltak, kevésbé kedvező színekben jelentkezett. 1912 és 1934 között nem a zsidók és nem Sombart, hanem a *német kapitalizmus* változott. Megelőzve Bruno Rizzi és James Burnham tételeit, Sombart — kétségtelenül jóhiszeműen — úgy vélte, hogy a nemzeti szocializmus egy "poszt-kapitalista" kísérlet, és egyáltalán nem "a végét járó kapitalizmus utolsó ütőkártyája". Saját elméletei szellemében előre látnia kellett, hogy ez a szakítás a kapitalizmussal maga után fogja vonni mindazoknak az előnyöknek a revízióját, amelyeket a "felfelé ívelő burzsoázia" a zsidóknak adományozott. Nem láthatta előre, hogy milyen kegyetlen formákat ölt majd ez a revízió, és 1914 előtti írásainak elolvasása után bizonyosra vehetjük, hogy ezek ismeretében sohasem hagyta volna jóvá őket.

Az olvasóra bízom annak megítélését, hogy Sombart antiszemita volt-e, vagy nem. Írásaiban egymást váltják a rasszizmust súroló állítások a zsidók és kulturális teljesítményeik iránti tisztelet meglepő megnyilvánulásaival.¹⁴⁸ De ha Sombartot végül az antiszemiták közé soroljuk, ebben az esetben kínosan kellemetlen nem ugyanezzel a minősítéssel illetni bizonyos kortárs szocialistákat. Werner Sombart és Ágoston Péter szempontjai úgy hasonlítanak egymásra, mint két tojás. Ágoston (és sok más korabeli szocialista) számára "zsidónak lenni" fogyatékoságot jelent ugyan, ám nem jelent letörölhetetlen bélyeget. A lehetséges és kívánatos asszimiláció kissé mint valami betegségből való felgyógyulás jelenik meg fejtegetéseiben. Sombart számára¹⁴⁹ az asszimiláció nem lehetséges, de valójában nem is kívánatos, mert a zsidók, úgy, ahogy vannak, megörzendő értéket képviselnek. E két felfogás között nem nehéz a választás.

¹⁴⁷ Werner Sombart, *Deutscher Sozialismus = Le socialisme allemand* (a francia kiadásban: p. 216).

¹⁴⁸ Werner Sombart, *Die Zukunft der Juden*, pp. 56–57.

¹⁴⁹ Itt, természetesen, az első világháború előtti Sombarról van szó, hiszen a kapitalizmust taglaló művei ebből a szakaszból valók. A weimari korszakban és a náciizmus győzelme után nézeteinek alakulása már más megítélés alá tartozik.

Beszélhetünk-e valóban Max Weber és Werner Sombart vitájáról? Így hangzik Freddy Raphaël művének alcíme, és Sombarról szóló könyvét tényleg kimondottan Weber esszéjével polémiában gondolta el.¹⁵⁰ Ám egy vita csak személyek vagy eszmék szintjén jöhet létre. Amikor két első vonalbeli értelmiségi vitatkozik valamely kérdésről, ez kissé egy sportversenyhez hasonlít. Az egyiknek kettőjük közül, persze, győznie kell; *elméleteik* ennek ellenére összeférhetnek egymással, sőt, kiegészíthetik egymást. Valójában nincs semmilyen komoly ok arra, hogy *válásszunk* Weber és Sombart között. A zsidók hozzájárulása túlsúlyban lehetett meghatározott társadalmi-történeti kontextusban, a puritánoké pedig egy másikban. Ez volt egyébként Sombart véleménye is.¹⁵¹

Másrészt talán kockázatos — mint Raymond Boudon teszi — lényegében ok-okozati viszonylatban felfogni azt a megértést munkáló relációt, amelyet Max Weber a kálvinizmus és a kapitalista szellem között megállapított.¹⁵² A kálvinizmus — Engels ezt már Max Weber előtt leszögezte¹⁵³ — Nyugaton a kifejlődő kapitalizmus egyik ideológiája volt, de nem szabad a kapitalizmus okát látni benne. A weberi tétel ok-okozati felfogásának az *ázsiai kapitalizmus* (Japán, Taivan, Korea stb.) jelenlegi fellendülése mond ellent, hiszen — mint ismeretes — ez a kapitalizmus mentes bármilyen protestáns (vagy zsidó) hatástól.

Lukács György szerint "(...) az egyéni érvényesülés etikájának (a világon belüli aszkézis) a világmozgás objektív hatalmainak és az emberi sors tartalmi alakulásának (*Deus absconditus*, predestináció) teljes transzcendenciájával való — hasonlóképpen forradalmi — kálvinista összekapcsolása az eldologiasodott tudat polgári magánvaló-dolog-struktúráját mutatja, mitologizálva ugyan, de igen tiszta természetben." A magyar gondolkodó *opus*

¹⁵⁰ Kulcsfontosságú művéről: a *Les juifs et la vie économique* (Paris: Payot, 1923) című könyvről van szó. Sombart rögtön az elején (p. 9) jelzi, hogy Max Webernek a protestáns etikáról szóló híres könyvével kíván vitatkozni.

¹⁵¹ A *Pesti Napló* 1931. febr. 1-i számában közölt interjúban Werner Sombart elmondja, hogy tételére a dolgozószobájából belátható Spandauerstrasse vezet rá: a cégtáblákon többnyire zsidó nevek szerepeltek. Nem csupán a puritanizmus, hanem a judaizmus is a modern tőkés rendszer forrásai közé tartozik.

¹⁵² Raymond Boudon, *Les méthodes en sociologie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1984), p. 100.

¹⁵³ "Míg a lutheri reformáció Németországban elposványosodott és tönkretette Németországot, a kálvini reformáció a genfi, holland és skót republikánusoknak zászlóul szolgált, (...) és ideológiai jelmeze lett a polgári forradalom második felvonásának, mely Angliában játszódott le. Itt a kálvinizmusról kiderült, hogy az akkori polgárság érdekeinek vallásos leple..." Engels, *Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása*, in: Karl Marx — Friedrich Engels, *Válogatott művek*, II (Budapest, 1949), p. 395.

magnum-ának ez a része¹⁵⁴ vázlatot kínál Max Weber marxista olvasatához, amelyet egyébként más munkánkban végeztünk el.¹⁵⁵ Sombart tételének ehhez hasonló marxista olvasatára az alábbiakban teszünk kísérletet.

Az eldologiasodás Lukács leírta univerzumában a történelmi alany a "néző" helyzetében¹⁵⁶ van — szemben az eldologiasodott társadalmi valósággal. Ez a realitás kivonja magát a társadalmi gyakorlat alól, s szemében olybá tűnik, mintha egy csalóka természet része volna. Ez történik a puritán Max Weberrel is, aki — az eleve elrendelés tana szerinti — isteni akarattal (hogy ne mondjuk: szeszélytel) szemben lefegyverzettnek érzi magát. Az elő-tőkés puritán társadalmi és gazdasági téren cselekvő ember, ám metafizikai és teológiai síkon "néző" marad.

Ami a talmudi korszak zsidóját illeti, "néző" szerepe történelmi helyzetéből adódik. Az i. sz. 70-ben bekövetkezett katasztrófa után a zsidó nép a történelem peremére került. Ott is maradt — két rövid periódus, Bar Kochba felkelése és a kazár királyság¹⁵⁷ kivételével — gyakorlatilag egészen a modern cionizmus megjelenéséig. A Talmud történelmi eredete — Johanan ben Zakkajnak a rómaiakhoz intézett kérelme a javnei tanház felállításának engedélyezése iránt — tehát közvetlenül egy politikai és katonai vereséghez kapcsolódik. Pontosabban: ennek a racionalizálása. Egy mai pszichoanalitikus neuropatológiai technikát, egy gyász lereagálását mondana. A római császár, akinek hadserege keservesen kínlódott Jeruzsálem védőinek harciassága következtében, a rabbi kérelmét mint második győzelmet könyvelhette el. Ilyeténképp a Talmud egyedi példája egy olyan teológiai rendszernek, amelyet majdnem teljesen a "néző" szerepében lévő közösség dolgozott ki.

A gyakran bírált talmudi formalizmust, amely egy marxista számára maga az eldologiasodott logika, e helyzet gnószeo-szociológiai következményének tekinthetjük. Mindenesetre a jelenség létezik. Az a szélsőséges racionalizmus, amelyet a zsidó lelkületben számos szerző megkülönböztet, vagy több-kevesebb szigorral megbélyegez, kétségtelenül szimpatikus egy eldologiasodott lelki alkat szempontjából.¹⁵⁸ Ez tehát közvetett hatást gyakorolhatott a kapitalista éthosz

¹⁵⁴ Lukács György, *Történelem és osztálytudat* (1923), új kiadásban a hasonló című kötetben (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1971), pp. 483–484; Michel Löwy, "La société réifiée et la possibilité objective de sa connaissance chez Lukács", *Recherche Sociale* (1979. okt.-dec.), p. 24.

¹⁵⁵ A *Sociologie de l'aliénation* című könyvemben.

¹⁵⁶ Lukács György idézett művében az eldologiasodott valósággal szembeni kontemplatív magatartásról beszél.

¹⁵⁷ Ebben az összefüggésben, természetesen, másodrendű az a kérdés, hogy a kazár királyság története milyen mértékben része egyáltalán a zsidó történelemnek.

¹⁵⁸ A zsidó szellemiség e hiper-racionalista (nézetem szerint: eldologiasító) jellegére különféle ideológiai hovatartozású szerzők mutattak rá. Jászi Oszkár, *Marxizmus, vagy liberális szocializmus* (1919) (Paris, 1983), p. 98: "(a zsidóság)

kialakulására — mégpedig együtt a predestinációnak ugyanabban az irányban érvényesülő teológiájával.

Shylock és az eldologiasodás

Egy meglehetősen hosszú zárójelet szeretnék itt megnyitni. Az elemzésre javasolt irodalmi példa, természetesen, nem szolgálhat bizonyítékkul, csupán egyszerűen illusztrálja a feltevésemet. A *velencei kalmár* Shylockja megelőlegezett és — érdekes módon — találó karikatúrája a modern burzsoának, s ugyanakkor egy eldologiasodott világ vízióját is megtestesíti. Shylock a híres és sokat bíralt "formális egyenlőség" burzsoá híve.

Shylock tirádája a III. felvonásban,¹⁵⁹ amelyet Shakespeare-nek nem sikerült komikussá tennie, előre kimondja Abraham Lincoln híres gettysburgi szavait: "*All men are created equal.*" Jegyezzük meg közbevetőleg, hogy ez a zsidó polgár *egyenlőségről* beszél, és nem *felsőbbrendűségről*; láthatóan nem hagyta magát félrevezetni a kiválasztott nép ideologikus mítoszától. A hitelt a gazdasági tevékenység normális műveletének tartja, amely műveletnek jogszerűen profitot kell hoznia. Ellenfele, Antonio számára viszont a kölcsönzés aktusa baráti viszonyt fejez ki, s a gazdasági mechanizmusokhoz mérten marginális jellegű. Antonio, a derék kalmár *szolgálatot tesz*, a megvetett Shylock *működteti a gazdaságot*. Végül, mindennek betetőzéseképpen, a *rabszolgaság ellenségének* nyilvánítja magát.¹⁶⁰ Jellemző, hogy Proudhon a társadalmi probléma

túlzó racionalizmusa". A racionalizáció vezetett el egy természet-ellenes gazdasági rendszer, a kapitalizmus megjelenéséhez. A zsidó ember egy eltorzított lény, akiben az ideológia és a vallási gyakorlat minden ösztönös életet és spontaneitást megölt. Lásd Werner Sombart, *Le socialisme allemand*, p. 84; Sombart, *Les juifs et la vie économique* (Paris: Payot, 1923), p. 304; Freddy Raphaël, i. m., p. 260.

¹⁵⁹ "Mert zsidó vagyok. Hát a zsidónak nincs szeme? a zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye? nem ugyanaz a táplálék táplálja, nem ugyanaz a fegyver sebzi, nem ugyanaz a baj bántja, nem ugyanaz a gyógyszer gyógyítja, nem ugyanaz a tél és nyár hűti és hevíti, mint a keresztényt? Ha megszúrtok, nem vérzünk-e? ha csiklandoztok, nem nevetünk-e? ha megmérgezték, nem halunk-e meg? és ha meggyaláztok, ne álljunk-e bosszút? (...) Azt az aljasságot művelem, amire ti tanítottatok, és alighanem még hozzá is teszek ahhoz, amit tanultam" (III. felvonás, I. szín, ford.: Vas István).

¹⁶⁰ "Mitől féljek, ha törvényt nem szegek? Birtokotokban sok rabszolga van, s élnek mint öszvérek, kutyák, nehéz rábétel, mert megvettétek őket. No, engedjétek őket szabadon, hadd éljenek nászt gyermekeitekkel! Miért izzadnak teher alatt? Ágyuk legyen oly lágy, mint a tiétek; inyök oly válogatos. Azt mondjátok erre: A *mi* rabjaink; ezt felelem én is. A font húst, amelyet belőle kérek, drágán vettem meg: enyém, akarom. Ha nem adjátok, pfuj törvényetekre!

megoldására *kamatmentes hitelt* javasolt, ez azonban olyan megoldás, amely csak egy államosított gazdaságban lehetséges, s amely — most már tudjuk — azzal a kockázattal jár, hogy rosszabb helyzetet teremt, mint maga a kiküszöbölendő baj. Antonio, az "idealista" kölcsönző, Shylockkal szemben egy kicsit az érdekhajhász — gyakran izraelita — bankárok ellen hadakozó Proudhonhoz hasonlít, az ő idejében a bankárok működtetni kívánták tőkéjüket.¹⁶¹ De — akár akarjuk, akár nem — a tőkés gazdaságot mindig a Shylockok fogják, s nem az Antoniók, mozgásban tartani.

A modern polgár e zsidó őse — jellemző módon — *eldologiasodott érzékenységgel* rendelkezett. Az életérzékelése ilyen jellegű. Shylock szívében az élőlény: *autonóm összetevők mechanikus összege*. Ez a felfogás a 19. századi mechanicista élektan bizonyos tanaira emlékeztet. Ezen eldologiasodott biológiával Portia *A velencei kalmár*-ban győzedelmesen szegezi szembe a totalizáló szemléletet. Az utóbbi a vitalista biológiára utal, de ugyanakkor arra a dialektikus biológiára is, amelyet a háború előtt Franciaországban Marcel Prenant dolgozott ki.¹⁶²

Végül, az emberi lény ezen eldologiasodott érzékelésének Shylocknál egy ugyancsak eldologiasodott jogi érzék felel meg. "A jogtörténet tanulmányozása — írta Jean-Marie Vincent — megmutatta Max Webernek, hogy a miénket közvetlenül megelőző korok jogrendszere nagy számban foglal magába olyan különleges jogokat (*Sonderrecht*), amelyek bizonyos személyek vagy személyek csoportjának előjogokat adtak... A valamely egyént megillető jog az illető sajátos társadalmi minőségének következménye volt, és *nem elvont emberi minőségéé*. A jogrend mint a *szubjektív jogok összessége* jelent meg..."¹⁶³ E jogi építmény fokozatos lebontását mint a burzsoázia történelmi felemelkedésének feltételét s egyben következményét kell értékelnünk: a kapitalista gazdaság nem működhet az előjogokat élvezők rezsimje alatt. "Rendszerességre, kiegyensúlyozottságra és

Akkor nem ér Velence joga semmit. Ítéletet várok: megkaphatom?" (IV. felvonás, 1. szín, ford.: Vas István). — Shakespeare némely marxista értelmezői a "feudális korrupció" leleplezését vélték üzenetéből kiolvasni. *A velencei kalmár*-t az osztályharc történelmi optikáján át nézik, ám Shylock semmi esetre sem a szerző szócsöve, az ő rokonszenve nyilvánvalóan Shylock ellenfeleie.

¹⁶¹ A *működő tőke* kifejezés jellemző a gazdaság eldologiasított felfogására; a munkás dolgozik, és nem a tőke.

¹⁶² Marcel Prenant, *Marxisme et biologie* (Paris: E. S. I., 1935) című úttörő, ám jóformán elfeledett művében meghaladja mechanizmus — vitalizmus antinomiáját, és az életerő (*force vitale*) fogalmát az élő dialektikus totalitásának fogalmával helyettesíti. Felfogása tehát közel áll Lukács György filozófiai nézeteihez, noha azokat akkoriban nem ismerhette. Ez a rokonság talán megmagyarázza e jeles mű mostoha sorsát.

¹⁶³ Jean-Marie Vincent, "Le capitalisme selon Weber", *L'Homme et la Société* (1972. ápr.-máj.-jún.), pp. 71–72.

kiszámíthatóságra" van szüksége,¹⁶⁴ amely kvalitásokat egy pusztán intuitív igazságszolgáltatás nem szavatolhatna.¹⁶⁵ Az ókori, "szubjektív jogokból összetevődő" jogot illetéknépp fokozatosan a racionális formák váltják fel, s ezek arra szolgálnak, hogy az egyének magatartását bizonyos elvont mintákba, modellekbe szorítsák be. Ez akkor történhetik meg, ha a gazdasági tevékenység lényegileg árutermelő. A felek közötti megállapodások, amelyek az ókori jogban Max Weber számára főként állapot vagy státus jellegű szerződések voltak (*Statuskontrakte*), differenciálódnak, s meghatározott célokra korlátozódó szerződések (*Zweckkontrakte*) váltják fel őket, tehát a szerződések következményei nem érintik a szerződő felek egész hagyományos társadalmi háttérét. Az egyének a piacon kerülnek szembe egymással, és ütköznek meg szabadon, anélkül, hogy szükség volna valamely tekintélyre hivatkozniuk, kivéve ha megállapodásuk megszegésének szankcionálásáról van szó.¹⁶⁶ A "lukácsisták" számára nem volna nehéz a jog racionalizálásának e folyamatában felismerni régi ismerősüket, az eldologiasodást. Az a jogi rendszer, amelyre — implicit módon — Shylock is hivatkozik, valójában a hatalomra jutott burzsoázia ésszerűsített jogának idejekorán megrajzolt karikatúrája. A velencei igazságszolgáltatás előtt Shylock vereségében a jövő marad alul egy még mindig nagyhatalmú múlttal szemben.

Nem biztos, hogy *A velencei kalmár* valóban antiszemita színmű. A korabeli Anglia már a történelem első polgári forradalmával terhes; Cromwell és a levellerek nincsenek messze. *A velencei kalmár*-t nem annyira antiszemita szövegnek tekintem, mint inkább a "burzsoá veszéllyel" szemben védekező reakciónak, amely valószínűleg a Tudorok udvara körül csoportosuló nemesi körök nézeteit fejezi ki. Shakespeare ily módon egy a gyűlölettől vicsorgó zsidó szájba adja a felemelkedő burzsoázia egyenlősítő alig eltorzított üzenetét. Ami hősenek jogi koncepcióit illeti, ezek minden bizonyal túlzott karikatúrák, de lényegileg megfelelnek annak a formális, eldologiasodott jognak, amelyet Max Weber és Lukács György elemzett, s amely éppen elszemélytelenítő dimenziójának köszönhetően nélkülözhetetlen egy piacgazdaság jó működéséhez.

A "Shylock-eset"-nek ez az elemzése, természetesen, nem jelent bizonyítékot, csupán tételünk illusztrálására szolgál, de ebben a minőségében eléggé sokatmondó. Vessük egybe Shakespeare és Molière szempontjait. Molière többé-kevésbé tudatosan elfogadja azokat a polgári értékeket, amelyeket színdarabjaiban Jourdain asszonyság és Chrysale képviselnek, akik (a szobalányukról sem megfélemezve) a polgári józanság jelképei.¹⁶⁷ Shakespeare

¹⁶⁴ Uo., p. 73 (az én kiemelésem).

¹⁶⁵ Max Weber a *Kadijustiz* kifejezést használja.

¹⁶⁶ Jean-Marie Vincent, i. m., p. 72.

¹⁶⁷ A zsidók, érdekes módon, hiányoznak Molière színházából, noha az ő idejében éltek zsidók Franciaországban; Shakespeare Angliájában viszont gyakorlatilag nem voltak. Harpagon alkotója választhatott volna egy zsidót is a

ellenben előre megérzi ezen értékek győzelmének bekövetkeztét, és — hatékonyabb elutasításuk érdekében — zsidó göncökbe öltözteti őket. Am zsidó mezbe bújtatott polgára egyenlősítő szellemben beszél, s egy jellegzetesen eldologiasodott jogi érzékenység hordozója.

Shylock egy kissé a Werner Sombart optikájával mutatott zsidó előzetes karikatúrája. Amikor Sombart arra hivatkozik, hogy a zsidók — szerinte — képtelenek megérteni az *élő szervezet oszthatatlanságát*,¹⁶⁸ nyugodtan idézhette volna *A velencei kalmár-t*.

Alkotó tőke és élődsi tőke

A weberiánusok azt szegezik szembe Werner Sombarttal, hogy csupán a pénzügyi számítás racionalitása zsidó eredetű, míg a vállalatok ésszerű megszerzésének sokkal fontosabb elve lényegileg protestáns eredetű volna. Itt ismét az alkotó tőke és a parazita vagy élődsi tőke (*schaffendes Kapital* és *raffendes Kapital*) közötti régi és veszélyes megkülönböztetéssel találkozunk. Ez a különbség talán érvényes lehet a kizárólag protestáns országokban,¹⁶⁹ de egy olyan országban, mint Magyarország, a "zsidó tőke" többnyire *alkotó* szerepet töltött be. Másrészt a finánc-tőke, akár élődsi, akár nem, nélkülözhetetlen a tőkés gazdaság jó működéséhez. A tőkével és a pénzügyekben szakértelemmel rendelkező, de korlátozott jogi státussal bíró zsidók helyzete paradoxsá válik, és csupán a polgári jogegyenlőség elnyerése képes megszüntetni ezt a paradoxont.

Ebben az esetben egy kérdés vetődik fel, amelyet gyakran nem fogalmaztak meg ennyire durván, de a baloldali antiszemitizmus újrajelentkezése révén félelmetes időszerűséget nyert. A kérdés így hangzik: *végérvényes vívmánya-e a történelemnek a zsidók emancipációja, avagy csupán a modern kapitalizmus győzelmének a következménye, amely arra ítéltetett, hogy ne élje túl az utóbbit?*

fősvénység jelképéül, de nem tette. Molière már a polgári ideológiát képviseli, tehát nincs baja a zsidókkal, miközben a nemességhez tartozó alakjai gyakran pojjákak, máskor csirkefogók. Shakespeare viszont polgár-ellenes, s ha egyben antiszemita is, akkor valószínűleg ugyanabból az okból kifolyólag. Az *Athéni Timon* (amelyet Karl Marx gyakran idéz gazdasági írásaiban) valóságos vádirat a burzsoá szellem és a pénz kultusza ellen. Vö. Zsámboki Mária finom elemzését: *Világosság* (1974. dec.), pp. 758–766.

¹⁶⁸ Werner Sombart, *Der Intellektualismus der Juden*, p. 19.

¹⁶⁹ Freddy Raphaël, i. m., p. 224, hangsúlyozza, hogy a Max Webernél még kezdetleges állapotban jelentkező manicheista szemlélet egyenesen a kapitalizmus árja felfogásához vezet ("termelő árja tőke" *versus* "parazita zsidó tőke"). Ha Sombart antiszemitizmusa vitatható, közismert Max Weber személyes rokonszenve a zsidók iránt. De ha Weber az *ember* rokonszenvezett is zsidó kollégáival, a *szociológus* Weber elméletei nem egészen ártatlanok ezen a téren, és végső fokon veszélyesebbnek bizonyulhatnak, mint a Sombarté.

Másképpen szólva, a baloldali — és főként a keleti országokban tapasztalható — antiszemitizmus valaminő élősködő jelenség, amelyet talán az elnyomottak táborából való szökésként értelmezett cionizmus megjelenése fölötti csalódás váltott ki, vagy éppen ellenkezőleg, elkerülhetetlen következménye volt a kapitalizmus történelmi meghaladásának? Tiszteletben fogja-e tartani a "poszt-kapitalizmus" a burzsoá politikai győzelmének az eredményét, ami a zsidóknak — az egész világ javát szolgáló — polgári jogegyenlősége és a befogadó közösségek gazdasági és szellemi tevékenységébe való integrálása? "A Nyugat pusztja véletlen." Így van ez a zsidók polgári jogegyenlőségének a viszonylatában is? *That is the question!*

Szocializmus vagy "poszt-kapitalizmus"?

A *szocializmus* elnevezés helyett szívesebben használom — Alain Touraine nyomán — a "*poszt-kapitalizmus*" terminust, mert amaz — mint a politika által kisajátított fogalmak többsége — ideologikus (hamisan azonosító) jellegűvé vált. "Történelmi hivatkozásoktól megfosztottan — írja Touraine — senki sem meri magát a történelemtudomány és törvényei letéteményesének nyilvánítani. Kivételt csak egy kevesek látogatta ideológiai múzeumban tartózkodók képeznek. A szocializmus nem más, mint mindazoknak az — egybe nem illő — összessége, akik a nevével takaróznak."¹⁷⁰ Louis Althusser a humanizmus "ideologikus" fogalmával szembeállította a szocializmus "tudományos" fogalmát; ennek épp az ellenkezője igaz.¹⁷¹

A humanizmus különböző változatait minden különösebb nehézség nélkül meg lehet határozni, közös nevezőjük is jelölhető, ám a szocializmus esetében ez *de facto* lehetetlen. Nincs olyan tudományosan érvényes fogalom, amely képes volna Léon Blumot és Pol Potot közös nevezőre hozni. Az "egalitarizmus" ismérve használhatatlan, mert alkalmazása kirekeszti a kelet-európai szocializmusokat (az úgynevezett "létező szocializmusok"). Émile Durkheim definíciója szocialistának minősít minden olyan elméletet, amely "követeli az össze — vagy csak bizonyos, jelenleg szétosztott — gazdasági funkcióknak a társadalom irányító és tudatos központjai alá rendelését."¹⁷²

¹⁷⁰ Vö. Alain Touraine, *L'après-socialisme* (Paris: Grasset, 1980), p. 16. Magam is jobbnak tartom és szívesebben használom a "*poszt-kapitalizmus*" kifejezést, már csak azért is, mert a történelmi folyamatra utal. Az *anti-kapitalizmus* viszont pusztán akcióprogramot fejez ki.

¹⁷¹ Louis Althusser, *Pour Marx* (Paris: Maspéro, 1977), p. 229, és tétele a mi értelmezésünkben: *Idéologies*, II (1978), p. 64, és 23. jegyz.

¹⁷² Émile Durkheim, *Le socialisme* (Paris: Retz, 1978), p. 38. A szocializmus "meghatározása"-ról lévén szó, utalok Sombart meghatározására is, lásd Werner Sombart, *Le socialisme allemand* (1934/1938), p. 79.

Ez a meghatározás érvényes lehetett Durkheim életében. Ma azonban már rosszul vonja meg a határt a szocializmus és az államkapitalizmus között, sőt, rosszul tesz különbséget előbbi és a náciizmus között is. Utaljunk végül a harmadik világ számos politikai mozgalmára, amelyek a szocialista minősítést igénylik maguknak, s mindezek alapján megegyezhetünk abban, hogy most már nehéz körülírni ezt a fogalmat. Alain Touraine egy alkalommal így nevezte a szocializmus eszméjét: "ideológiai bolygó hollandi"; aligha lehetett volna találékosabban jellemezni. A szerző azonban ugyanígy elutasította a "poszt-kapitalizmus" fogalmát, mert ez szerinte éppoly "abszurd kifejezés, mint annak a firenzei vagy genti lakosnak a véleménye lett volna, aki az ipar megjelenése láttán "poszt-kapitalizmus"-ról beszélne, pusztán azért, mert számára a kapitalizmus a kereskedelemhez látszott kapcsolódni. A kapitalizmus, emlékeztetett rá Fernand Braudel, a fejlődés s a tulajdon egy módja, amellyel éppúgy találkozhatunk mind a beprogramozott, mind az ipari vagy kereskedelmi társadalomban. Az IBM kapitalista jellegű, akárcsak a Krupp vagy a Fuggerek és Mediciek bankja.¹⁷³

Ezen a ponton egy félreértést kell elhárítanunk, s a marxista fogalmak következetes használatával könnyen megtehetjük. *Tőkés részlegek* a legkülönbélebb termelőmódokban léteztek. Joggal beszélnek antik, középkori vagy éppen — a Szovjetunióban — a Lenin alatt kialakult kapitalizmusról (ami a NEP volt). Ezzel szemben a tőkés termelési mód¹⁷⁴ jól meghatározott és egyedi, a burzsoá osztály politikai hatalmához kötött történeti jelenség. A "poszt-kapitalizmus" terminusának használata egyszerűen csak azt jelenti, hogy ez a termelő mód nem örökéletű — miért is volna az? —, és hogy esetleges eltűnése a történelem színpadáról nem volna kötelezően azonosítandó a haladással. A hamis tudat két különböző formájával állunk itt szemben. Az egyik, az *ideológiai*, a tegnapi — vagy inkább tegnapelőtti — burzsoáziáé, szívesen látná ezt a termelési módot *sub specie aeternitatis* a természet részeként (ez a lukácsi eldologiasodás témája¹⁷⁵). A másik — a munkásosztály széles rétegétől képviselt — *utópikus* jellegű, s ez még ma is ahhoz az eszméhez ragaszkodik (noha a történelmi tények megcáfolták), hogy a kapitalizmus letűnése az aranykort vezetni be (ez a témája az emberi előtörténet végének).

A "poszt-kapitalizmus" ily módon meghatározott fogalma szegényes tartalmú, ám egy ilyen fogalom mindig jobb az ideologikusnál. Szegényesége

¹⁷³ Alain Touraine, i. m., p. 125.

¹⁷⁴ "Egy termelőmód a termelőerők és termelési viszonyok olyan artikulációja, amely legegyszerűbb meghatározásában is azt a struktúrát tartalmazza, amely a termelőerők és viszonyok egyetlen más szerveződésében sem található." Guy Dhoquois, *Pour l'histoire* (Paris: Anthropos, 1972), p. 39.

¹⁷⁵ Az eldologiasodás, amely természeti jellegűnek minősíti a társadalmi tényeket, bizonyos társadalmi vakságról tanúskodik ("*society-blindness*"). Ezzel szemben a durkheimi szociologizálás hatékony eszközt kínál az eldologiasodás és elidegenedés ellen. Vö. Joseph Gabel, "Durkheimianism and Political Alienation: Durkheim and Marx", *The Canadian Journal of Sociology*, 9 (1984).

ellenére vagy éppen ennek következtében lehetővé teszi néhány — nehezen cáfolható — következtetés levonását. A "poszt-kapitalizmus" *sohasem valóságosan pluralista*. A benne fellépő különböző irányzatok együttélése valamely ideiglenes erőviszony, nem pedig a másik álláspontja iránti tisztelet kifejezésének tekintendő. Nem is valóságos egyenlőségre törekszik, s ha némely marxisták gyakran neveltségessé tették a polgári rendszerek formális egyenlőségét, azt sehol sem helyettesítették tényleges egyenlőséggel, még esélyegyenlőséggel sem. Végül a "poszt-kapitalizmus" gyakran, ha nem éppen mindig, *kevésbé kedvező a női emancipáció számára*, és — témánk szempontjából ez a legfontosabb — viszonylag könnyen enged az antiszemitizmus kísértésének.

Vajon a szociáldemokrata elmélet "poszt-kapitalista" ideológiának minősíthető-e? Igen nehéz — a gazdaságtant s a politológiát egyaránt érintő — kérdés ez, s itt, természetesen, nem tudunk elmélyülni benne. Megkerülhető azonban azáltal, hogy azokra az egykor nagyszámú *kommunista* elemzésekre hivatkozunk, amelyek gyakran meggyőzően mutatták ki, hogy a szociáldemokrácia a tőkés rend "lojális ügyvezető"-je. A valóságban egy kicsit többet tett, mint a "lojális ügyvezetés". Az egyenlősítés konkrét dimenzióját vezette be a rendszerbe, s illetéknépp kiegészítette a tőkés rendre jellemző elvont (eldologiasodott) jogi egalitarizmust. A jelenkori történelemben az egyenlőséget megvalósító országok közül a legfőbbek azok a kapitalista rendszerű országok, amelyeket a szociáldemokrácia igazgat. Ilyenek, például, a skandináv államok s Izrael a kezdetekben a Munkapárt vezetése alatt. Egyébként témánk szempontjából e kérdésnek csupán másodlagos jelentősége van.

Egy másik kérdés viszont már döntő horderejű: vajon a német nemzeti szocializmus "poszt-kapitalizmus" volt-e, vagy nem?

A marxista vagy a marxizmus hatása alá került szerzők, valamint azok, akik anarchista befolyás alatt voltak, szívesen hangsúlyozzák a burzsoá osztály és a kapitalizmus gyakorlatilag kizárólagos felelősségét a modern antiszemitizmus kialakulásában. Bernard Lazare szerint: "(...) az antiszemitizmus *burzsoá nézet*, (...) kevésbé elterjedt (...), hacsak nem homályos előítélet alakjában, a nép s a munkásosztály körében".¹⁷⁶ Ugyanezt a gondolatot találjuk meg — szinte azonos módon megfogalmazva — Jean-Paul Sartre tollából.¹⁷⁷ Abraham Léon — a maga részéről — a kapitalizmusban látja "a zsidók szenvedéseinek fő forrását".¹⁷⁸ De Léon műve 1942-ből való; az Egyesült Államokban és az egykori Szovjetunióban élő zsidók mai helyzetének komparatista tanulmányozása — minden ellenérvet kizáróan — cáfolja ezt az értelmezést.

Ami Bernard Lazare-t és Jean-Paul Sartre-t illeti, az a benyomásunk, hogy összetévesztik a *burzsoá egyének* véleményét a *polgári osztály* történeti

¹⁷⁶ Bernard Lazare, i. m., p. 187.

¹⁷⁷ Jean-Paul Sartre, *Réflexions sur la question juive* (Paris: Gallimard, 1954), p. 44.

¹⁷⁸ Abraham Léon, i. m., p. 165.

tevékenységével. Ezt a tevékenységet, természetesen, nem kizárólag emberbaráti motivációk vezérelték. A zsidókat emancipálva, a burzsoázia saját emancipációját fejezte be, s e folyamat hatékony kivitelezői nem annyira idealisták voltak, akik arra törekedtek, hogy "megjavítsák" vagy "rehabilitálják" a zsidókat, mint inkább pragmatikusok, akik — Colberthez¹⁷⁹ hasonlóan — úgy vélekedtek, hogy tényleges avagy képzelt hibáik ellenére, a zsidók jelenléte kedvező a gazdasági élet szempontjából. A burzsoá *egyén* nem mindig szereti a zsidókat, akikben konkurensüket lát. A burzsoáziának *mint osztálynak* velük kapcsolatos mérlege mégis "globálisan pozitív"-nak mondható, legalábbis ha ideiglenesen zárójelbe tesszük a náciizmus történelmi jelentőségét.

Mármost, ha az utóbbi kérdésre nézve elfogadjuk a hagyományos marxista tételt, amely a náciizmusban a kapitalizmus történelmi termékét látja, akkor a burzsoázia globális mérlege a "zsidókérdés" vonatkozásában súlyosan negatívvá válik. Ebben az esetben a zsidó kisebbség politikailag egyedül racionális magatartása a tőkés rend elleni erőkhöz való csatlakozás volna, hogy siettesse e rendszer végét. Ugyanakkor le kellene vetkeznie kulturális sajátosságait, hogy a "poszt-kapitalista" korszak távlatában jutalomként megígért asszimilációt ne terhelje meg. Ezek a közép-európai marxistáink: Ágoston Péter, Victor Adler, Otto Bauer és mások nézetei. Ha ellenben Bruno Rizzi és James Burnham tételeit fogadjuk el, akik a nemzeti szocializmusban hiteles "poszt-kapitalista" kísérletet látnak, akkor a "zsidókérdés" észlelésének optikája teljesen megváltozik, és a zsidók részvétele a tőke elleni harcban a hamis tudat megnyilvánulásává válik, s egy öngyilkos magatartás jellegét ölti fel. A "náci jelenség" történelmi jelentőségéről adott diagnózis tehát az egész problémához kínál kulcsot.

Bruno Rizzi és James Burnham álláspontja

Bruno Rizzi 1939-ben jelentette meg *La bureaucratisation du monde* ("A világ bürokratizálása") című munkáját. E vitathatatlanul zseniális műnek különös sorsa volt. Tételeit ismerték és vitatták, ám magát a művet csak kevesen olvasták, mert a könyvtárakban nehezen lehetett az 1939. évi kiadást megtalálni. Egy 1976-ban¹⁸⁰ megjelent részleges — elfogultan rövidített — kiadása radikálisan

¹⁷⁹ Arthur Hertzberg, *The French Enlightenment and the Jews. The Origins of Modern Anti-Semitism* (New York: Schocken Books, 1968), p. 9. — A katolikus Colbert nem szerette a zsidókat, de mint gazdasági szakember és államférfi hasznosnak ítélte őket; lásd Hertzberg, i. m., pp. 13 és 22-23.

¹⁸⁰ Bruno Rizzi, *L'U.R.S.S.: Collectivisme bureaucratique. La propriété de classes* (Paris: Champ Libre, 1976). Egy újabb olasz kiadásból, *Il collectivismo burocratico*. Polemica L. Trotzki — P. Naville — Bruno Bauer (Imola: Galeati, 1967), kiiktatták az antiszemita tételeket, a hitlerizmusra nézve hízelgő részeket, valamint a Mussolininak és Sztalinnek szóló ajánlásokat, amelyek az eredeti francia kiadásban benne vannak (p. 2). Az új olasz kiadásban szerepel viszont egy

meghamisítja a jelentését. A náciizmusra kedvező részeket s a "zsidókérdés"-t tárgyaló fejezetet eltüntették belőle. Az eredeti kiadás előlapján Rizzi jelzi, hogy munkájának egy-egy példányát elküldte Mussolininek és Sztalinnak, ami egy igazi ajánlással ér fel, ám a megcsontított kiadásban ennek semmi nyoma.

Rizzi hatása Burnhamre köztudomású tény, s voltak olyanok, akik utóbbit egyenesen plágiummal vádolták.¹⁸¹ Nem a mi feladatunk a vita eldöntése. A két szerző megközelítési módja között sok a hasonlóság, ám fontos különbségek is észlelhetők. Rizzi számára, aki ragaszkodik marxista mivoltához, a sztalini és hitleri bürokratikus társadalmak átmeneti "poszt-kapitalizmus"-t képeznek, amely után a szocialista korszak kezdődik meg. Anélkül, hogy "igazgatói (direktoriális) társadalmá"-t a marxi értelemben vett "emberi előtörténet" végének tekintené, Burnham nem zárkózik el attól, hogy felvesse az utána következő ("poszt-direktoriális") társadalom kérdését. Rizzi 1939-ben a legkisebb erőfeszítést sem tette avégett, hogy elrejtse a nemzeti szocializmus iránti rokonszenvét, s éppen ez leplezi le a manipulációt, amelyet az 1976. évi újra-kiadásban elkövetett. Az óvatosabb Burnham határozottan kijelenti, hogy a jövő az "igazgatói társadalom"-é, de óvakodik attól, hogy ennek örüljön. Végül, alapvető különbség mutatkozik közöttük abban, hogy Burnhamnál nyoma sincs az antiszemitizmusnak, míg Rizzi könyvében szerepel egy vad antiszemitizmusról tanúskodó fejezet.¹⁸² Rizzi antiszemitizmusát Burnham elődsí, egész elméletével szerves kapcsolatban nem levő jelenségként kezelhette. Esetleg valamilyen személyes konfliktus vagy elfogultság számlájára írta. Véleményünk szerint itt *A világ bürokratizálása* szerzőjének gondolatmenete a "poszt-kapitalizmus" egyik lényeges dimenzióját tükrözi. Ebben a vonatkozásban kétségtelenül lucidusabbnak mutatkozott Burnhamnál.

Utóbbinak a tételei ismertek. A nemzeti szocializmus és a kommunizmus mint korunk két fő "igazgatói" (menedzseri) ideológiája; tehát intézményi hasonlóságukban éppúgy, mint átmeneti szövetségükben tényleges társadalmi-történeti rokonság jutott kifejezésre, és semmiképp sem alkalmi taktika. Ha Hitler fenntartotta volna a szövetséget, ez véget vethetett volna a liberális demokráciának Európában. Alapos okunk van azt hinni, hogy az 1939. évi paktumot Sztalin a maga részéről nem taktikai segédeszköznek vagy a konfliktus "elhalasztás"-ának tekintette, hanem az ideológiai konvergencia tételével alátámasztott érdekközösség kifejezésének.

védőbeszéd, heluesebben, cáfolat az antiszemitizmus vádjával szemben. Ez a védőbeszéd az intellektuális becstelenség klasszikus esete. Maga a mű kiemelkedő jelentőségű. Karl Marx mondta, hogy az ember anatómiája kulcsot ad a majom anatómiájához. Rizzit olvasva felismerhetjük, milyen mértékben volt valóban antiszemita szöveg Marx "A zsidókérdéshez" című írása.

¹⁸¹ Pierre Naville, "La bureaucratie et la révolution", *Arguments*, no. 19 (1960), pp. 47–65, amelyre egy polémia következett Naville és Bruno Rizzi között, lásd *Arguments*, no. 20 (1960), pp. 59–60.

¹⁸² Bruno Rizzi, i. m. (1939. évi kiadás), pp. 290–300.

A fajgyűlölő fantazmagóriáktól — mint a "judeo-bolsevizmus" mítosza és az "árja" Angliával való szövetség álma — elködösített elméjű Hitler egy minden valóságosság szerint keze ügyében levő győzelem lehetőségét szalasztotta el. Láthatjuk tehát, a hamis tudat időnként történelmi szempontból jótékony hatású lehet.¹⁸³

Ami Burnhamet illeti, ő "előre látta" a totalitárius blokk győzelmét,¹⁸⁴ s ő is elmulasztotta, hogy számoljon azzal a ténnyel, hogy a rasszizmus mint a hamis tudat szükséges formája esetleg kudarchoz vezető magatartás. Érvei nem egyforma értékűek, de az egész összességében eléggé meggyőző. Természetesen, a nagykapitalista Fritz Thyssen kalandjai, aki kezdetben az új rend híve volt, de nem késlekedett háttal fordítani neki, inkább illusztrálják, mint bizonyítják Burnham tételét.¹⁸⁵

Tegyük mindehhez hozzá, hogy az osztályuralom marxista elméletének szemszögéből, amely egyébként messze a történelmi materializmus legsebezhetőbb fejezete, kínos azt állítani, hogy Weimartól — a Harmadik birodalom keresztül — Bonnig *ugyanaz az osztály* gyakorolta Németországban a tényleges hatalmat. Otto Heller szerint, aki a történelmi materializmus fogalomrendszerével magyarázza a náciizmus uralomra jutását, "a német finánc-tőke — uralmának megőrzése végett — átadta a politikai hatalmat a kispolgárságnak."¹⁸⁶ Ez alaptalan feltevés, s egyébként sem összeegyeztethetetlen Rizzi és Burnham tézisével. Másrészt, ha tényleg a náciizmus lett volna az akkori német kapitalizmus utolsó kártyája, a mai nemzetközi konjunktúrában a világon elterjedt neonáci mozgalmaknak Amerika-barátoknak kellene lenniük: márpedig ezek Amerika-ellenesek. E mozgalmaknak rokonszenvezniük kellene Bonn-nal, s végül a náci-ellenes Adenauer és Amerika-barát utódai, nem pedig Hitler, mentették meg a német kapitalizmust.

¹⁸³ Úgy tűnik fel, hogy Sztalin sohasem vette komolyan a nyugati vezetők vagy saját titkos ügynökei (Radó Sándor / Dóra, Trepper és mások) figyelmeztetéseit Hitlernek a Szovjetunió elleni agressziós szándékairól. A Ribbentrop — Molotov paktum megkötésének pillanatában ezer és ezer propagandistát küldtek a különböző munkahelyekre, hogy megmagyarázzák: a közeledés *nem volt konjunkturális manőver, hanem történelmi fordulat*. Lásd Michel Heller — Aleksandr Nekrich, *L'utopie au pouvoir* (Paris: Calmann-Lévy, 1982), p. 306. Ugyanezek a szerzők idézik Sztalin lányának — bizonyára hitelt érdemlő — tanúvallomását: "A németekkel együtt legyőzhetetlenek lettünk volna" — mondta Sztalin jóval a háború után. lásd Michel Heller, i. m., pp. 373–374; Svetlana Alliluyeva, *En une seule année* (Paris: R. Laffont, 1970).

¹⁸⁴ James Burnham, i. m., pp. 16, 286.

¹⁸⁵ James Burnham, i. m., p. 289.

¹⁸⁶ Otto Heller, *La fin du judaïsme* (Paris: Presses Universitaires de France, 1933), p. 8.

Külön-külön ezek a józan megfontolások nem bizonyítanak semmi alapvető dolgot, ám egybeesésük a Burnham által felhozott gazdasági érvekkel, ha nem is bizonyítékát nyújtja A *szervezők korszaká*-ban védelmezett tételeknek, de legalább egyfajta esélyt kölcsönöz nekik. Egyébként nem feltétlenül szükséges e vita technikai — nevezetesen gazdasági — részleteibe belemennünk. Témánk szempontjából az a fontos, hogy ha elismerik a náciizmus "poszt-kapitalista" jellegét, *minden egyszerűvé válik*, éppen úgy, mint amikor a csillagászatban Ptolemaiosz rendszeréről a Copernicuséra térünk át. Így adva van a kortárs antiszemitizmus általános magyarázata, különben pedig kénytelenek vagyunk részleges, általában fáradtságos, néha ellentmondásos értelmezéseket elfogadni. Ebben az optikában a náci zsidó-ellenesség mint normális "poszt-kapitalista" antiszemitizmus jelenik meg. Csupán barbár agresszivitása és fajgyűlölő orientációja igényel külön magyarázatot.¹⁸⁷

A baloldali antiszemitizmus szerepe a történelemben

A probléma itt érintkezik a "baloldali"-nak mondott antiszemitizmuséval, s ebbe beletartozik a Kelet országainak zsidó-ellenessége is. Vannak, akik a Szovjetunióban tapasztalt — és a mai Oroszországban ma is tapasztalható — antiszemitizmust mindenekelőtt ideológiai fegyvernek tekintik, amely arra szolgál, hogy elterelje a tömegek figyelmét a be nem tartott ígéretekről. Ez az értelmezés kissé leegyszerűsítő. Maxime Rodinson ezt a magyarázatot igen leleményesen egészítette ki.¹⁸⁸ A háború előtt a Szovjetunióban szigorúan tiltottak bármifajta antiszemita propagandát. A háború alatt azonban a németek megszállta hatalmas területen a náci propaganda alaposan kiaknáztta a "judeo-bolsevizmus" jelszavát, s ezt összekötötte a konfliktus kirobantásáért való zsidó felelősség hangoztatásával. A megszállás vége nem tüntette el e propaganda hatását, s ez az időzített bomba kényszerítette volna a szovjet vezetőket arra, hogy szordinót tegyenek az antiszemitizmus elleni állásfoglalásaikra, s ezzel egyszersmind fontos engedményt tettek a népi antiszemitizmusnak is.

¹⁸⁷ A "poszt-kapitalizmus" — vagy ha úgy tetszik, a Marcel Déat használta értelemben vett anti-kapitalizmus — rendelkezik bizonyos normális antiszemita dimenzióval. Ám ez nem szükségszerűen fajgyűlölő jellegű. A hitleri antiszemitizmus szélsőséges brutalitása és biológiai átitatottsága összetett és egyedi történeti jelenség, amely nem vezethető vissza valaminő "kulcs-ok"-ra (*key cause*). Bizonyos történelmi állandók szerepet játszhattak; már Tacitus ismerte a korabeli germánok rendkívüli gondját az ethnikai tisztaságra (*De origine et situ Germaniae*, IV). Javasolt axio-szociológiai magyarázatunknak nincs az az igénye, hogy kiszorítson más értelmező feltevéseket. Egy másutt felvázolt marxista értékelmélethez (az axio-dialektikus egyenértékűség posztulátumához) kapcsolódik.

¹⁸⁸ A "France Culture" egyik adásában (1984. márc. 5).

Végeredményben a mai Oroszországban az antiszemitizmus a szovjet korszak előtti és a náci megszállás alatt felszított zsidógyűlölet közös maradványa volna.

Tegyük hozzá ehhez még azt is, hogy a zsidó értelmiségiekre jellemző bizonyos gyökértelenség vagy legalábbis többféle kultúra iránti fogékonyság hajlamossá teszi őket — a Karl Mannheim elméletei szerint felfogott — demisztifikáló szellemi tevékenységre.¹⁸⁹ A zsidó származású szociológusok általában jelentékeny aránya nyomasztóvá válik a demisztifikáló szociológiák képviselőinek körében. A megismerés szociológusaira, az ideológiai kritika teoretikusaira gondolunk, de nem feledkezhetünk meg a pszichoanalitikusokról sem.¹⁹⁰ A zsidó értelmiségnek ez a vonzalma a demisztifikációra értéket jelent egy forradalmi vagy egyszerűen ellenzéki mozgalom szempontjából. Egy baloldali újkonzervatizmust hordozó "intézményesült forradalom" számára azonban szükségszerűen marginalizálható tényezővé válik, és pedig nem csupán a tulajdonképpeni zsidó értelmiségi réteg tagjainak vonatkozásában.

Mindezekben a magyarázatokban van érvényes elem is, de közös hibájuk, hogy mellőzik azt a baloldali antiszemitizmust, amely a szovjet politikával szemben igen kritikus magatartást tanúsító körökben jelentkezett, s jóval az 1917 előtti időkből eredt. A keleti országokban, s általában a baloldalon észlelhető antiszemitizmus legvalószínűbb okát — véleményünk szerint — egy negatív körülményben találhatjuk meg.

A "poszt-kapitalizmus", akár marxista, akár iszlám vagy más jellegű legyen, egyszerűen nem érdekelt a zsidók egyenlőségének a megteremtésében: a történelem nem ad ajándékokat. Azok a tényezők, amelyek a hatalmon levő burzsoáziát arra kötelezték, hogy a zsidókat polgári egyenlőségben részesítse, hiányoznak a "poszt-kapitalizmus" különböző változataiból. Sőt, továbbmenve, az utóbbi a történelem színpadán gyakorlatilag mindig tekintélyelvű rendszer formájában jelent meg. De éppen az "autoritárius személyiség" természetéből következik, hogy kevésbé toleráns az olyan, kissé lázadó vérmérsékletű kisebbségek iránt, mint a zsidók. Egy monolitikus rendszer számára — írja Freddy Raphaël — kihívásnak és botránynak számít már az a pusztán tény is, hogy állandóan a zsidók jelenléte a társadalomban. Ez azt jelzi — magában a totalitárius kísérlet szívében —, hogy az uralkodó rendszer a világról szóló diskurzus fölötti kizárólagos uralmat nem képes megszerezni magának.¹⁹¹

¹⁸⁹ A *szabadon lebegő értelmiség* gyakran tévesen idézett mannheimi elméletére gondolok. Karl Mannheimnál a hangsúly kevésbé az intellektualitásra esik, inkább a gyökértelenségre. Az a körülmény, hogy egyszerre több kulturális szférához is tartoznak, megengedi ezeknek az írástudóknak, hogy ellenálljanak az ideologizáció és a hamis tudat forrását képező közösségi egocentrizmus kísértésének.

¹⁹⁰ A pszichoanalitikusok nem mindig vagy egyáltalán nem szociológusok, de feltétlenül demisztifikálók: "A pszichoanalízis a lélektanban megnyilvánuló eldologiasodás által kiváltott dialektikus válasz". Igor A. Caruso, i. m., p. 779.

¹⁹¹ Freddy Raphaël, i. m., pp. 380–381.

Végül, a zsidók egyenlőségének a problémája csak egy egyenlősítő társadalom keretei között merülhet fel érvényesen. A poszt-kapitalizmus azonban *nem egyenlősítő* társadalmi rendszer; ez "az egyenlőknél egyenlőbb elvtársak" uralma. Ennélfogva az egyetlen felvethető kérdés abban rejlik, hogy milyen mértékben, milyen ismérvek alapján kerülnek be a zsidók a hatalom elitjébe. Bruno Rizzi, akinek ebben — és sok más kérdésben — a durva szókimondás az érdeme, azt sugalmazza, hogy kurtán-furcsán távolítsák el őket, ami a zsidók másodrangú állampolgárokká való degradálását vonja maga után. A keleti országok tényleges politikája ezen a téren egyszerre körmönfontabb és veszélyesebb ennél.¹⁹²

Raymond Aron a "szociológiai részreahlás (*partialité sociologique*)"¹⁹³ egyik dimenzióját annak "az önkényes meghatározásában" látja, hogy mit kell "fontosnak és lényegesnek" tekintenünk. Íme, ebben a fogalmi keretben merül fel a zsidó emancipáció jövőjének kérdése. A kelet-európai államok antiszemitizmusa olyan tény, amelynek léte komolyan most már nem vonható kétségbe. Nyitva marad viszont a kérdés: "lényegi" tényről van-e szó, vagy csupán járulékosról. Az előbbieken kifejtettek választ kínálnak erre a kérdésre, s a felelet nem rejt magában semmit, ami optimizmusra adhatna okot. Nyilván vigasztalhatjuk magunkat a jövő társadalmának idilli délibábjával, de egy elmélet értéke csak a ténnyel való egybevetés révén ítéltető meg, s nem egy — bármilyen nagylelkű — utópiához mérve.

Sajnos, a zsidóknak semmi okuk lelkesedéssel üdvözölni a tőkés rendszer esetleges eltűntét. A "poszt-kapitalizmus" — vagy "létező szocializmus" — valószínűleg két alternatíva között kínál választást nekik: választhatnak a kulturális ön-azonosság maradéktalan elvesztésével járó *teljes asszimiláció* és a *kisebbségi státus* létfeltételei között.

Az antiszemitizmus visszaszorulása Nyugaton

Jelenleg a nyugati országok zsidó kisebbsége azon — mondhatni — "aranykorszak"-ok egyikét éli, amelyeknek a diaszpóra története csupán néhány ritka és folytatás nélkül maradt példáját nyújtja. A tények ismertek, elég most

¹⁹² Közvetlenül a második világháború után a kelet-európai országok kormányai nagymértékben kiaknázták a zsidó aktivisták vagy rokonszenvezők tömeges csatlakozását a kommunista mozgalomhoz, ugyanis ez gondoskodott számukra megbízható és egyszersmind kompetens káderekről, akik egyébként elég kevesen voltak abban az időben. A zsidók jelenléte azonban az egyszerű polgár szemében a "kollaboráció" valamely változatával egyenértékű posztokon csak megerősítette a közvéleményben már meglévő antiszemita előítéleteket.

¹⁹³ Vö. Raymond Aron, "Science et conscience de la société", *Archives Européennes de Sociologie*, no. 1 (1960), p. 15. Aron eljárása meglepően közel áll az ideológiák marxi bírálatához. Valójában a *szociológiai részreahlás* álneve alatt e cikkében a hamis tudat formáit leplezi le.

röviden hivatkozni rájuk, de hatvan évnél idősebbnek kell lenni ahhoz, hogy a különbséget a maga teljességében érzékelhessük. A tények felidézhetők, ám a léggörcöt nehéz elképzelniük azoknak, akik a fél-múlt eseményeit maguk nem élték át.¹⁹⁴

A zsidó részvétel a művészi, irodalmi és szellemi életben sohasem volt olyan méretű, mint ma, ám távolról sem váltott ki olyan ellenségességet, mint a második világháború előtt.¹⁹⁵ Először történik meg, hogy *honosított* (*naturalisé*) zsidókat befogadjanak Franciaország politikai osztályába. A zsidó művelődés különböző vonatkozásai nagy — némelyek szerint túlzottan nagy — teret kapnak az újságírásban és a médiákban. És végül, jelentős tény, hogy a maradék nélküli kulturális beolvadás igénye a zsidókkal szemben kevésbé parancsoló, mint régebben. Most már a társadalom elismeri a kulturális ön-azonosság következményeinek legitimitását, s a jiddis nyelvet a közvélemény nem zsargonnak tekinti többé, hanem esztétikai értékek hordozására alkalmas nyelvnek.

¹⁹⁴ Itt és a következőkben főként a franciaországi helyzetet vesszük tekintetbe, nemcsak azért, mert ezt ismerjük a legjobban, hanem azért is, mert a francia zsidó közösség a legnépesebb Nyugat-Európában, s az egyik legfontosabb az egész világon. A tanulmányozásából leszűrt következtetések az egész nyugati diaszporára általánosíthatók — kivéve az Egyesült Államokat, amely külön eset.

¹⁹⁵ 1981. ápr.-ban a *Lire* című folyóirat ankétot — egyfajta seregszemlét — kezdeményezett a 42 legbefolyásosabb francia értelmiségi körében. A 42 közül 8 zsidó származású volt, s közülük ketten: Claude Lévi-Strauss és Raymond Aron az első helyeken szerepeltek. Manapság a közvélemény megszokta, hogy a szellemi és egyetemi életben a zsidók számukat aránytalanul meghaladó súllyal vannak jelen. A *zsidó-ellenes* agresszivitást a *cionizmus-ellenes* propaganda elterelte Izrael Állam felé, s utóbbi ezt könnyebben elviseli. Az antiszemitizmus és a cionizmus közötti bizonyos kölcsönösség témája gyakori a cionizmus-ellenes irodalomban; vö. többek között: Roger Garaudy, *L'affaire Israël: Le sionisme politique* (Paris, 1983), p. 146. Az ideologikus kijelentésekhez hasonlóan ebben is van némi igazság, amelyet — a kifejezés marxista értelmében — "talpára kell állítani", illetve — durkheimi szellemben — "szociologizálni" kell; a kettő ugyanazt jelenti. Történelmi evidencia, hogy az európai antiszemitizmus volt a cionizmust kiváltó — egyik — fő ok. Am a cionizmusban megjelölni az *antiszemitizmus okát*, az a *történelmi okszerűség ideológiai megfordításának* a tipikus példája. Ezt másutt elemeztük, lásd *Idéologies*, [I] (1974), p. 66. Bizonyára vannak Izraelben és más helyeken elszigetelt, szektáriánus cionisták, akik politikai tökének tekintik a világon meglévő antiszemitizmust; másrészt némely "mérsékelt" antiszemiták örülnek, hogy fennáll Izrael Állam, mert benne a "zsidókérdés" békés megoldásának az eszközét látják. Ezek azonban *egyéni* pszichológiai megnyilvánulások. *Politikai síkon* Izrael léte lefékezi az antiszemitizmus intézményes megnyilvánulásait.

Olyan történeti körülmények között, amikor a különböző kisebbségek hangosan követelik a különbözőzéshez való jogukat, nem volt könnyű ezt a jogot csak a zsidóktól megtagadni. Mégis — láthattuk — a közép-európai szocialistáknak ez volt a politikája az első világháború előtt. Már nincs többé igazi antiszemita sajtó Franciaországban; az olyan háború előtti lapokhoz hasonlítva, mint a *Gringoire*, *Je suis partout* vagy a *L'Action Française*, amelyek kíméletlenül lesújtottak a védtelen menekültekre, a *Rivarol* vagy az *Aspects de la France* zsánerű lapok rózsavízzel íródnak. A háború előtti antiszemita sajtóban két téma állt az előtérben: "nem kívánatos" az ország megszállása a rendszerint zsidó származású menekültektől és bizonyos szakmák, például, az orvosi, elárasztása különböző származású zsidók által. Ezek a témák, amelyek nagymértékben alátámasztották Vichy zsidó-ellenes törvénykezését, utóbb háttérbe szorultak, hogy helyüket az Izrael-ellenes kirohanásoknak adják át. Izrael megalakulása előtt üldözték a zsidókat, manapság inkább visszatartásukra törekszenek — országonként más-más módon: figyelmességgel vagy erővel. Egy származását sohasem megtagadó kikeresztelkedett ül Párizs érseki székében; képzeljük el, milyen hangos felháborodást váltott volna ki egy ilyen kinevezés 1937 táján...

Külföldön egy Bruno Kreisky karrierjének voltak némi előzményei, ám a Kissingeré, aki honosított zsidó létére négy éven át gyakorlatilag az amerikai politikai vezetés legfelsőbb körébe tartozott, egyedi eset. A különböző "befogadó ország"-okba irányuló zsidó emigráció nem ütközik többé akadályokba. Messze van már az a korszak, amikor a tengerentúli országok követségei és konzulátusai előtt a kivándorlásra reménytelenül pályázók hosszú sorai voltak láthatók, s amikor a zsidó szülők gyermekeiket születésüktől kezdve feliratták az amerikai vízumra várakozók listájára. A háború előtt a *belépésre jogosító vízum* okozott gondot a zsidóknak, ma, bizonyos országokban, főként a *kilépő vízum* megszerzése jelent nehézséget. Ez sokatmondó változás. Tudjuk, másfelől, hogy ez a helyzet problémát okoz a gazdasági nehézségekkel küszködő Izrael Állam számára, amelynek attól kell félnie, hogy kimeríti eleven tartalékait.

Egy festői tény említésével szeretném zárni ezt a fejezetet. Az autentikusan náci beállítottságú *Deutscher Anzeiger*¹⁹⁶ című újság egyik nemrég megjelent számában Yehudi Menuhint mint a *zsidó—német megbékélés* bajnokát méltatták. A nyugati országokban itt-ott elkövetett antiszemita merényletek — tragikus brutalitásuk, sőt, időnként növekvő számuk ellenére — marginális jelenségek maradnak. Gyakoriságukat egyébként önmagától korlátozza az áldozatok iránt kiváltott rokonszenv, valamint az a kockázat, hogy csak megszilárdítják a diaszporának Izraellel való — ingadozó — szolidaritását.

¹⁹⁶ *Deutscher Anzeiger* (1984. ápr. 6).

Számos oka van a mai helyzet kialakulásának.

A francia szélsőjobb, a háború előtti antiszemitizmus hagyományos melegágya, jelenleg belülről megosztott, s egy fontos frakciója — figyelmét az észak-afrikai bevándorlásra összpontosítva — arra törekszik, hogy a zsidó kisebbségben potenciális szövetségesre találjon. A *Minute* című folyóirat ideológiai fejlődése jelentésteli ebben a vonatkozásban. Ugyanakkor az antiszemita jobboldal másik részlege — Maurice Bardèche komplexusok nélkül közeledik Noam Chomskyhoz a Robert Faurisson érdekében folytatott kampány során — arra kötelezi az antiszemitékat, hogy átmenetileg enyhébb hírokat pengessenek a tulajdonképpeni "zsidókérdés"-sel kapcsolatban.

A náciizmus atrocitásai — visszamenő hatállyal is — olyan sokkot váltottak ki, hogy az *antiszemita* szót a zsidógyilkosság holdudvara veszi körül. A Dreyfus-ügy idején egy francia antiszemita még büszkén vallotta magát annak; ez hazafiassága kifejezésének nyilván nem megfelelő, de elvileg őszinte módja volt. Ez annál is inkább lehetséges volt, mert a világ korabeli zsidósága egészében eléggé kedvező magatartást tanúsított Németország iránt.

Ma, ha valaki antiszemitának nyilvánítja magát, egy olyan politikával vállal — legalábbis részlegesen — szolidaritást, amely nem csupán a zsidóknak okozott szenvedést. Az antiszemitizmus vállalása ugyanakkor egy vereség visszamenő hatályú vállalását is jelenti. A hírhedt Avinain¹⁹⁷ tanítását követve az új antiszemita sohasem vallja magát annak.¹⁹⁸ Az "új antiszemitizmus"-nak ez a rejtőzködő, be nem vallott jellege veszélyt rejt magában, mert a "régii" antiszemitizmustól eltérően, az új számos "önkínzó-idealista"¹⁹⁹ zsidó támogatására számíthat. Másrészről azonban egy rejtőzködő antiszemitának sohasem lehet intézményi síkon az a befolyása, mint amivel a nyíltan zsidóellenes antiszemita rendelkezett. A filozófus Simone Weil megengedhette magának, hogy a zsidók létszámának a csökkentését szorgalmazza az oktatásban. Új antiszemitéink óvakodni fognak attól, hogy — legalábbis amíg Izrael létezik — hasonló javaslattal álljanak elő.

Izrael Állam pusztja jelenléte a nemzetközi szintéren, bármilyen legyen is a politikai rendszere, kielégítően szilárd gátat emel a intézményesített, sőt — bizonyos szinten — a népi antiszemitizmus ellen. Azáltal, hogy viszonylag rövid idő alatt egy a hagyományos sztereotípiától gyökeresen eltérő — nem fontos, hogy jobb vagy rosszabb — zsidó típust alakított ki, Izrael gyakorlatilag

¹⁹⁷ 1867-ben nyaktilóval kivégzett bűnöző, aki a verpad lépcsőin azt a — közmondásossá vált — kijelentést tette: "Uraim, sohase ismerjenek el semmit."

¹⁹⁸ Rainer W. Fassbinder — W. Schmidt *Az angyalok árnya* és Andrzej Wajda *A nagy ígéret földje* című filmjéről lásd megjegyzésemet fentebb is, p. 22.

¹⁹⁹ A Theodor Lessing, *Der jüdische Selbsthass* (Berlin, 1933) című művében leírt és elemzett önkínzó-idealista magatartás.

kétségbevonhatatlan kísérleti cáfolatát adta nem csupán a zsidó-ellenességnek, hanem a rasszizmus bármilyen formájának.

Ha az antiszemitizmust nem tekinthetjük is a fajgyűlölet szinonimájának, a cionizmus-ellenesség, amely ennek az átalakulásnak a valóságát és jogosságát tagadja, mindig — bizonyos mértékben meghatározásánál fogva — diszkrét engedményt jelent a rasszizmusnak.²⁰⁰ De a diaszpóra jelenlegi kedvező helyzetének ez a kívülről meghatározott jellege ugyanakkor a törékenységét is előidéző tényezőként érvényesül. Marx írta "A zsidókérdéshez" című munkájában, hogy a "zsidóság nem a történelem ellenére, hanem a történelem révén tartotta fenn magát."²⁰¹ Ez a megállapítás a maga idejében kétségtelenül igaz volt. Napjainkban azonban a judaizmus a *történelem ellenére*²⁰² létezik tovább, mégpedig részben ama külső "negatív entrópiás" tényezőnek — vagy centripetális erőnek — köszönhetően, amit Izrael Állam léte jelent. Az 1939–1945. évi háború előtt és alatt napirendre került — nem csupán Németországban — a zsidók polgári egyenlőségének kérdése. A legkülönfélébb zsidó körökben — ide értve a "leginkább asszimilált", tehát a legprivilegizáltabb zsidó köröket is — e "külső determináltság" többé-kevésbé látens módon tudatosult, s ezt a tudatosulást gyakran — hibás módon — mint kettős kötődést marasztalják el. Egy — tökéletesen akkulturált és beolvadt — francia zsidó író egy szép napon kijelentette, hogy Izrael nélkül meztelennek érezné magát. Egy híres zsidó egyetemi tanár, akinek része volt mindazokban a magas megtiszteltetésekben, amelyeket a francia társadalom nyújthat, bevallotta, hogy ha egyszer Izrael eltűnne, nem kívánna többé élni.

Mindezzel kapcsolatban egy kissé eltérő kép ötlük fel bennem; a diaszpóra helyzete arra a rendszeresen vese-dialízisre szoruló betegre emlékeztet, aki látszólag normális életet él, de a túlélése egy szervezetéhez képest külső és akaratától független készülék közelségétől és jó működésétől függ. A második világháború után született fiatal zsidó nemzedékek valószínűleg elég nehezen adnak maguknak számot arról, milyen mértékben vált jelenlegi helyzetük egyidejűleg kedvezővé és ingatagá. Választásukat egyszerre érdemtelibbé és hihetőbbé téve, Izrael léte megkönnyíti a feladatát azoknak a zsidóknak, akik az

²⁰⁰ A rasszizmus minden különbség radikalizálását és változtathatatlanként való kezelését posztulálja. Lásd Colette Guillaumin, *L'idéologie raciste. Genèse et langage actuels* (Paris — La Haye: Mouton, 1972), p. 67. A cionizmus ideológiai szentségtörést követett el: felborította a sztereotípiákat.

²⁰¹ Karl Marx, "A zsidókérdéshez", in: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, I (Budapest, 1957), p. 375.

²⁰² Otto Heller marxista szerzőnek kétségtelenül igaza van, amikor a cionizmust "anakronizmus"-nak, "a társadalomfejlődés összes törvényeivel ellentétes mozgalom"-nak minősíti, s úgy ítéli, hogy "hiú kísérlet volt a történeti fejlődés megállítására" (Otto Heller, i. m., pp. 164, 154). A némely orvos által alkalmazott megfiatalítási eljárások szintén ellentmondásban vannak a szervezet törvényeivel, de vajon el kell-e ezért marasztalni az orvosokat?

asszimiláció útját választották. "Miután egybegyűltek Palesztinában — írja Raymond Aron, de Gaulle tábornok gondolatát tomácsolva — a zsidók, akik ezentúl az izraeli nemzetet alkotják, a hódítás útjára léptek. A világon szétszórt zsidóknak választaniuk kell hazájuk és Izrael között."²⁰³ Ez igaz, noha "a hódítás útjára léptek" formulája az egész izraeli politika lényegileg védekező jellegének szokványos félreértéséről árulkodik.

Pontosan úgy van, hogy a zsidóknak választaniuk *kell*, de nem kevésbé pontos az a megállapítás sem, hogy ezentúl *lehetővé vált* számukra az, hogy válasszanak. 1948 előtt nem rendelkeztek ezzel a lehetőséggel, és különös érdemekre volt szükségük ahhoz, hogy leszereljék a bizalmatlanságot és gyanúsításokat. Ilyeténképp Izrael léte elősegíti, hogy a világon szétszórt zsidók elnyerjék azt, amit "korzikai státus"-nak nevezhetünk. Egy korzikait, aki francia akar lenni, tartózkodás nélkül — sőt, bizonyos készséggel — elfogadnak, mégpedig olyannak, mint aki sajátos identitást igényel magának, esetleg bizonyos preferenciával az olaszos műveltség iránt, s ez a körülmény nem vált ki semmilyen rasszista jellegű ellenségeskedést. Franciaországban sohasem létezett "Korzika-ellenesség", és mégis, manapság a korzikaiak sokkal több problémát okoznak az országnak, mint amennyit a zsidók valaha is okoztak. A zsidók esete ezzel homlokegyenest ellenkező, vagy ha úgy tetszik, homlokegyenest ellenkező *volt*.

A kulturálisan beolvadt zsidó gyakran bizalmatlanságot, néha iróniát vált ki. Azt az igényét, hogy "ugyanolyan francia legyen, mint a többiek", a közvélemény egy része úgy utasította el, mintha valamilyen nemesi címet kívánna bitorolni. Aki sajátos kulturális ön-azonosságot követel, gyakran ellenséges reakciókat és a hálátlanság vádját váltja ki maga ellen. Izrael fennállása óta a diaszpóra zsidóságának helyzete kezd fokozatosan a "korzikai státus"-hoz közeledni. Teljes mértékben elérkezik ehhez az állapothoz azon a napon, amikor Izrael Államnak sikerülni fog leküzdenie szomszédai ellenségeskedését és a világ közvéleményének tartózkodását attól, hogy a nemzetközi közösségbe mint teljes jogú tag beilleszkedjék. De ez nem kizárólag vezetőitől függ.

Valójában néhány diplomáciai siker ellenére, amelyek a Munkapárt képviselőinek a hatalomba való visszatérését jelezték, a jövő távlatai nem teljesen megnyugtatóak. Nem csupán Izrael imázsának — az ellenséges propaganda²⁰⁴ ösztüzenek hatására bekövetkező — romlásáról van szó, hanem valami ennél súlyosabb dologról. Arról, hogy a nemzetközi s az *izraeli* közvélemény széles rétegei önmagukba vetítették — a kifejezés pszichoanalitikai értelmében — ellenségeik ideologikus (egocentrikus) logikáját. Ha az utóbbiak használják a terjeszkedés, agresszió, népirtás, sőt, rasszizmus kifejezéseket, s teszik ezt saját politikai szándékaik természetesen egocentrikus logikáját követve, ez csupán formális jelenség. Ha azonban egy olyan világosan látó és

²⁰³ Raymond Aron, *De Gaulle, Israël et les juifs* (Paris: Plon, 1968), p. 20.

²⁰⁴ A részletekhez lásd Jacques Ellul, *Un chrétien pour Israël* című, elismerésre méltó művét (Monaco: Hatsour, 1986).

nagyvonalú író, mint René Dumont ugyanebben az értelemben az *izraeli terjeszkedés*-t emlegeti,²⁰⁵ akkor az már nyugtalanító. Expanzionizmusról beszélni egy olyan állammal kapcsolatosan, amelynek határait szomszédai [vagy szomszédainak egy része (1994)] még csak el sem ismerték, nem csupán jogi értelemben, hanem logikailag is teljes képtelenség. A "terjeszkedés" csak az elismert határok függvényében meghatározható. Egyiptomban volt annyi bölcsesség, hogy — bár sorozatos katonai kudarcok árán — végül is elismerje az Izraeltól elválasztó határokat, ezen az oldalon tehát nincs többé izraeli "expanzionizmus". Ugyanabban a történelmi pillanatban, amikor a nyugati országok zsidó lakossága — talán most először — teljes esélyegyenlőséggel rendelkezik, más szóval, *egyéni* sikereik a befogadó társadalmakban gyakorlatilag már nem váltják ki az egykori ellenséges reakciókat, úgy tűnik, hogy Izrael Állam esetében — a nemzetközi közvélemény széles köreinek megítélése szerint — nem a kölcsönösség elvén alapuló nemzetközi jog érvényes, noha ez a kölcsönösség jellemez bármely — e minősítésre méltó — jogrendszer. Izraelnek be kellene érnie valamilyen egyenlőtlen séget kifejező státussal. Lehetséges, hogy ez a "státus" már előképe amannak, amelyben — netalán Izrael eltűnése után — a diaszpórát fogják részesíteni. Annie Kriegl emlékeztet "az átmenet tapasztalatára, amely elvezet egy közösséget a kiemelkedéshez a szolgálósból, ez átmenet az egyoldalúságból a kölcsönösségbe, a szerződésbe."²⁰⁶

A változásnak ezek az eredményei — legalábbis a nyugati országokban — fennmaradnak, ám diplomáciai síkon bizonyos idő óta egy ellenkező folyamatnak: a *kölcsönösségből az egyoldalúságba való átmenetnek* vagyunk a tanúi. "A népek zsidója (*le juif des nations*)" — hangzik Paul Giniewski mellbevágó meghatározása. A kölcsönösség diplomáciai elvének tagadását két, látszólag egymásnak ellentmondó, ténylegesen azonban konvergáló ideológiai igazolás támasztja alá. Azt egyik elitista, a másik diszkriminatív igazolás. Az előbbi, amelyet paradox módon diszkrét arab- és fekete-ellenes árnyalat színez, azt állítja, hogy a zsidóknak, akik egy három évezredes civilizáció örökösei, ellenségeiknél szigorúbb erkölcsi kötelezettségeknek kell alávetniük magukat. Deir Yassin — ennek következtében — *elítélendőbb* a homszji vagy az ugandai mézárálás esetében. Egyszóval: "*noblesse oblige*". Veszélyes okoskodás ez, mert a diaszpórában élő zsidók büszkeségének hízeleg, s ily módon hozzájárul ahhoz, hogy szakadék alakuljon ki az utóbbiak és Izrael között.

Ezt a gondolatmenetet folytatva, a "zsidó-keresztény civilizáció" fogalmának mostani reneszánsza talán nem egészen ártatlan jelenség; egy kissé La Fontaine hollójának a sajtjára emlékeztet. A "diszkrimináló igazolás" szempontjából a zsidók — lévén betolakodók a régióban — pusztá jelenléte már agressziót jelent, éppen ezért nem követelhetik maguknak a "jogos önvédelem" elvének az

²⁰⁵ René Dumont, *L'utopie ou la mort* (Paris: Seuil, 1973), p. 113.

²⁰⁶ A. Kriegl, i. m., p. 51.

elismerését.²⁰⁷ Sőt, lévén pusztán "entitás", és nem állam, nem engedhető meg, hogy az államrezonra hivatkozzanak. A *Libération* című újság zsidó származású munkatársa "gettó-állam"-ról beszélt; nem is tudta, mennyire a lényegre tapintott.²⁰⁸ De lehetséges, hogy választás végső soron csak a "gettó-állam" és — egész röviden — a *gettó* között adatik meg.

"Békét most"

Ám Izrael világban elfoglalt helyzetének ez az "ideologikus felfogása"²⁰⁹ fokozatosan áthatja az izraeli közvéleményt, s erről tanúskodik ma a "*Sálom akhsav*" ("Békét most") mozgalom népszerűsége. Az áthatás több okra vezethető vissza. A zsidók mazochizmusa — vagy ha úgy tetszik, "önkínzó idealizmusa" — amelyről egykor Theodor Lessing (1872-1933), az antiszemita filozófus, annak idején nagy port felverő tanulmányt írt,²¹⁰ nem pusztá legenda. Az izraeli társadalmat idegen ideológiai áramlatok különösen könnyen átjárhatják. Ennek oka Izrael politikai életének demokratizmusa, valamint állampolgárainak soknyelvűsége: az izraeliek megőrzik kapcsolataikat eredeti országaikkal, s így fogékonyak maradnak az ottani, Izraelhez nem mindig jóindulatúan viszonyuló nézetáramlatok iránt. Ebben és még sok más vonatkozásban Izrael Államnak meg kell adnia az árat közéletének demokratikus sokszínűségéért.

A "Békét most" mozgalom politikai tudata *hamis tudat*, de nem azért, mert békét akar, hiszen Izraelben senki sem kívánja a háborút. A Camp David-i egyezséget egy jobboldalinak minősülő kormány kötötte meg, s ez a körülmény is azt bizonyítja, hogy a békeakarát az egész politikai osztályban jelen van. A hamis tudat abban jelentkezik, hogy az említett mozgalom akcióját az a — nyilvánvalóan hamis — eszme hatja át, hogy a béke kizárólag az izraeli vezetők jóakarátától függ. Ez a mozgalom pillanatnyilag kisebbségben van, távol a politikai döntések központjától. Ennek ellenére hozzájárult ahhoz, hogy egy katonai győzelmet politikai vereséggé változtassanak, s az *autentikus* rasszizmus (Kahane rabbi *Kach* elnevezésű csoportja) jelenlegi erősödése kétségtelenül az izraeli pacifisták tevékenységének abszurd hatása. Az izraeli közéletnek ez a megoszlása defetizmus és rasszizmus között, amely megoszlás a korábbi megegyezés helyét tölti be, idővel ijesztő veszélyt rejt majd magában, veszélyt

²⁰⁷ Manapság a nyugati világban a jogos önvédelem fogalmának válsága észlelhető; ez általános érvényű társadalmi jelenség.

²⁰⁸ Luc Rosenzweig, a *Libération* hasábjain (1983. júl. 5).

²⁰⁹ E fogalommal kapcsolatban engedtessek meg visszautalnom "Le problème de la psychiatrie sociale" című tanulmányomra (*L'Année Sociologique*, 1955/56), amelyet újra közöltem az *Idéologies*, [I] című könyvemben (1974), pp. 341-355.

²¹⁰ Theodor Lessing, *Der jüdische Selbsthass* (Berlin, 1933).

nem csupán az izraeli demokráciára nézve, hanem magának az államnak a léteére is.

Ezzel párhuzamosan a diaszpóra köztudatában nyugtalanító fejlemény megy végbe. Az Izraellel való szolidaritási kapcsolatok meglazulása észlelhető, s ezt a folyamatot tanúsítják a sajtóban közölt levelek is, azok, amelyek — a libanoni konfliktussal kapcsolatban — zsidó személyiségektől származnak. A mindent megoldó asszimiláció ismét felszínre kerül, s egy újsütetű, éppen ezért kissé gyanús filozofizmus bajnokainak a támogatását élvezi. A legcsipősebb cionizmus-ellenes iratok szerzői ezen túl kötelességüknek érzik, hogy kifejezzék tiszteletüket a cionizmussal szemben ellenállást tanúsító "jó zsidó" iránt, s gyakran az a benyomásunk támad, hogy legfőbb kifogásuk ezzel a mozgalommal szemben abból a törekvésből származik, hogy megfossa őket szeretett zsidó származású honfitársaik, bajtársaik jelenlététől és közreműködésétől.²¹¹

Sajnálatos, hogy e nemes érzelmeknek oly sok időre volt szükségük ahhoz, hogy megnyilvánuljanak. Kevesebb tartózkodás a demokratikus országok, a mai Oroszország (s a korabeli palesztinok) részéről a háború előtt a zsidó menekültek befogadásával kapcsolatban megfosztotta volna a cionista mozgalmat legfőbb erkölcsi érvétől. Lehetséges, hogy ebben az esetben meglegedett volna egy kulturális kisugárzású otthon létrehozatalával, és nem ambicionálta volna az állam megteremtését. Az üldözések kényszerítették a Palesztinában menedéket kereső zsidókat arra, hogy olyan katonai erővel szereljék fel magukat, amely végül elvezette őket az államalapításhoz. Szociológus számára ez a folyamat gazdag a tanulságokban.²¹²

A kiválasztottság-mítosz világias változata

Kétségtelenül a legmeglepőbb jelenség azonban a kiválasztott nép mítoszának, pontosabban, komplexusának reneszánsza — világi közegben. Ezt a koloncot a zsidó nép századok óta hurcolja magával. Ez a mítosz tulajdonképpen megfelelő érveket kínál mindazoknak, akik a zsidók úgynevezett rasszizmusát vagy képzeletbeli uralomra törő akaratát akarják a vádlottak padjára ültetni. Mindez paradox könnyedséggel illeszkedik az elfogadott alávetettség és megalázás

²¹¹ "A cionizmus kudarcot vallott ama kísérletében, hogy Palesztinába vigye a világ összes zsidóit (szerencséjére az érintett országoknak, amelyeket zsidó honfitársaik közreműködésétől fosztott volna meg, s javára a Közép-Keletnek, ahol egy ilyen beáramlás felerősítette volna a cionista államnak arab szomszédai ellen s az «élettér» megszerzésére irányuló állandó agressziós törekvéseit)", lásd Roger Garaudy, i. m., p. 150 (kiemelés tőlem, J. G.).

²¹² Izraelben a hadsereg alakította ki az államot. Ezt a folyamatot érdemleges érvnek is tekinthetjük Engelsnek az állam eredetéről szóló elméletével szemben.

ideológiájába, aminek — mások mellett — Emmanuel Levyne²¹³ gondolatvilága és a *Neturei Karta* elnevezésű csoport elmélete az illusztrációi.

Ismeretesek Léon Bloy e kérdésről alkotott nézetei; a *Salut par les juifs* című mű szerzője számára a zsidó nép valóban kiválasztott, de — Isten titokzatos tervének megfelelően — egy alávaló létre szemeltetett ki, s bűn lenne fellázadni ez ellen. Elnézését kérem a cinikus szójátékért, de magától kínálkozik: a Léon Bloy szerinti *választás (élection)* az Auschwitzban és másutt a gázkamrákba való *kiválasztás (sélection)* képeit idézi fel bennem. Bloy egyébként nem tartotta magát antiszemitának, és Jacques Petit utal arra, hogy Claudel és Bloy el voltak képedve a műveik kiváltotta bizonyos reakciók miatt. Ők úgy vélték, hogy megmutatták Izrael nagyságát, olvasóik viszont megtorpantak a "részletek"-nél, a látszatnál.²¹⁴

Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy a *kiválasztott nép* kifejezés újabban az *antiszemita szókészlet* igen kedvelt eleme lett.²¹⁵ Az emancipált zsidók körében viszont mazochizmussal színezett élcélődésekre ad alkalmat, mint amilyen, például, Tristan Bernard kijelentése: "Kiválasztott nép vagyunk... — pillanatnyilag pótválasztásra utalva." Végül, bizonyos — a hagyományokhoz ragaszkodó — zsidó gondolkodásban a kiválasztottság mítosza a történelembe való be nem illeszkedés tényezője, s a *mellah*-ban, a *gettó*-ban vagy a *stetl*-ben folytatott bensőséges tanulásnak szentelt és védett lét utáni — többé kevésbé tudatos — nosztalgia kíséri. Ebben az esetben a mítosz az ön-elidegenedés eszközének szerepét tölti be.

²¹³ Emmanuel Levyne, *Judaïsme contre sionisme* (Paris: Cujas, 1969); *Le Royaume de Dieu et le Royaume de César* (Beyrouth, 1973); *Judaïsme contestataire et révolutionnaire* (Issy-les-Moulineaux: Tsddek, 1974).

²¹⁴ Jacques Petit, *Bernanos, Bloy, Claudel, Péguy. Quatre écrivains catholiques face à Israël* (Paris: Calmann-Lévi, 1972), p. 264. Claudel nem habozott kinyilvánítani rokonszenvét a zsidók iránt — Vichy idején. Léon Bloy, ha él, valószínűleg ugyanezt tette volna.

²¹⁵ A Philippe Ganier-Raymond összegyűjtötte antiszemita szövegekben a *kiválasztott nép* és a *kiválasztott faj* kifejezések — idézőjelben vagy anélkül — legkevesebb háromszor fordulnak elő; lásd *Une certaine France* (Paris: Balland, 1975), pp. 142, 158, 179. A legtöbb antiszemita szöveg szókészletének elemzése — minden kétséget kizáróan — ugyanerre az eredményre vezetne. Távol áll tőlem, hogy a judaizmus kérdésében Simone Weil-lel legyek egy véleményen, de pontosan ebben a vonatkozásban — ezen elbizakodott és egyszersmind veszélyes mítosz kritikájában — igazat adok neki.

A kiválasztottság Emmanuel Levyne felfogásában

Engedjük most át a szót Emmanuel Levyne-nek. A *Le Royaume de Dieu et le Royaume de César* című füzetében²¹⁶ a szerző a Közel-Kelet keresztény teológusainak memorandumából idéz:

"A keresztények számára világosan következik a bibliai kinyilatkoztatásból, hogy a zsidók Isten választott népe. Kiválasztott az élő Isten által, hogy felfedje az emberiség Krisztusban beteljesülő üdvére vonatkozó tervét. «Az üdv a zsidóktól jön.» A zsidó nép küldetése abban áll, hogy saját történelmében az egész emberiség történelmét mutatja fel: ebben a történelemben Isten megmenti az embert. E hivatás okán a zsidó nép nem időleges és politikai sorsra rendeltetett, hanem az összes nép számára örök sorsukat megjelenítő «tipus»-a. Arra hivatott, hogy felfedje: az emberiség nem az «e világon», hanem az «eljövendő világban», Isten országában elérendő beteljesedésre van szánva."

"A zsidó nép az egész emberiség típusát képviseli, megszentelt nép, papok népe, amely csak Istenhez, és nem egy evilági országhoz tartozik."

"A zsidó nép prófétái, nem egy nemzet a többi között, hanem Isten tanúja a nemzetek körében."

És ehhez Levyne kommentárja:

"A Memorandumban olvasható «e világ» és «eljövendő világ» kifejezések a rabbik szókincséből valók. Az «*olam ha-ze*» és az «*olam ha-ba*» héber kifejezések fordításai. De valamennyi rabbinikus szövegben (Talmud, Midrás, Zohar) az «*olam ha-ze*», az «e világ» a nemzetekre, a hitványakra, az «*olam ha-ba*», az «eljövendő világ» pedig Izraelre, az igazakra vonatkozik. Az Izrael és a nemzetek közötti ellentét ugyanaz, mint az «*olam ha-ba*» és az «*olam ha-ze*» közötti ellentét. Az «*olam ha-ba*» kifejezést Izraelnek adták, az «*olam ha-ze*»-t pedig a nemzeteknek. *Izraelnek tehát nincs semmilyen része ebből a világból, és nem is kell benne uralkodnia.* Ez a politikai nyelvezetben világosan azt jelenti, hogy nincs joga zsidó szuverenitást kiépítenie, más szóval, nincs joga — a messiás idejének eljöveteléig — zsidó államot létesítenie."²¹⁷

"Izraelnek tehát nincs semmilyen része e világból, és nem kell benne uralkodnia" — ezt a szöveget már hallottuk valahol. Természetesen, Vichy nem

²¹⁶ Emmanuel Levyne, *Le Royaume de Dieu et le Royaume de César*, pp. 1–2. A memorandum Beirutban jelent meg, 1967-ben, az *Al Montada* hasábjain pedig, ugyanannál a kiadónál, 1967. szept.-ben, pp. 11–15.

²¹⁷ Levyne, uo., p. 2.

sokat nyugtalankodott amiatt, hogy a zsidók a zsinagógában és a Talmud tanulmányozásában kitartó szorgalmat tanúsítanak. Ettől a különbségtől eltekintve, a kiválasztott nép — Levyne jellemezte — státusa és a zsidók helyzete a Vichy-rendszerben kétségtelenül rokonságot mutatnak. Egy csoportot — mint kiválasztott népet — nagyobb szolgásgot jelentő teherrel sújtani vagy — mint másodrendű polgároknak — *kevesebb jogot juttatni* nekik: végeredményben ugyanaz. Éppen ezért érthető, hogy időközben bizonyos körökben — legyenek ezek a körök akár vallásos, akár világi jellegűek — a zsidó kiválasztottság komplexusának esetleges újraébredését nem fogadják visszatetszéssel. Emmanuel Levyne füzetét Beirutban adták ki! "Gondolatok magasztos küldetésetekre, és bízátok ránk, a történelem közrendű polgáraitra a hatalom gondjait, valamint a földi élet örömeit" — mintha ezt sugalmazná ez a jámborságot színelő apostolok.²¹⁸

Egy idő óta bizonyos zsidó körökben éppen e veszélyes mítosz-komplexus laikus feléledését észlelhetjük. A nemrég lezajlott libanoni tragédia során számos cikkben és olvasói levélben, jellemző módon, ugyanaz a *leitmotiv* ismétlődik: "Hasonlókká válunk másokhoz." Ez a gond váratlanul éppen olyan személyeknél talált visszhangra, akiknél meglepő a zsidók erkölcsi tisztasága iránti gondjuk. "Begin és Sharon nem jó zsidók" — kiált fel Jászir Arafat,²¹⁹ s talán *in petto* hozzátette: "Ezek az ál-zsidók úgy viselkednek, mintha igazi arabok volnának." Bizonyos értelemben igaza van, Begin és Sharon nem sok tekintetben hasonlít a *mellah* aláztatos zsidóira, és érthető, hogy Arafat rokonszenve az utóbbiak felé fordul.

A lemondásra és alázatra²²⁰ felszólító felhívások távolról sem maradtak visszhang nélkül Izrael és a diaszpóra zsidóságában. Az önkínzó idealizmus, amely egy Henri Curiel esetében önkínzó hősiességgé válik, a zsidó lelkület egyik állandó összetevője maradt.

"Természetesen, értelmetlen volna felróni Beginnek, hogy ő nem Szadat. Ellenben az a szemére vethető, hogy saját civil társadalmának álláspontjához viszonyítva is visszavonulóban van. Mert figyeljenek csak. Hallgassák meg ezt a rendkívüli érvelést! Igen, természetesen, mondják ők lényegében, a palesztin állam létrehozása katonailag valószínűleg tévedés lenne. Stratégiai szempontból örültség. Politikailag abszurditás. Geopolitikai viszonylatban egy lehetséges katasztrófa. És — ez plauzibilis — a világ legbiztosabb és legigazabbnak vehető érveinek ellenére jönne létre. Mégis, mindennek ellenére, a világ összes megfontolásai és minden

²¹⁸ A *Neturei Karta* defetizmusa csak a kiválasztottság ideologikus mítoszának egyik vetülete; a *Gus Emunim* csoport vallásos harciassága egy másik, nem kevésbé veszélyes megjelenési forma.

²¹⁹ Jászir Arafat interjúja, *Le Monde* (1982. szept. 21).

²²⁰ Emmanuel Levyne idézett broszúrája tele van aláztatosságra való felhívásokkal.

bölcsessége ellenére úgy látszik, hogy nincs kiút. Nincs más megoldás. Nem lehet máshoz folyamodni, mint ehhez a meggondolatlan, megalapozatlan, de dicsőségteljes ethnikai kockázathoz... Igazuk volt azoknak, akik az izraeli demokrácia csodálatos vitalitását hangsúlyozták. Éppen ilyen elismerést érdemel ezeknek az embereknek a csodája, akik ily módon a legfennköltebb bibliai tanulságokat újítják meg. Mert ebben rejlik a becsület. A remény is... És az egyetlen valós válasz a hercegeknek, akiknek igazi bűne az lesz, hogy megtestesítik az Izraelt fenyegető ókori próféta intelmet, azt, hogy *egy napon, szerencsétlenségére, a világ többi népeihez válik hasonlónak.*"²²¹

Elnézést ezért a túl hosszú idézetért, de ez a szöveg — cseppben a tenger — a zsidó elitek jelenlegi erkölcsi zürzavarának egyfajta sűrített lényegét tartalmazza. Katonai tévedés, stratégiai téboly... — mégis meg kell kísérelni, mert az igazi veszély abban rejlik, hogy "más nemzetekhez hasonlóvá" válnak. Ez éppen olyan, mintha valaki azt tanácsolná egy embernek, ugorjon le az Eiffel-torony magasából abban reménykedve, hogy mielőtt földet érne, Isten kegyes lesz megváltoztatni a gravitáció törvényeit. Korunkban a sajtó tele van ilyenfajta megnyilvánulásokkal. Mintha a derék Cassiót hallanánk (az *Othello*-ból), Cassiót, aki törött lábbal a földön *jóhírének elvesztésén* siránkoznék.²²² A történelem azonban sohasem osztogatott erénydíjakat. A német zsidók 1933 előtt tanúsított példás magatartása nem váltott ki engedékenységet "árja" honfitársaik részéről, nemkülönben gyakori elköteleződésük az elnyomottak oldalán sem szerzett menekültjeik számára különösebben készséges befogadást a szocialista országokban. Napjainkban a zsidók számára a menedékhely ország — sajnós — fontosabb, mint a jó imázs.

A jövő képe — Izrael után

Megisméltódnak-e manapság a harmincas évek, 1938-1944 zsidó tragédiája? Spekulálni egy olyan állam eltűnéséről, amely a világ egyik legütőképesebb hadseregével rendelkezik, legfeljebb meddő intellektuális játék lehet. Izrael diplomáciai helyzete egyébként is jelenleg egyáltalán nem rejt magában veszedelmet, s ez nem annyira a világ közvéleményében iránta megnyilvánuló rokonszenvnek köszönhető, mint inkább ellenségei belső megosztottságának. Kedveznek neki a Szovjetunió nehézségei az iszlám világ egy részével való kapcsolatban; a szovjet diplomácia most talán kevésbé érdekelt abban, hogy az izraeli gyalog eltűnjék a nemzetközi saktábláról. Izrael megsemmisítése már kikerült a realista politikai tervek szférájából; de azért bizonyos programokban

²²¹ B.-H. Levy, "Le vrai crime de Menahem Begin", *Le Matin* (1982. szept. 28).

²²² *Othello*, II. felvonás, 3. szín, 258. sor.

még szerepel. Ám a jövőt nem tudja előre senki; 1927 táján senki sem vehette komolyan számításba a csehszlovák állam eltűnését. Egy demokrata párti elnök az Egyesült Államokban 1988-ban esetleg veszélyes lehet majd Izraelre nézve, tekintettel arra a befolyásra, amelyet erre a pártra a fekete kisebbség gyakorol. A fekete kisebbség gyorsan elfelejtette, mivel tartozik a zsidó kisebbségnek, amely a polgárjogi küzdelmekben hatékony szövetségesének mutatkozott. [A jelzett veszély, szerencsére, nem vált valóra. — J. G., 1995.] Mindenkinek joga van álmodozni; Izrael ellenségei egyáltalán nem fosztják meg magukat ettől a jogtól. Ahhoz is joga van mindenkinek, hogy rémképeket idézzon fel.

Nos, mi történne Izrael Állam *tényleges* katonai veresége után?

Egy új népirtás nem valószínű. A szunnita iszlám inkább legyőzött ellenfeleinek megalázására hajlamos, nem pedig a kiirtására. Egy tömbben élő három millió zsidó lemészárlása sokkal nehezebb feladat lenne, mint a szétszórt, terrorizált és az asszimiláció ígéretének csapdájába esett európai zsidók ellen elkövetett genocidium volt. A népirtás egyébként mindig "befejezetlen", ahogyan Jacques Givet²²³ egyik munkájának a címét parafrázáljuk. A hitleri népirtás kimondhatatlan szenvedéseket okozott, de végeredményét tekintve kudarc volt. Mindehhez végül tegyük hozzá, hogy Izrael ellenfelei túlságosan is nagy hasznot húztak a cionizmus és a rasszizmus abszurd azonosításából (hamis azonosítás), semhogy érdekükben állna megcáfolni önmagukat azzal, hogy hirtelen áttérnek egy rasszistának minősíthető politikára. Elvethető az izraeli vereség után bekövetkező "nagy kibékülés" ötlete is, amely "kibékülés" egy "demokratikus és szekuláris Palesztina létrehozásához vezetne, ahol muszlimok, keresztények, zsidók polgári jogegyenlőséget élveznek." Egyesek számára ez nagyvonalú utópia, mások számára hatásos jelszó lehet, a terv azonban társadalmi-történeti szempontból kivihetetlen. Egyetlen iszlám állam sem adta meg zsidó alattvalói²²⁴ részére polgári jogok összességét, s a szekuláris politikai felfogás visszaszorulóban van az iszlám országaiban.

A zsidó közösség helyzete egy "felszabadított" Palesztinában — ez a legvalószínűbb — valamifajta kisebbségi státusban lévő népcsoporté lenne, már a zsidók nagy barátja, Maurice Bardèche²²⁵ is ilyesmit javasolt. Ehhez járulna a szakértők ideiglenes felhasználása, valamint az emigráció és repatriálás ösztönzése. Kialakulhatna bizonyos "együttműködés" akár a cionizmus és a vele hagyományosan ellenséges viszonyban levő hasonló politikai irányzatok között,

²²³ Jacques Givet, *Israël et le génocide inachevé* (Paris: Plon, 1979).

²²⁴ Kivéve talán Tunéziát és Marokkót. Jól megérdemelt elismerésben részesült V. Mohammed csodálatraméltó magatartása a háború előtt, s ugyanez vonatkozik utódjának a "zsidókérdés"-ben alkalmazott politikájára. Tapasztalatból beszélék, mert hosszú és kellemes éveket töltöttem a marokkói királyságban. De Tunéziában és Marokkóban tilos a zsidó prozelitizmus. Tehát nincs teljes jogegyenlőség.

²²⁵ Maurice Bardèche, "Une fiève ondulante: La judéolâtrie", *Défense de l'Occident* (1980. nov.), p. 16.

de ez legfeljebb a győztesek és legyőzöttek egyenlőtlen kollaborációja lehetne. Mindamelllett Izrael zsidó lakosságának a sorsa az első időkben a várhatónál talán kevésbé kétségbeejtőnek látszanék, s a sajtó egy bizonyos része nem mulasztaná el, hogy szembeállítsa az új urak szelídségét a régiéé gyakran — jogosan vagy jogtalanul — leleplezett keménységével. Jegyezzük meg azért futólag, hogy Izrael és az 1967 után elfoglalt területek arab lakosságának körében nem indult meg semmifajta tömeges menekülés vagy kivándorlás, míg az arab államok többségében gyakorlatilag eltűntek a zsidó kisebbségek.

A diaszpóra helyzete — ezzel szemben — erősen megromlana, és nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a nyugati országokon antiszemita hullám söpör végig. A menekültek áradása — akárcsak ötven évvel ezelőtt — a visszautasítás reakcióit váltaná ki, először népi, majd pedig intézményi szinten. A kettős állampolgárságú izraeliek visszatérnének eredeti hazájukba. Nem lehetne őket visszafordítani a határokról, de honfitársaik, s velük együtt az eleve az országban maradt hitsorsosaik minden lelkesedés nélkül fogadnák őket. Az izraeli — tényleges vagy képzelt — elnyomás emléke a diaszpóra zsidósága ellen fordulna, nem kímélve azokat sem, akik korábban — vallásosak vagy asszimiláltak lévén — bizonyos távolságot tartottak a cionista kísérlettől. Miután a korábbi céltábla eltűnt, az Izraellel szemben megfogalmazott vádak fatális módon a diaszpóra közösségei ellen fordulnának. Azoknak, akik a zsidó-ellenes rasszizmus felújulását nehezményeznék, túl könnyű volna azt válaszolni, hogy amíg független állammal rendelkeztek, s így volt rá lehetőségük, a zsidók maguk is rasszista politikát folytattak. Az izraeli rasszizmus — amint azt az előbbiek során kimutattuk — torz, ideologikus mítosz, de — *Carolus Marx dixit* — az ideológia, ha behatol a tömegekbe, anyagi erővé válik. Izrael Állam esetleges eltűnése a nemzetközi szintérről azt jelentené, hogy a továbbiakban ez a mítosz félelmetes akadály lesz az asszimilációs folyamat újrakezdésének.

Egyik, a szociológia módszertanát tárgyaló művében Raymond Boudon rámutatott arra, hogy az egyszerűsítő megértő észjárással ellentétben az a lengyel bevándorló, aki bizonyos mértékig hű maradt származásának hagyományához, könnyebben integrálható a francia közösségbe, mint gyökértelessé vált honfitársa.²²⁶ Ez a megállapítás — *mutatis mutandis* — érvényes a zsidókra is. Izrael Állam léte megkönnyíti a nem cionista zsidók beilleszkedését. Kölcsönveszem Arnold Mandel egyik esszéjének jóízű példázatát: "Két zsidó búcsúzkodik Amszterdam pályaudvarán. Az egyik Izraelbe megy, hogy héberré váljon, a másik ott marad Amszterdamban, hogy még látványosabban holland legyen. A búcsú pillanatában a távozó az ott maradónak adja hagyatékképpen mindazt, ami benne magában — cionizmus ide vagy oda — holland volt."²²⁷

²²⁶ Raymond Boudon, *Les méthodes en sociologie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1969), p. 18.

²²⁷ Arnold Mandel, *Nous autres les juifs* (Paris: Hachette, 1978), p. 329.

A cionizmus önmagában véve — amint azt helyesen, ám, természetesen, lelkesedés nélkül Emmanuel Levyne hangsúlyozza — nem más, mint „közösségi asszimiláció”, amely „a zsidó népet megfosztja jellegzetes vonásaitól.” Egyfajta nemzetközi léptékű *haszkála*.²²⁸ Ha az ember Emmanuel Levyne és a *Neturei Karta* hagyományos, zagyva írásait olvassa, csak akkor érti meg, milyen mértékben volt a cionista eszme egy öngyilkos mítosz kiváltotta egységes reakció. Leroy-Beaulieu roppant találó megfogalmazása szerint a cionista eszme „az alázatossággal megerősített zsidó gög”-öt²²⁹ ébresztette fel; a cionizmus célja pontosan az volna, hogy megszabadítsa a zsidókat ettől a meddő gögötől, s egyben hozzásegítse őket a jogos büszkeség újra megtalálásához, más népekhez hasonlóan. A cionista ideológia egyfajta nemzetközi egalitarianizmushoz kapcsolódik; a cionista zsidó egyenlő akar lenni azzal a franciával, aki saját országában a többséghez tartozik, Kanadában és másutt pedig elismert kisebbség. Éppen ezért minden „normális előjog”-ra vonatkozó követelés — a kiválasztott nép ideologikus mítoszának világi újrakiadása — gyanús, annál is inkább, mert váratlanul azokban a nem zsidó körökben talált jóváhagyásra, amelyek hagyományosan kevéssé hajlamosak a túlzó filozofizmusra.

Bizalmatlan vagyok azokkal szemben, akik a zsidókat mint „elit nép”-et vagy éppen mint arisztokratikus népet kezelik; Léon Bloyra és szörnyű pamfletjére emlékeztetnek. Hogy a zsidóság „elit nép”-et jelent, abban az időben kellett volna felfedezni, amikor senki által nem kívánt menekültekkel megrakott hajók szelték át a tengereket. E felfedezés kései időpontja óhatatlanul is azt a gyanút ébreszti fel bennünk, hogy a Cahal, az izraeli hadsereg teljesítményei valószínűleg komolyan hozzájárultak a megjelenéséhez, inkább, mint a *cedek* elveinek betartása a Baruk professor szívének oly kedves vallásos zsidók által. Egyéni síkon az asszimiláció nagymértékben kudarcot vallott; a zsidóknak minden erőfeszítésük ellenére nem sikerült elérniük, hogy úgy kezeljék őket, mint a többiekhez minden tekintetben hasonló egyéneket.²³⁰ Sosem szabad szem elől téveszteni, hogy minden idők legszörnyűbb antiszemita üldözése egy különleges mértékben akkulturált, s önmagát őszintén németnek tartó közösséget sújtott. A Sámuelről Bernard-Henri Lévy-ig szorongó figyelmeztetéseket megfogalmazó *próféták* kihívó figyelmeztetése ellenére most már *más népekhez hasonló* Izrael talán meg fogja nyitni az asszimiláció kapuit azok előtt a zsidók előtt, akik egyéni

²²⁸ A *haszkála* a felvilágosodás eszméinek zsidó változata, amelyet a 18. században Moses Mendelssohn kezdeményezett, s a zsidók bizonyos akkulturációját szorgalmazta.

²²⁹ Leroy-Beaulieu, *Israël chez les nations* (Paris: Calmann-Lévy, 1983), p. 209.

²³⁰ „(...) Mint miniszter zsidó miniszter lesz. Egyidejűleg «kegyelmes» és érinthetetlen. Közben nem ütközik különösebb ellenállásba; de mintha mindenki menekülne tőle, valaminő nem tapintható légüres tér alakul ki körülötte, s aztán egy láthatatlan kéz megfosztja értékétől mindazt, amihez hozzányúl” (Jean-Paul Sartre, i. m., p. 98).

jövőjüket nem őseik földjén képzelik el. Akik azzal az igénnyel lépnek fel, hogy erre az államra egy *sui generis* erkölcsi kódexet rákényszerítsenek, más szóval, akik kétségbevonják Izraelnek az államrezon alkalmazásához való jogát, a *kollektív asszimiláció* eredményeit teszik kérdésessé. Lehetséges viszont, hogy éppen ezek az eredmények adják a diaszporában élő zsidók számára az *egyéni asszimiláció* utolsó lehetőségét.

Az asszimiláció ellentmondásai

Az asszimiláció azonban nem minden bajt orvosló csodaszer, s főként nem homogén fogalom. Az *akkulturáció* és az *asszimiláció* közötti különbség szokásos egybeemosása veszélyes ideológiai csapda lehet.

Az *akkulturáció* tulajdonképpen annyit jelenti, hogy valamely embercsoport — leggyakrabban kisebbség — egyoldalúan átveszi egy másik csoport (széles értelemben vett) kultúráját. A másik csoport reakcióinak — a fogalom meghatározása szempontjából — legfeljebb másodlagos jelentősége van.²³¹ Ezzel szemben az *asszimiláció* nem más, mint *dialektikus kölcsönhatást kialakító viszony*, amelyre jellemző, hogy a befogadó közeg is magáévá teszi a viszonylagos akkulturáció bizonyos eredményeit. Az akkulturáció tehát *erőfeszítés*, az asszimiláció viszont *találkozás*; a fiziológiában az asszimiláció kifejezés ezt jelenti: a feldolgozható táplálék és egy szervezet találkozása, amely szervezet kívánja a feldolgozást, egyszersmind képes is rá.

A fenti meghatározás értelmében Dreyfus inkább akkulturált francia zsidónak tekinthető, mintsem asszimiláltnak, ugyanis a vezérkarban való pusztai jelenléte megalapozatlan gyanút keltett; Disraeliről, aki talán kevésbé volt akkulturált, mint Dreyfus,²³² inkább azt mondhatjuk, hogy asszimilált, hiszen hatalomra kerülése valamelyes ellenállást kiváltott ugyan, ám gyanúsításokhoz nem szolgált ürügyül. A berlini kongresszuson Gorcsakov herceggel szembeni magatartását talán "faji" ellenérzés megnyilvánulásának lehet tekinteni, ellenérzésnek a korabeli antiszemitizmus fő fészke iránt, ámde annak idején senki sem látott benne mást, mint országa érdekeinek energikus védelmét.

Az akkulturáció és az asszimiláció körüli fogalomzavar lehetett az egyik összetevője a közép-európai zsidó polgárság hamis tudatának; asszimiláltak hitte magát, noha csak akkulturált volt — még ha esetenként igen magas szinten

²³¹ Az akkulturáció — Robert S. Wistrich szerint — gyakran "egyoldalú szerelem".

²³² Természetesen, akadékoskodni mindig lehet egy példával kapcsolatban: Dreyfus zsidó nőt vett feleségül; a kitért Disraeli keresztény nővel kötött házasságot. Ám Disraeli tudata és lelki világa tele van zsidó remimeszcenciákkal; semmi ilyesmi Dreyfusnál.

is.²³³ Az a csalódás, amelyet a zsidókban nem zsidó honfitársaiknak a második világháború kritikus pillanatai során tanúsított magatartása okozott, a zsidó közösségekben identitásválságot idézett elő, és 1945 után némely tagjaikat a kommunizmus irányába tolta el.²³⁴ Karády Viktor szerint, aki különleges figyelmet szentelt a magyarországi zsidó kisebbség történetének, ezt az állásfoglalást a magyar zsidó közösség számottevő része úgy tekintette, mint utolsó lehetőséget az asszimilációra. E generáció számára a kommunista — vagy szociáldemokrata — párttagsági könyv valamiképpen ugyanazt jelentette, mint a keresztlevél az előző nemzedékekben. Útlevélnek számított a felemelkedéshez a teljes jogú magyarok rangjára. Mindkét esetben a történelem vállalta magára az illúziók elosztatását.²³⁵

Közösségi és egyéni akkulturáció

Ugyanúgy, mint az emancipáció esetében, különbséget kell tennünk kollektív és egyéni akkulturáció között. Az előbbi egy szubkultúra fokozatos — meghatározó és hatást gyakorló potenciáljának hanyatlása miatt bekövetkező — megszűnését jelenti. Más szóval, az adott kultúrának hanyatlík azon képessége, hogy szervezett vagy spontán módon szankcionálja non-konformista tagjait, s ennek a

²³³ A marxista Lukács György felfogásában a hamis tudat, s általában az elidenedés kérdése szorosan kapcsolódik a dialektikus gondolkodás problémájához. "Az elidegenedés drámája dialektikus" — írta Henri Lefebvre. A második világháború előtti közép-európai zsidó közösségeknek az asszimilációval kapcsolatos illúziói elég jól példázzák ezt az összefüggést: az akkulturációra irányuló egyoldalú akaratot mint dialektikus kölcsönhatást érzékelték. Végső elemzésben ez tehát dialektikától mentes illúzió volt.

²³⁴ Az újkori magyar nemzetfejlődés és terméke, a sajátos magyar nacionalizmus választás elé állította a zsidókat: ha a magyarságot választják, akkor zsidó voltuk legfeljebb vallási, felekezeti tartalmú lehet. A zsidó felvilágosodás és neologizmus szellemére fogékony magyar zsidóság elfogadta ezt az alternatívát, és ennek jegyében lépett a tömeges asszimiláció útjára. Ez az asszimiláció azonban felszíni maradt, és illúziójának megrendülése a zsidóság számára mély identitásválságot okozott. 1944 után többé nem hunyhatott szemet afölött, hogy a társadalom csak látszólag fogadta be, de egy felekezetinél szélesebb értelmű zsidósághoz sem volt számára visszaút. Az 1945 utáni zsidóság megrekedt ebben a köztes helyzetben." Mindehhez lásd Kovács András, "A zsidókérdés a mai magyar társadalomban", in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Paris: Magyar Füzetek, 1984), p. 27.

²³⁵ Karády Viktor, "Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére", in: *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon* (Paris: Magyar Füzetek, 1984), pp. 79–80.

képességnek a gyengülése a kultúra veszélyes helyzetekben szükségessé váló önvédelmi képességét is érinti.²³⁶

Ami az egyéni akkulturációt illeti, ez nem vonja szükségszerűen maga után sem a vallásos hitnek és gyakorlásának, sem a zsidósághoz tartozás tudatának a feladását — akár tetszik ez Ágoston Péternek vagy Alfred Fabre-Luce-nek, akár nem —, és nem igényli bizonyos szelektív társadalmi szolidaritás megszüntetését sem. Egyszerűen feltételezi bizonyos értékek és magartatási formák elfogadását, valamint az illető társadalmi státusának megfelelő szellemi színvonalra való felemelkedést. Senki sem kívánja egy zsidó származású cipésztől, hogy ismerje Claudel vagy Valéryt, hiszen nem zsidó szaktársaik is ritkán olvassák ezeket a szerzőket. Egy kisebbség jó akkulturációja éppen azt követeli meg, hogy a beilleszkedő kisebbség ne haladj meg társadalmi és szakmai közegének átlagos kulturális színvonalát; túlzott eltolódás ezen a téren az asszimiláció fékjének bizonyulhat. Egyébként ez — pontosan a zsidó kisebbségek esetében — eléggé gyakran előfordul. A befogadó, s általában minden nép kulturális személyisége azonban mindig ellentmondásos: pozitív és negatív vonások (dialektikus) szintézise. Ezek az ellentmondásos vonások gyakran elválaszthatatlanok egymástól (azt szokták mondani, hogy megvannak bennünk a jó képességeinkhez tartozó hibák is), s az asszimilációra jelentkező nem mindig tud jól választani közülük. Maximilien Harder, a csillogó, szélsőségesen nacionalista pamfletíró, aki — bizony — végzetes politikai szerepet töltött be a wilhelmiánus Németországban, s Ernst Lissauer, a költő, aki egy minden tekintetben szégyenletes Anglia-ellenes háborús dalt szerzett, egyaránt az akkulturálódott német zsidók közé tartoztak.

Nem lehet csak a német szellemiség pozitív vonásait átvenni. Lévén, hogy maga a befogadó közeg sincs mindig tudatában bizonyos visszatetsző vonásoknak a saját nemzeti jellemében, ezek átvétele egy kisebbség részéről ürügyet adhat a bírálatokra. Nem volt-e inszINUÁCIÓ — még ha ez határeset is —, hogy a spanyol inkvizíció túlkapásait az *áttértek*²³⁷ szerepének a számlájára írták? A befogadó közeg legautentikusabb értékeinek feltűnő átvétele kedvezőtlen reakciókat válthat ki, és az ön-azonosság valaminő bitorlásának lehet tartani.²³⁸ A zsidók

²³⁶ Bibó István, "Zsidókérdés Magyarországon 1944 után", in: *Összegyűjtött munkái*, II (Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982), p. 457. A magyarországi kiadásban: *Válogatott tanulmányok*, II: 1945-1949 (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1986), p. 724.

²³⁷ Lásd — többek között — Alvaro Fernandez Suarez, "El trauma judío en la conciencia española", *Revista de Occidente*, no. 18, pp. 373-378. — Bruno Rizzi a maga részéről azt sugalmazta, hogy a sztalinizmus brutalitása zsidó befolyásra vezethető vissza.

²³⁸ Gr. Károlyi Mihály, 1918-ban a Magyar Köztársaság elnöke és a második világháború után Magyarország párizsi nagykövete, emlékirataiban idézi az Osztrák-Magyar Monarchia első világháborús nem zsidó tisztjének megjegyzését, az illető egy mindig veszélyes missziókra vállalkozó zsidó

számára — gyakorlatilag egyedül az ő számukra — az asszimiláció túlteljesítése éppen olyan csapdát jelent, mint a csupán részleges beolvadás. Nem mindig könnyű felismerni ebben a dologban, hogy az ember mikor megy el túl messzire.

Kihez kell asszimilálódni?

A még ennél is nagyobb nehézség azonban, amely indokolja, hogy az *antinomia* kanti értelemben vett terminusát alkalmazzuk rá, másban rejlik. Kihez kell asszimilálódni? Gyakran vetik a zsidók szemére, hogy érdekből a politikailag uralkodó ethnikumhoz igyekeznek asszimilálódni. Ez az érdekmotiváció azonban távolról sem ennyire nyilvánvaló. A Maghreb zsidóságának lényegében francia akkulturációja nem annyira a gyarmati hatalmat birtokló nemzetnek szólt, mint inkább az 1789 elveit hordozó francia kultúrának. Helytelen volna ebben kizárólag az "osztály-nép" önzésének megnyilvánulását látni. Az egyoldalúan a harmadik világ szempontjaihoz igazodó szemléletben ez mégis így jelenik meg.

A pluralista társadalmakban egymással vetélkedő szubkulturák részéről mint természetes tendencia jelentkezik, hogy sajátos értékeiket a (nagybetűs) Egész — az egész közösség — értékének minősítik. Ugyanakkor elítélik, ha az idegen — vagy a zsidó — a konkurens csoport (idézőjelben) "érték"-eit teszi magáévá.

Maurice Bardèche tétele, amely a zsidó ellenállók tevékenységét az *asszimiláció kudarcának*²³⁹ minősíti, csupán egy — az abszurdumig vitt — természetes társadalomlélektani magatartás következménye.²⁴⁰ "A szocialisták nézete szerint — írja Bibó István — (...) igenis elegendő lesz az, ha majd az osztály nélküli társadalom létrejöttével megszűnnek végleg azok az okok is, melyek a zsidó mesterséges különállását, egészségtelen foglalkozási és társadalmi elhelyezkedését előidéztek, és a társadalmi átalakulás forrongó erőit az antiszemitizmus irányába elterelték. Ennek megfelelően úgy gondolják, hogy a felső és közép osztályokban folyó vagy folyt asszimilációval nem érdemes foglalkozni, mert egyrészt az egész folyamat olyan osztálykeretben zajlik, melyet a fejlődés fel fog számolni, másrészt nem is igazi asszimiláció, mert inkább közös osztályérdeken és sznobizmuson alapszik, mintsem valóságos beolvadáson; ma asszimiláció legfeljebb az osztály nélküli társadalom előhírnökében, a proletáriátusban s annak politikai mozgalmában folyhatik igazán."²⁴¹

katonaorvossal kapcsolatban így fakadt ki: "Micsoda pimasz fráter ez, hogy olyan bátornak akar látszani, mint egy magyar!" Vö. *Hit, illúziók nélkül* (Budapest, 1977), p. 83.

²³⁹ Maurice Bardèche, *Nuremberg ou la terre promise* (Paris: Les sept couleurs, 1948), p. 193.

²⁴⁰ *Résidu* — a szó Vilfredo Pareto szerinti értelmében.

²⁴¹ Bibó István, "Zsidókérdés Magyarországon 1944 után", in: *Összegyűjtött munkái*, II (1982), p. 456; illetve, *Válogatott tanulmányok*, II: 1945-1949 (1986), p. 722.

Egy baloldali "törzsökös" állampolgár szemében a konzervatív zsidó mindig előjogok megőrzésére törekszik. A jobboldali "törzsökös" megítélése szerint a baloldali zsidó a hagyományos értékek lerombolója, aki a rombolás révén jövőbeni uralmát készíti elő (ez a "judeo-bolsevizmus" és a "Cion bölcseinek jegyzőkönyve" témája). És ez nem csupán elképzelés. A weimari Németországban élő számos szocialista és kommunista zsidó teljesen beolvadt a német közegbe, hiszen ők ugyanazokért az eszményekért küzdöttek, amelyeket a német nép jelentős része — bizonyos korszakokban pedig többsége — vallott a magáénak, csupán egy a sajátosan zsidó problémák iránt közönytös mozgalom keretei között. Ez a körülmény nem akadályozta meg a német jobboldalt abban, hogy az illető mozgalmat a titkos zsidó hatalom világi nyúlványának tekintse.

Az asszimilálódni kívánó zsidónak tehát pluralista közegben választania kell, s ezáltal elidegenítheti magától a közvélemény egy olykor igen befolyásos részét. A nagy nemzeti vitákban tanúsított semlegességet közömbösség gyanánt lehet elmarasztalni, mint a nem elégséges erkölcsi beilleszkedés tünetét. Totalitárius rendszerekben ez a probléma nyilván nem merül fel. Mussolini Olaszországában a *jól asszimilálódott zsidó* a fasiszta zsidó volt (akadtak is ilyenek), a sztalin Oroszországban pedig a sztalinista zsidó minősült annak. De visszatetsző és egy kisebbség számára veszélyes is, hogy kezességet vállaljon egy öt pillanatnyilag megkímélő elnyomó rendszerrel. Sőt, tekintettel arra, hogy ezek a rendszerek nem örökéletűek, egy ilyenfajta kezességvállalás egyenesen azzal a kockázattal jár, hogy bizonyos idő elteltével időzített bombává válik és a szóban forgó kisebbség ellen fordul.

Az asszimiláció semmilyen vonatkozásban nem lehet csodaerejű gyógyszer; szinte ugyanannyi problémát idéz elő, mint amennyit megold. Más kisebbségek esetében az asszimiláció antinomiái — hogy a kanti kifejezést használjuk — nem léteznek vagy csak sokkal enyhébb formákban jelentkeznek. Éppen ezért, az, hogy Izrael léte mintegy visszahelyezte a történelembe az egész zsidó népet, idővel lehetővé teheti dialektikus meghaladását ("*Aufhebung*").

Lukács György *Történelem és osztálytudat* című művében egy fontos gondolat kifejtésével találkozik. A megismerhetetlen "önmagában lévő dolog" és a tiszta ész áthidalhatatlan antinomiái — Lukács szerint — a polgári világ nem meghaladott eldologiasodását fejezik ki. A proletariátus akciója révén történő meghaladásuk (az áttérés a "munkás tudat"-ról az "osztálytudat"-ra) lényegében nem más, mint dialektizáció és történetiesítés. Ezúttal nem az a kérdés, hogy Lukács értelmezése ma milyen mértékben alkalmas a "munkás tudat" nyomon követésére, ezt nem kell vizsgálnunk, de a gondolat a "zsidókérdés" vonatkozásában érdekes módon megvilágító erejű. Az egykori zsidóság helyzete meglepően emlékeztet a proletariátusára a meg nem haladott eldologiasodás — Lukács leírta — univerzumában.

A gettóbeli zsidó a világból és a történelem gyakorlatából kirekesztett pusztán "néző". Szellemissége két egymással ellentétes, de egyformán életidegen pólus: a talmudista elmélkedés és a messiás várása között feszül. Az emancipáció bevezette a zsidókat a politikába, de *nem vitte be őket a történelembe*. Disraeli és

Trockij — mint angol, illetve orosz politikusok — történeti személyiségek, ám zsidó mivoltukban nem azok. Az emancipáció utáni zsidóság gyakorlatilag 1948-ig egy nem meghaladott antinomikus helyzetnek maradt a foglya; a beolvadás iránti vágyát környezete gyanakvással fogadta, ha viszont meg akarta őrizni saját identitását, azért elmarasztalták.

Ma nem ez a helyzet. *Omnis determinatio est negatio* — mondják a logika szaktudósi. Ahhoz, hogy egy zsidót franciának fogadjanak el, nem elég, hogy ő maga franciának vallja magát. Még az is szükséges, hogy önmagát nem izraelinek nyilvánítsa. A cionizmus *beolvadás*-hoz (tehát elfogadott akkulturációhoz) vezet, de ennek feltétele a *kilépés*. Ámde kilépni csak abban a mértékben lehet, amilyen mértékben a (másik) beolvadás fennáll. Az autonóm zsidó történetiséget hordozó Izrael Állam léte paradox módon úgy jelenik meg, mint a diaszporában élő zsidók asszimilációjának utolsó lehetősége.

IV A "revizionista" kampány szociológiai háttere (1984)

*"De, Elnök úr, ezek a hölgyek
címük meghagyása nélkül távoztak.
— Szó sincs arról, hogy eltűntek volna,
csupán egyszerű áthelyezéssel van dolgunk."*

(Landru a perében)

"A gázkamrák mítosza kezd kimúlni" — jelenti ki diadalittasan Robert Faurisson úr.²⁴² A professzor szemmel láthatóan nem teszi le a fegyvert, és a támogatókat sem kell nélkülöznie. A néhány évvel ezelőtt megjelent *Intolérable intolérance* című cikkgyűjtemény Faurisson tételeinek kedvező állásfoglalásokat tartalmaz több ismert szerző tollából.²⁴³ Robert Faurisson azzal vádolja ellenfeleit, hogy belé akarják fojtani a szót. Valójában kevés francia egyetemi tanárnak van annyi lehetősége szóhoz jutni, mint neki. A gázkamrák léte körüli vitában kifejtett véleménye (noha ez nem tartozik szakterületéhez) olyan nemzetközi ismertséget szerzett számára, amelyet szoros értelemben vett tudományos munkái révén hiába is keresett volna.

Himmler, a fundamentalista környezetvédő

Robert Faurisson válasza Pierre Vidal-Naquet bírálatára a Himmler *Titkos beszélgetések* körül gyűrűző vitára összpontosít. Himmler — Faurisson szerint — háryjánoskodó szölamokra ragadtatta magát.²⁴⁴ Himmler szájhős lett volna? Olvassuk csak a szöveget:

"Ha nem gyártjuk le a szükséges anyagokat, ha nem töltjük meg a táborokat rabszolgákkal — világosan és nyíltan kívánok beszélni, olyan rabszolgákra gondolok, akik a mi javunkra dolgoznak, nekünk pedig nem kell tekintettel lennünk a veszteségeikre —, hogy ezek a rabszolgák építsék fel városainkat, falvainkat, gazdaságainkat, mert nekünk egy több

²⁴² "Le mythe des chambres à gaz entre en agonie." Robert Faurisson, *Réponse à Vidal-Naquet* (Paris: La Vieille Taupe, 1982).

²⁴³ J. G. Cohn-Bendit, E. Delacroix, Claude Karnoóuh, V. Monteil, J. L. Tritani, *Intolérable intolérance* (Paris: Éd. de la Différence, 1981).

²⁴⁴ *Réponse à Vidal-Naquet* (Paris: La Vieille Taupe, 1982), p. 25.

éven át tartó háború után nincs meg a szükséges pénzünk ahhoz, hogy lehetővé váljék e régiók olyan megszervezése, hogy ott igazi germánok lakjanak, és már az első nemzedékben is gyökeret eresszenek: (...). Úgy ítéltém, nem volt jogom ahhoz — ez a zsidó asszonyokra és gyermekekre vonatkozik —, hogy engedjem felnőni azokat a gyermekeket, akik később bosszúra törekedve megölik apáinkat és gyermekeinket. Úgy vélem, ez gyávaság lett volna. Ezért a kérdést kompromisszum nélkül oldottuk meg. Jelenleg — ez háború idején rendkívüli teljesítmény — százezer magyarországi zsidót szállítunk a koncentrációs táborokba, hogy földalatti üzemeket építsenek. De egyik sem fog a német nép látómezőjébe kerülni. Meg vagyok győződve arról, hogy a lengyel kormányzóságtól keletre megnyitott front sorsát sötét színekben kellene látnom, ha a lublini és varsói óriásgettő — a maga ötszázezer lakosával — még megvolna. A múlt évben e gettó megtisztítása öt héten át utcai harcokat tett szükségessé, tankokkal és mindenféle fegyverrel. Ebben az önmagát elbarrikádózó gettóban hétszáz, erődítménnyé kiépített házat rohammal kellett bevennünk.”²⁴⁵

Egy másik részben²⁴⁶ Himmler a "zsidókérdés" megoldását a tetvetlenítéshez hasonlítja:

"...az antiszemitizmus számukra nem világnézet kérdése, hanem a tisztaságé, s rövidesen rendezni kell. Nemsokára nem lesz több tetvünk."

E szöveg értelmezése igazán nem igényel különösebb erőfeszítést. Ez nem egy szájhős mondása, hanem a népirtás nyelvezete.

Himmler történeti arcképe a jövőben is éles vonásokkal megrajzolt marad, s a *Titkos beszélgetések* olvasása nem késztet bennünket revízióra. Göbbels szemében, aki újságíró s a filozófia doktora, aki intelligensebb és összehasonlíthatatlanul jobban informált volt, mint Himmler, a zsidók veszélyes ellenfelek, sőt, komoly riválisok voltak a világalalom elérésében. Göbbels ennek alapján gyűlölte őket. Alighanem ugyanez áll Heydrichre is. Himmler a zsidókat egyszerűen tárgyaknak tekintette. Az egykori agrónómus számára a zsidó jószághoz volt hasonló, *akit nem kell gyűlölni*, de kizsákmányolni szabad, akit földalatti üzemekben végzett rabszolgamunkára és megsemmisítésre lehet ítélni. Szükség esetén — nem különösebben kegyetlenül, de minden lelkiismeretfurdalás nélkül — el lehet pusztítani őket, "mint a tetveket". Göbbelst és Heydrichet — bármennyire jelentőség funkcióik voltak is — Hitler előtti jellemvonások jellemezték. Egy megsavanyodott és egy ambiciózus személyiség, akik hasznot tudtak húzni a konjunkturából. Himmler már a *homo hitlerianus*

²⁴⁵ Himmler, *Discours secrets* (Paris: Gallimard, 1978), pp. 206–207.

²⁴⁶ Uo., p. 204; és Pierre Vidal-Naquet, *Les juifs: La mémoire et la présent* (Paris: Maspéro, 1981), p. 209.

mintapéldánya, aki az új értékrendhez igazodik. Mint egy ókori asszír vagy római, olyan természetességgel beszél rabszolgáiról.²⁴⁷ Ebből fakad meglepő gondja az "erkölcsi tisztaság" iránt, s ebből erednek nála azok a látszatra humanitárius törekvések, amelyek Göbbelsnél és Hitlernél teljesen hiányoznak, de Himmler esetében is csak egy új értékrend keretei között van jelentésük. Himmlerben a *fundamentalista környezetvédőt* fedezhetjük fel.²⁴⁸ De beszédeiben nem található semmi olyasmi, ami a Holocaust tényét cáfolni tudná.

Nyilvánvaló, Robert Faurisson érvei inkább az ideológiára emlékeztetnek, s nem a tudományos módszerre. A "revizionista" iskolát szembefordítja azzal, amit ő maga "kiirtás-párt"-nak keresztelt el. De az iskolák elvben önmaguk választják meg az elnevezésüket. Faurisson és barátai önmagukat szabadon minősíthetik, tetszelegve, "revizionistá"-nak. Léon Poliakovra, Pierre Vidal-Naquet-ra és kollégáikra tartozik viszont, hogy maguk döntsék el, "iskolá"-t alkotnak-e, vagy nem, s amennyiben igenlő értelemben döntenek, az elnevezés kiválasztása szintén az ő feladatuk. Mert — természetesen — a faurissonisták által rájuk oktrojált elnevezés nem egészen ártatlan. A "kiirtás-párti" kifejezésnek félelmetesen kettős értelme van. Utalhat egy történeti tényre, de jelentheti a könyörtelen megtorlásra felszólító programot is. Bosszúvágyat, ősi gyűlöletet idéz fel. Tisztán szemantikai szempontból Tamerlan szintén "kiirtás-párti" volt; volna-e valamilyen *közös vonás* Tamerlan és Léon Poliakov felfogásában? S megfordítva, a "revizionista" kifejezése a szektarianizmussal szembenálló magatartást s a kiegyezés vágyát sugallja. Mindezzel Faurisson leckét próbál ellenfeleinek adni toleranciából. Az alig leplezett antiszemitizmus dohos szagát érezni ebben a manicheista terminológiában.²⁴⁹

A "revizionisták" támadása

Maga a kampány azonban nem maradt visszhang nélkül. Anélkül, hogy Robert Faurisson győzelmi mámorában osztoznánk, el kell ismerni, hogy sikerült gályapadra ültetnie neves baloldali személyiségeket, kiváló értelmiségieket, s

²⁴⁷ "Részegen sétálgatni ezek előtt az idegen rabszolgák előtt: roppant szokatlan és teljesen meggyőző képet nyújt a felsőbbrendű fajról, amely ide jutott. Azonkívül, ha e tiszt urak valamelyike részeg, és megjelenik egy csinos ukrán nő (...), akkor más ügyekre térnek rá. Uraim, ilyesmit nem engedhetünk meg magunknak." — Ez a részlet különösen jellemző Himmler moralizáló stílusára.

²⁴⁸ Himmler beszédeinek "ökologista" részei: i. m., pp. 17, 221, 222 stb.

²⁴⁹ Az ideológia — különösképp a fajgyűlölő ideológia — mindig manicheista szerkezetű ("jók" versus "rosszak"). A Faurisson-féle vállalkozás ideologikus — vagyis nem tudományos — jellege megmutatkozik abban a terminológiában, amelyet ellenfeleire próbál kényszeríteni. Léon Poliakov vagy Pierre Vidal-Naquet sohasem minősítette volna magát "kiirtás-párti"-nak.

természetesen, nem feledkezünk meg a mazochista-önkínzó idealista zsidók azon csoportjáról sem, amelynek jelenlétét hasonló körülmények között szinte a rituáléhoz tartozónak kell vennünk. Tekintettel a védelembe vett tétel teljesen abszurd voltára, ez a fél-kudarccal erősen hasonlít egy fél-sikerhez.

Másrészt, Robert Faurisson nagy ügyességgel aknázza ki ellenfeleinek hibáit. Azt a hibát, hogy törvény elé citálták: ez ugyanis lehetővé tette számára, hogy csekély befektetéssel egy Galileit játsszon. Ellenfelei elkövették azt a hibát is, hogy engedték a vitát terelni a "kiirtás-pártiak" kevéssé szilárd állításai, az áldozatok pontos száma és a gázkamrák működésének műszaki problémái felé.

Egyáltalán nem akarom azt állítani, hogy a hatmillió halott kevéssé hihető volna; kétségtelen, hogy ez a szám nagyon közel áll a valósághoz. A háború másnapján, annak alapján, hogy mi volt kinek-kinek a személyes környezetében a megállapíthatóan eltűntek aránya, valamint a kegyetlen intézményes megtorlás emlékének²⁵⁰ hatása alatt ez a szám senki, még Maurice Bardèche számára sem tűnt fel túlzottan nagyinak. Azóta pedig egyetlen új körülmény, egyetlen új tény sem merült fel, amely indokoltá tette volna az első benyomások felülvizsgálatát. Ez azonban az *egyéni meggyőződés* mozzanata, nem pedig bizonyíték. A történeti demográfiaiakban — Vincent Monteil ezt meggyőző módon igazolta²⁵¹ — nincsenek mennyiségi bizonyítékok. A jelenkortól igen távoli események esetében (ilyen a marathoni csatában résztvevők vagy Tamerlan áldozatainak száma) a kutatók között kialakult konszenzus helyettesítheti a bizonyítékokat. Egy ideologikusan megterhelt vitában azonban egyáltalán nem lehetséges ilyesfajta közmegegyezés. A Paul Rassinier munkáiban vagy a *Nyugat védelme* lapjain²⁵² található hosszú és megemészthetetlen statisztikai számítások csak az A. Rossi által "zavaró áthallás"-nak²⁵³ nevezett jelenséget váltják ki. Az átlagos olvasó, aki nem tudja követni a fáradságos bizonyítást, saját előítéleteinek sugalmazására választ. (Mondjuk, így: "Mindig tudtam, hogy a zsidók csalók.") A rasszizmus ellen tökéletesen immunis személy esetében ez az eljárás hatás nélkül maradna. Felidézhet és aktualizálhat viszont egy eddig nem tudatosult *elő-rasszista* hajlandóságot. Egy olyan igazolt ellenállónak, mint Paul Rassinier, e tekintetben különösen veszélyesek az írásai.

Ugyanez a helyzet a gázkamrák működésének műszaki problémáival kapcsolatosan. Ezen a téren is a süketek párbeszéde folyik, tehát a már említett zavaró áthallás egyik változata. Robert Faurisson és ellenfelei pusztán könyvekből merített ismeretekkel rendelkeznek, a közönség pedig semmifajta

²⁵⁰ Intézményes megtorlás"-on mindazokat a zsidó-ellenes intézkedéseket értem, amelyek nyomot hagytak a sajtóban vagy a levéltárakban, s amelyeket következképpen nem lehet kétségbe vonni.

²⁵¹ Vincent Monteil, *Dossier secret sur Israël: Le terrorisme*, pp. 202, 205.

²⁵² A *Défense de l'Occident* 1980. dec. és köv. számaiban XXX jelzéssel megjelent cikkek.

²⁵³ A. Rossi, *Les communistes français pendant la drôle de guerre* (Paris: Les Iles d'Or, 1951), p. 135.

ismeretnek nincs birtokában. Felesleges és veszélyes volt egy ilyen vitába belemenni. Elég megállapítani, hogy a tömeges elgázosítás bizonyos technikai problémákat vet fel (ami nyilvánvaló), s ezek megoldhatók (a német szervezés ennél tiszteletreméltóbb területeken is megoldott lényegesen bonyolultabb problémákat). Le kellett volna szögezni, hogy nem az áldozatok feladata megtalálni a megoldást, s a törökországi örmények esete megmutatta, hogy népirtást kézműves módszerekkel is véghez lehet vinni. Végül, nem az alkalmazott technika számít, hanem az áldozatok száma és még inkább az intézményes elnyomás társadalmi közege. A népirtás az utóbbinak pusztán a tünete. A genocidium műszaki vonatkozásait feszegető vita, amely egy inkább előítéletekben, mint ismeretekben gazdag közönség előtt zajlott le, taktikai hiba volt. Pierre Vidal-Naquet, Wellers és kollégáik azon a terepen csatáztak, amelyet az ellenfél választott meg.

Hitler vagy Sztalin: Kinek az áldozatai a zsidók?

Véleményem szerint a vitát három konkrét problémára kell leszűkíteni, s a "revizionistá"-kat arra kell kényszeríteni, hogy ezekre adjanak konkrét magyarázatot. A műszaki (statisztikai, demográfiai vagy kémiai) vonatkozásokat majd csak azután lehet feszegetni, ha ezekben a problémákban megvan a kielégítő válasz. Ez a három probléma a következő: (1) Lengyelország; (2) a szaloniki zsidók; (3) az intézményesített zsidó-ellenes megtorlás dimenziója.

(1) **Lengyelország.** 1939-ben Lengyelországban több, mint három millió zsidó élt, a felszabaduláskor kevesebb, mint háromezrezer. Ennek a változásnak a magyarázatára Paul Rassinier egy tébolyult felvetést barkácsolt össze: a szovjetek és a kínaiak által egyetértésben sikeresen végrehajtott mentőakció ötletét.²⁵⁴ Pierre Vidal-Naquet a helyére tette ezt az "elmélet"-et, de nem hangsúlyozta eléggé paranoiás jellegét.²⁵⁵ A következő érvekkel kívánok hozzájárulni a tisztázáshoz.

(a) A bolsevizmus és a zsidók közötti cinkos együttműködés tétele az antikommunista és antiszemita szélsőjobboldal régi ideológiai vesszőparipája. Egyszerre akarják lejáratni "a zsidók szolgálatában álló" kommunizmust és a zsidókat, akik hatalmi akaratok eszközéül használják a kommunizmust. Ezt a vádat azonban, amely 1919-ben esetleg — tekintettel az akkori nagyszámú zsidó származású kommunista vezetőre — még hihető volt, az események végérvényesen megcáfolták.

(b) Robert Faurisson némely támogatói kiemelték a Szovjetunióra háruló felelősséget a lengyel zsidó közösség tragédiájáért. Claude Karnoouh²⁵⁶ felteszi

²⁵⁴ Paul Rassinier, *Le drame des juifs européens* (Paris, 1964), p. 125.

²⁵⁵ Pierre Vidal-Naquet, i. m., p. 241.

²⁵⁶ Claude Karnoouh, in: J. G. Cohn-Bendit, & al., i. m., p. 104.

— nem minden naivitás nélkül — a kérdést, miért "mentesítették" Kelet-Németországot a jóvátétel fizetés alól.²⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy önmagában véve mindegyik probléma felvetése jogos, és külön-külön mindegyik a "revizionista" álláspontot látszik alátámasztani. De kölcsönösen kizárják egymást: a szovjetek nem lehetnek egyidejűleg bűnrészesek a lengyel zsidók kiirtásában és résztvevői a megmentésüknek. Úgy tűnik fel, Faurisson híveit nem zavarja ez az ellentmondás, amely azt bizonyítja — ha további bizonyítéokra szükség van —, hogy a "revizionisták" módszere semmiben sem közös a történészekével. — S végül, a legfontosabb:

(c) Miként lehetséges, hogy mindezek a csodálatos módon megmentett zsidók *nem tértek haza*? A háború utáni Lengyelország zsidó lakossága többé már nem haladta meg a háromszázezer főt. Az *Encyclopaedia Judaica*²⁵⁸ szerint a Szovjetunió kétszázötvenezer zsidót mentett meg, s ezek közül ötvenezer tért vissza Lengyelországba. Ezek ésszerű számok és arányok. Az a feltevés, hogy *kétmillió-kilencszázezer* megmentett közül *kétmillió-hatszázezer* minden különösebb ok nélkül az emigráns gyakran nehéz életkörülményeit választotta volna, teljes képtelenség.

(2) **A szaloniki zsidók.** A megszállás alatt negyvenezer zsidó tűnt el nyomtalanul. Ez a szám arányaiban nyilván nem felel meg a genocidium fogalmának, ámde kétségen kívül statisztikailag érvényes minta. A Paul Rassinier összetákolta feltevések a lengyelországi zsidó közösség megmentéséről ebben az esetben üresek: a szovjet tényező Szalonikiben egyik irányban sem játszhat szerepet.

(3) Marad az a kérdés, **hogyan oszlik meg a felelősség** a német és szovjet megszállók között. A probléma gyakorlatilag megoldhatatlan. A náci megszállás elől menekülő zsidó, akit az orosz határőrök lelőnek, Hitler áldozata volt, vagy Sztaliné? A döntést rábízom azokra, akik a Robert Faurissonéhoz vagy Paul Rassinier-éhez hasonló értelmiségi szubtilitással gondolkodnak.²⁵⁹ Sztalin nem szerette a zsidókat; de sohasem hirdette meg *urbi et orbi*, hogy háború esetén elpusztítja őket. De ha nagyvonalúan kettévágjuk is az almát, s "csupán" másfél millió eltűntet írunk a náci számlájára, már egy genocidium arányait jelentő számnál tartunk. Egyébként Lengyelország az utolsó világháború idején nem az egyetlen megszállt ország volt.

Foglaljuk össze az eddig mondottakat. A jövő történésze, aki mentes lesz a mi — esetleg elfogultságot ébresztő — gondjainktól, majd *sine ira et studio* fogja mérlegre tenni a probléma tényezőit, és nem fogja elfogadni a tömeges szovjet mentőakció ötletét. Ezt a föltevést ugyanis csupán egy — közvetett — tanú nyilatkozata támasztja alá, egyébként azonban teljességgel összeegyeztethetetlen a Sztalinra és a sztalinizmusra vonatkozó összes történeti

²⁵⁷ Uo., 107. jegyz.

²⁵⁸ S. v. "Lengyelország", in: vol. 13.

²⁵⁹ Paul Rassinier, *Ulysse trahi par les siens* (Paris: La Vieille Taupe, 1980), p. 35.

ismereteinkkel. Ezért a jövő történése mint *bizonyosságot* fogja majd elfogadni a több millió áldozatot, a globálisan hat millió főt pedig fölötté hihetőnek fogja tekinteni, ha nem egyenesen bizonyított ténynek. S ha végül (szélsőséges esetben) kétmillió áldozatot fogad el végső összezezeképpen, akkor is: a "csalás (*imposture / hoax*)" kifejezést mint rasszista rágalmat kell kezelnie. A Holocaust nem *biztosítási ügylet* volt, amelynél a károsultat az elszenvedett kár bizonyos hányadával kártalanítják, hanem arról van szó, hogy az elkerülhetetlenül tökéletlen jóvátétellel megpróbálják enyhíteni korunk egyik legnagyobb tragédiájának következményeit.

A Faurisson gondolatmenetében implicit módon benne rejlő szemlélet pontosan a *biztosítási csalás* mintáját követi.

A zsidók hatmillió halottat jelentettek be; valójában kevesebb halott volt, tehát "a többletet vissza kell fizetniük" — a hasonló esetekben kötelező büntetés nélkül. A genocidium azonban nem volt sem természeti katasztrófa, sem pedig a történelem gépezetének "selejt"-je. Úgy tekintendő, mint a zsidók polgárjogi egyenlőségét kérdésessé tevő történeti folyamatok végletes következménye. E folyamatoknak a hitleri Németország volt a fő hajtómotorja — ámde nem az egyetlen. Faurisson szinte rendszeresen elvonatkoztat a népiirtás társadalmi-történeti körülményeitől; ez az ideologikus torzítások klasszikus eljárása. Ebben a vonatkozásban azonban azok, akik ellentmondtak neki, veszélyes területre követték őt.

A népiirtás társadalmi kerete

A harmincas évek zsidóüldözése "totális társadalmi tény", a szónak Marcel Mauss (és Lukács György) által használt értelmében, s ennek a társadalmi ténynek a népiirtás volt a legkegyetlenebb, az intézményes elnyomás pedig a leginkább látható megnyilvánulása. Egy zsidó ügyvéd vagy orvos számára a gázkamrában elszenvedett kínhalál nyilván súlyosabb volt annál, mint hogy egyszerűen kizárták a Kamarából vagy a Rendből, de az első esetben kénytelenek vagyunk csupán tanúvallomásokra hivatkozni, amely tanúvallomásokat esetleg cáfolni lehet, a második eset valós jellegét azonban a korabeli sajtó, a hivatalos lapok adattára és a levéltárak igazolják. Az intézményes elnyomást végeredményben mint a *népiirtás társadalmi keretét* kezelhetjük, abban az értelemben, ahogy a megismerés szociológiájában az emlékezés vagy az intelligencia "társadalmi keretei"-ről beszélnek (Halbwachs). Kétségbevonhatatlan léte a hitelesség egy további dimenzióját adja a népiirtás számainak. Kevésbé valószínű, hogy a náciak, akik felépítették a megszorítások, ravasz megalázások rendszerét, ugyanakkor tiszteltben tartották volna — ha csak részlegesen is — áldozataik életét. Mindezek az intézkedések — a tulajdonképpeni genocidiumtól függetlenül — megteremtik a jogcímet egy külön jóvátételre. Nehéz belátni, milyen etika — vagy ha úgy tetszik, milyen értékrend

— nevében kötelezhet munkára²⁶⁰ a megszálló hatalom egy holland zsidó orvost vagy ügyvédet, aki addig honfitársaival teljes összhangban folytatta szakmai tevékenységét. A munkaszolgálatot a zsidóknak egy olyan ország javára kellett teljesíteniük, amely országnak nem tartoztak semmivel, amelynek ideológiájához semmi közük nem volt, és persze, nincs jogcímük jóvátételre sem.

Itt valószínűleg elérkeztünk a probléma lényegéhez. Ez az értékrend valójában *létezik*: pontosan ez az, amely Himmler *Tirkos beszélgetései*-t áthatja: a *Herrenrasse*, az uralkodó faj az erkölcsé. A "revizionista" logika számára teljesen normális fejlemény, hogy magyar zsidókat (egy szövetséges ország állampolgárait) földalatti üzemekben végzendő rabszolgamunkára kényszerítettek.²⁶¹ Ez a logika ugyanis *csalás*-nak minősíti a jóvátételre irányuló igényüket. Rendjén való, legalábbis bizonyos országokban és korszakokban, hogy a zsidók másodrendű állampolgárok, jog nélküli letelepedettek legyenek, hiszen bűnösnek bélyegezték a vágyukat, hogy egy országot birtokoljanak.

Az a nézet, hogy a zsidóknak meg kell elégedniük a másodrendű állampolgár státusával, implicit módon megtalálható a baloldali "revizionista"-k (Robert Faurisson, S. Thion és mások) tételeiben, de a jobboldali "revizionista"-knál, mint, például, Maurice Bardèche és a hozzá közelállók, egyenesen explicit megfogalmazást nyer. "Izrael jövője — írta Bardèche — a kisebbségi státus az arab világon belül: ezt diktálja a földrajz, a népesség, és végül a katonai felszereltség. *Rebekka* egy szép napon *Kanaán* földjén vissza fog térni *Hám* sátrába. Nem üres kezekkel jön. Az Izraellel való szövetség nemcsak az oly szükséges békét hozza el az arab világnak, hanem a technológiát, a modern világ eszköztárához való alkalmazkodást, az ügyes viselkedést és a kapcsolatokat is jelenti majd számára. Ez a 20. századba nyitott kikötő a miénktől oly távol eső iszlám világban a Hansa-városok kikötőihez hasonló szerepet fog betölteni, s Izraelnek ez hiányzik ahhoz, hogy világszerepét betöltse. Izrael *Hám* leghatékonyabb *intéző*-je lehet."²⁶² Maurice Bardèche legalább rendelkezik a nyílt beszéd erényével. Agyrémekekkel teli univerzumában Izrael érdekes módon *női* alakban jelenik meg.

1938-ban Robert Brasillach, aki közel áll Bardèche-hez, azt ajánlotta, hogy a zsidókat részesítsék az *idegen státus*-ban, s azt állította, hogy "egy jól

²⁶⁰ Jellegetes kifejezés, amely azt a rágalmat sugallja, hogy a *zsidó* — a szokott körülmények között — *nem dolgozik*; őt munkára kell fogni. Ez Vichy antiszemita propagandájának egyik fő tétele volt.

²⁶¹ "A Harmadik birodalom a zsidók kivándorlását szorgalmazta, nem az elpusztításukat. Ha meg akarta volna őket semmisíteni, nem volna Izraelben a koncentrációs táborok 500 000 túlélője [NB: koholt szám — állítja V.-N.], akik képzeletbeli üldöztetésükért német jóvátételt kapnak"; vö. Austin I. App, idézi Robert Faurisson, *Réponse à Vidal-Naquet* (Paris: La Vieille Taupe, 1982), p. 33.

²⁶² *Défense de l'Occident* (1980. nov. 16).

berendezett társadalom keretei között ilyen státusú zsidónak lenni Franciaországban nem kellemetlenebb, mint lengyelként, angolként, törökként vagy brazíliaiként élni az illető országokban.²⁶³ Ezek a háború előtti nézetek nagyon közel állnak a Maurice Bardèche által napjainkban vallott felfogáshoz. Elég átlapozni a *Défense de l'Occident* című folyóirat számait, hogy megállapíthassuk: gyakran bukkan fel benne az a nézet, amely szerint Franciaországban e két nép, franciák és zsidók, együttélését *statutum* alapján kell rendezni. A jobboldali "revizionistá"-k számára a "zsidókérdés" megoldását nem a genocidium kínálja, amely kudarcba fulladt, s azzal a torz következménnyel járt, hogy kiváltotta a zsidó nép állami létének újjászületését. Sem a cionizmus, sem az asszimiláció nem nyújt megoldást. Ezt csak egy középkori típusú helyzethez való — s mindkét fél által elfogadott — visszatérés teremtheti meg. Ezek a távlatok hiányoznak a liberális vagy baloldali "revizionistá"-k írásaiból, ámde ezeknek ki nem mondott, ha úgy tetszik, be nem vallott vagy tudatalatti corollariumát jelentik. Ezek a "revizionistá"-k a megoldatlan — s egyébként közepesen fontos — problémára: a zsidó áldozatok pontos számára összpontosítják figyelmüket. A *pária-nép* státusa, amelyet a hitleri Európában a zsidókra kényszerítettek, s amely *vitathatatlan történelmi tény*, úgy látszik, nem foglalkoztatja őket. Közömbösek a nem nyugati országokban élő zsidók sorsa iránt is. Mindez azért van, mert alapjában véve kétségtelenül nem tartják a dolgok természetes rendjével ellentétes fejleménynek egy ilyesfajta státus kialakítását. Maurice Bardèche — akárcsak a marxista Bruno Rizzi — hangosan kimondja azt, amit a szocialista Paul Rassinier magában gondol: a zsidók talán hibát követtek el, amikor elhagyták a gettót.

Paul Rassinier személyiségének kettőssége — ti. az, hogy az egyik leghitelesebb ellenálló, de ugyanakkor elismert antiszemita — egy szenvedélyes érdeklődést ébresztő pszichológiai kérdést vet fel. "Igazában van valami tragikus Paul Rassinier sorsában — írja Pierre Vidal-Naquet. — Nála nem az idők rendje szerinti benső meghasonlás lép fel, amiből sok van, például, Mussolininél vagy Doriotnál. Nála ez magát a benső létet érinti. A halála óta (1967. július 28) történetek jelképei lehetnek sorsának. Párizsban Maurice Bardèche búcsúztatta; a Belfort melletti Bermonban, ahol eltemették, *A béke hangja* elnevezésű pacifista csoport képviselője beszélt."²⁶⁴ Tényleg, Rassinier esetében nem közönséges köpönyegforgatásról van szó. Személyiségének erkölcsi integritása vitán felül áll, éppúgy, mint ahogyan vitathatatlan a szemléletében bekövetkezett veszedelmesen paranoiás fordulat²⁶⁵ s a személyiségében rejlő antiszemitizmus

²⁶³ Idézet; lásd Philippe Ganier-Raymond, *Une certaine France* (Paris: Balland, 1975), p. 113.

²⁶⁴ Pierre Vidal-Naquet, i. m., p. 237.

²⁶⁵ Határozottan *paranoids*-t írtam, és nem *paranoid*-ot, mert magam, ellentétben Pierre Vidal-Naquet véleményével, azt hiszem, hogy a Rassinier-probléma magyarázata nem a személyiség felbomlása, hanem egy történeti folyamat sajátágos tudatosítása.

is. Egy német "revizionista"²⁶⁶ "a zsidók barátja"-nak minősítette; ez képtelenség. Rassinier segíthetett bajba került zsidókon, küzdelmeinek bizonyos szakaszában "objektív" szövetségesnek tekintette őket. De mindig a megvetés hangján beszélt róluk.²⁶⁷ Mellesleg, én haboznék, hogy — mint Pierre Vidal-Naquet tette — a Rassinier politikai személyiségében bekövetkezett belső meghasonlást diagnosztizáljam, amely meghasonlás abban nyilvánult volna meg, hogy egy haladó s egy fasizálódó lélek élt benne. Rassinier problémája kétségtelenül inkább társadalmi-történelmi, mint pszichológiai természetű.

Marx és "az emberiség emancipációja"

De itt, virtuálisan zárójelbe iktatva, egy hosszabb fejtegetést kell előadnunk.

Évtizedeken át klasszikus megközelítésnek számított, kivált marxista körökben, a fasizmust általában, különösen pedig a hitlerizmust a haldokló kapitalizmus "utolsó bástyá"-jának tekinteni. Klasszikus volt az az értelmezés is, amely szerint a fasizmusnak a baloldali totalitarizmussal, jelesül a sztalinizmussal való vitathatatlan intézményi rokonsága a valóság elkendőzésére szolgáló misztifikációs technikák (*Verhüllungsmechanismen*) eredménye. Végső fokon a kapitalizmus, amely érzi, hogy napjai meg vannak számlálva, túlélését biztosítandó, szocializmusnak álcázza magát. Még ma is ez a hivatalos marxista tétel. Noha ebben a megfogalmazásban leegyszerűsítőnek tűnik fel, a háború után olyan intellektuális nagyságrendű gondolkodókat is hatása alá vont, mint Maurice Merleau-Ponty.²⁶⁸ A két totalitarizmus közötti élet-halál harc még eleven emléke hatékonyan leplezte az intézményi analógiákat.

Nem mindenki osztja azonban ezeket a véleményeket. Diszharmonikus hangok hallatszanak, amelyek lényegében, de nem kizárólag liberális körökből származnak. Louis Pauwels magától értetődőknek tartja, hogy "a nemzeti szocializmus — szocializmus volt."²⁶⁹ A. Grosser rámutat arra, hogy Németországban ez az értelmezés "évek óta elterjedt Franz-Joseph Strauss barátai körében."²⁷⁰ 1949 után James Burnham többször kifejtette híres elméletét: a nemzeti szocializmus és a bolsevizmus a "menedzseri", tehát "poszt-kapitalista" ideológia kétféle megjelenési formája. Pillanatnyi szövetségükben nem volt tehát semmi természet-ellenes vagy pusztán taktikai. Ha Hitler tiszteletben tartotta volna, ez a szövetség meghúzhatta volna a liberális rendszer fölött a lélekharangot — legalábbis Európában.

²⁶⁶ Idézi Nadine Fresco, "Les redresseurs des morts", *Les Temps Modernes* (1980. jún. 21).

²⁶⁷ A nem tudatos antiszemitizmus gyakran apró jelzésekben nyilvánul meg.

²⁶⁸ Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur* (Paris: Gallimard, 1974), p. 134.

²⁶⁹ L. Pauwels, "Discours démodé à la nation", *Figaro Magazine* (1982).

²⁷⁰ A. Grosser, "Expliquer Hitler aujourd'hui", *Le Monde* (1983. jan. 3).

Burnham azonban — igazság szerint — csupán egy csillogó epigon. Szellemi atyamestere egy olyan szerző, akiről sokat beszélnek ugyan, de viszonylag kevesen olvassák: Bruno Rizzi. *La bureaucratisation du monde* című könyvét kétségtelenül — mint erre már fentebb rámutattunk — korunk kulcsműveként kell értékelnünk. Ebben a könyvben, amely a marxizmus égisze alatt íródott, megfigyelhetjük a kacsintgatást a náci Németországra, s találunk benne egy egészen vad antiszemita fejezetet is. Ez a fejezetet felfogható úgy is, mint visszhangja Marx egy évszázaddal ezelőtt megfogalmazott félelmetes figyelmeztetésének:

„A zsidóságban tehát felismerjük az általános *társadalom-ellenesség* elemét, mely a történelmi fejlődés révén — amelyben a zsidók buzgón közreműködtek — elérkezett jelenlegi szintjére, arra a szintre, amelyen szükségképpen fel kell bomlania. A *zsidó-emancipáció* végső jelentése az emberiség emancipációja a *zsidóság* alól.”²⁷¹

Láttuk azt is, hogy a kapitalista szellem zsidó gyökereiről szóló marxista tételt Werner Sombart vette át — meg kell mondani, hogy sokkal kevesebb agresszivitással. A Marx, Sombart és Rizzi kidolgozta elméletek hatalomra jutásának ötvenedik évfordulóján újból felmerült a nácizmus rejtélyének problémája.²⁷² Én magam nem látok benne semmiféle rejtélyt. Tekintetbe véve a kapitalista ideológia kialakításában és e rendszer gazdasági működésében való zsidó részvétel különös fontosságát, végzetszerű volt, hogy „a kapitalizmus végé”-nek²⁷³ előzetes meghirdetését az antiszemitizmus fellángolása kísérje. E gondolatsort folytatva, az antiszemitizmus jelen reneszánszában, valamint a harmadik világ bizonyos pontjain való megjelenésében nincs semmi esetleges. A történész számára csupán a hitleri Németországban észlelt barbár intenzivitása jelent problémát. A jelenség maga — sajnálatos módon — a történelmi fejlődés logikájából következett.

²⁷¹ Karl Marx, „A zsidókérdéshez”, *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, I (Budapest, 1957), p. 373.

²⁷² A. Grosser, idézett cikk; Shaul Friedländer, „L'irrationalisme de l'antisémitisme nazi”, *Le Monde* (1983. jan. 8), p. 8.

²⁷³ Ez Ferdinand Fried egyik művének címe. Fried a „Tat” elnevezésű német jobboldali kapitalizmus-ellenes kör tagja volt, a könyv francia fordítása 1932-ben jelent meg, Daniel Halévy előszavával. Fried a német megszállás idején Párizsba jött a „Kollaboráció” nevű kör előadójaként. A mű zavarba ejtő; lapjain a tőkés eldologiasodás bírálatával találkozunk, anélkül, hogy maga a kifejezés előfordulna benne.

A fenti, mint mondtuk, virtuális zárójelbe iktatott hosszabb rész talán lehetővé teszi, hogy kissé bevilágítsunk Paul Rassinier szellemi kalandjának titkába. Neki a megszállókkal szembeni küzdelembe olyan hazafiként kellett bekapcsolódnia, aki mint szocialista egyszersmind a haldokló kapitalizmus "utolsó bástyá"-ja ellen harcol. Ez a két felfogás annál kevésbé tűnhetett számára összeegyeztethetetlennek, mert a hitleri jelenség ilyen értelmezése nem csupán a korabeli marxista közfelfogás részét képezte, hanem a burzsoázia széles rétegeiben élő ideológiának is része volt. A fasizmus mint a kapitalizmus "utolsó bástyá"-ja elmélet és a "judeo-bolsevizmus" fogalma egyaránt elemei a két világháború közötti kor polgári hamis tudatának, s a kollaboráció világában szintén jelen voltak. Némelyek, főként Vichyben, előjogaiknak az egyenlősítő zsidó forradalmárral szemben való védelmét várták Hitlertől, mások, főként Párizsban, az "igazi szocializmus" megvalósítását remélték a reakciós zsidó kapitalisták ellenében. Utóbbiak — e személet szerint — valamilyen titokzatos és paradox szövetségben volnának az előbbivel.

Az első felfogás megmagyarázza Paul Rassinier kezdeti politikai tevékenységét. A náciizmus ellen harcolva, jóhiszeműen vélhette, hogy a szocializmusért és talán a gyarmatbirodalmak felszámolásáért is küzd. Időközben azonban egy sokkot kellett elszenvednie, vagy — ha úgy tetszik — revelációban részesült.

Hogyan és milyen körülmények között? Ezt sohasem fogjuk megtudni, hiszen élményei vagy gondolatai immár egy halottnak a titka. A koncentrációs tábor poklában történt volna valami, az öreivel folytatott beszélgetések során? (A deportálást felelevenítő emlékeit olvasva értettem meg, hogy elég jól tudott németül.) Talán a felszabadulást követő élményről van szó, vagy esetleg James Burnham, netán — miért is ne — Bruno Rizzi könyvének elolvasása hatott rá? Esetleg a Negyedik Köztársaságban szerzett tapasztalatai érvényesültek? — ez a politikai rendszer éppúgy "elzsidósodott",²⁷⁴ és burzsoá jelleget öltött, mint az előző. Paul Rassiniernek, aki régi anti-kolonialista volt, észlelnie kellett, hogy a gyarmatbirodalmak felszámolásának folyamatát a tengellyel szövetséges Japán történelmi jelentőségű akciója indította el. Ha a Felkelő Nap Birodalma nem alázta meg a legnagyobb gyarmattartó hatalmakat, Indokína valószínűleg még mindig francia, Indonézia holland, India pedig angol gyarmatterság volna.²⁷⁵

Egyszóval, meg kellett kérdeznie önmagától, vajon nem vétette-e el az ellenséget, és küzdelme, amely országa és Európa *nemzeti* felszabadítását siettette, nem késleltette-e a *társadalmi* felszabadulást. Párizsi kollaboráns körökben sokan kezdték komolyan venni a hitleri politikai gondolkodás

²⁷⁴ Léon Blumot, az akkori miniszterelnököt, amikor a köztársasági elnökség kérdése még tisztázatlan volt, államfőnek kijáró tiszteletadással temették el.

²⁷⁵ Robert Faurisson gyarmattartó-ellenes dimenziót tulajdonít a hitleri politikai gondolkodásnak. Vö. S. Thion, i. m., p. 187.

szocialista változatát. Erre vonatkozóan bizonyos dokumentumok — például, Victor Barthélemy²⁷⁶ emlékirata — hamisítatlan hitelességet árasztanak. Elvégre maga Marx hirdette azt, hogy a társadalmat fel kell szabadítani a zsidó szellem alól.

Paul Rassinier illetékesen valójában visszafordult egy régebbi állásponthez, ami, ha rokonszenvet nem is, de bizonyos tiszteletet megérdemel, már csak azért is, mert — úgy tűnik fel — híján volt bármifajta önző motivációnak. Ellenállt a győzelmes hitlerizmusnak, és *post factum* a legyőzött hitlerizmus kollaboránsa lett. El kell ismerni, ez olyan magatartás, amely nincs híján bizonyos bravúrnak. Az csak természetes, hogy ez az új helyzet felerősítette az antiszemitizmusra való — egyébként is meglévő — hajlandóságát. Kétségtelenül baloldali antiszemita lévén 1939 előtt, jobboldali antiszemitává vált 1945 után. Komoly ok nélkül senki sem érdemelheti ki Maurice Bardèche gyászbeszédét. Lehet, hogy a leginkább nyugtalanító az a viszonylagos könnyedség, amellyel Paul Rassinier ezt az átváltozást végrehajtotta.

Antiszemitizmus a "poszt-kapitalista" társadalmakban

A jobboldali antiszemitizmust mindenki ismeri. A baloldalt csak nemrégiben vetítették elének az aktualitások képernyőjén Henri Arvon, Zeev Sternhell és mások művei.²⁷⁷ A jobboldali antiszemitizmus Franciaországban vallási eredetű, és gyakran idegengyűlölettel van színezve; különösen az idegen származású és nem egészen vagy rosszul asszimilálódott zsidók ellen fordul, viszont közömbös a cionizmus iránt, sőt, gyakran inkább rokonszenvez vele. A baloldali antiszemitizmus gyakran — bár nem mindig — a határozott és intranzigens cionizmus-ellenesség színeiben jelentkezett; az idézett művek viszont azt mutatják, hogy Franciaországban már jóval a cionizmus fellépése előtt gyökereket eresztett. Kapitalizmus-ellenes lévén arra törekszik, hogy — nem félve a paradoxontól — zsidó befolyásnak tulajdonítsa a tőkés rendszer bizonyos visszatetsző vonásait, miközben általában a fajgyűlöletért, különösen pedig az antiszemitizmusért egyedül a kapitalizmust teszi felelőssé.

Ezt a tételt — hatásosan dokumentálva — a trockista Abraham Léon fejtette ki.

"Korunk judaizmusának különösen tragikus helyzete társadalmi és gazdasági pozíciójának rendkívüli bizonytalanságára vezethető vissza. A zsidókat a hanyatló feudalizmus az elsők között zárta ki a társadalomból,

²⁷⁶ V. Barthélemy, *Du communisme au fascisme* (Paris: Albin Michel, 1978).

²⁷⁷ Henri Arvon, *Les juifs et l'idéologie* (Paris: Presses Universitaires de France, 1978); Zeev Sternhell, *La droite révolutionnaire* (Paris: Seuil, 1978).

de az agonizáló kapitalizmus görcsös megrázkódtatásai is az elsők között vetették ki őket.”²⁷⁸

Majd:

“...a cionizmus a kapitalizmus lerombolása nélkül akarta megoldani a “zsidókérdés”-t, noha a zsidók szenvedéseinek fő forrása éppen ez a rendszer.”²⁷⁹

Ezek a sorok 1942-ből valók. Negyven évvel később a zsidók menekülnek azokból az országokból, ahol a kapitalizmust, “szenvedéseik fő forrását” megszüntették, és fő támaszuk a világban — minden tartózkodása és kettős értelmű magatartása ellenére is — az Egyesült Államok, ez a jellegzetesen kapitalista hatalom maradt. A harmadik világban a zsidók helyzete általában ingatag, de azokban az országokban, amelyek kinyilvánították akaratukat a kapitalizmussal való szakításra (Libya, Irán), a lehető legnehezebb. Marx és Sombart jól látta: a tőkés rendszer kérdésessé tétele a zsidók világhelyzetének megingásával jár együtt. A baloldali antiszemitizmus mai megerősödésében e tendencia ideológiai kifejeződését ismerhetjük fel. Az evidenciát tagadnánk, ha e jelenséget “a szocializmus előtti ideológiák maradványai”-ként kezelnénk, vagy csak a kapitalizmus számlájára íránk. Ami Robert Faurisson és társai “revizionizmus”-át illeti, óvakodnunk kell attól, hogy jelentőségét alábecsüljük, hogy benne egyszerűen egy kelekótya egyetemi ember feltűnési viselkedésének, s egy becsületes, de kissé paranoiás, s régi démonjainak előzésére nem képes közéleti harcos agitációjának eredményét lássuk.

A “revizionista” jelenség fellépésének szimptomatikus értéke van a jobb- és baloldali, más szavakkal: a *kapitalizmus előtti* és a *kapitalizmus utáni* antiszemitizmus²⁸⁰ egymásra találásának szempontjából. Ez a körülmény határozza meg történeti szerepét, és ez jelzi a benne rejlő veszélyt.

²⁷⁸ Abraham Léon, i. m., p. 146.

²⁷⁹ Uo., p. 165.

²⁸⁰ Ez az összejátszás — Henri Arvon szerint — rendkívüli történeti körülmények találkozásából ered. A jobb- és baloldali antiszemitizmus egymásra találásában jelölhetjük meg történeti okát annak, hogy a náciizmus “gyilkos örülete kirobbant”. Nem lehet egyébként pontosan megállapítani, hogy a rasszizmust terheli-e a fő felelősség, vagy a kapitalizmus-ellenességet. Ugyanez az összejátszás határozza meg a jelenlegi “revizionista” kampányt, s ez nyugtalanító tény. Nem volna szabad könnyedén venni.

V

Függelék

A cionizmus-ellenesség mint félrevezető ideológia

(1993)

"Egy viszály megszűntetésekor
sohasem haszontalan tisztázni,
hogy «ki kezdte»."

(Pierre Courtade,
Essai sur l'antisoviétisme, 1946, p. 16)

Ez az értekezés nem védőbeszéd a cionizmus mellett. Célja kizárólag tudományos: meg akarja mutatni, hogy a cionizmus-ellenesség — éppúgy, mint a hagyományos antiszemitizmus — *ideológia*, a fogalom marxista (vagyis kritikai) értelmében.

Az ideológia fogalmának kettős értelmére már sokan felhívták a figyelmet.²⁸¹ A szó jelezheti — minden kritikai igény nélkül — a valamely mozgalomhoz kapcsolódó elméletek összességét, de utalhat — polémikussal felhanggal — egy részrehajlónak tekintett (Raymond Aron kifejezésével: "féloldalassal") politikai gondolkodásra, amelynek valóságérzékelő képességét (*reality testing*) bizonyos torzító befolyás érte. A marxista elmélet megalapozói általában kritikai értelemben használják az ideológia szót. Engels szerint: az "ideológia olyan folyamat, melyet az úgynevezett gondolkodó ugyan tudatosan, de fonák tudattal visz végbe."²⁸²

A hamis tudat eszmevilága

A hamis tudatról szóló elmélet valószínűleg a marxizmus legjelentősebb hozzájárulása a politikai lélektanhoz. Ez az elmélet azt állítja, hogy a részrehajló politikai gondolkodás szélsőséges formái esetenként többé-kevésbé valóságidegen mozzanatokat tartalmazhatnak. Ezek a mozzanatok a totalitárius gondolkodásmódban teljeseznek ki.

A fanatizmust taglaló művek többsége, mint, például, Grégoire Oikonomacos görög gondolkodó munkája,²⁸³ ténylegesen a politikai vagy vallási hamis tudatot

²⁸¹ Legyen szabad ebben a kérdésben az általam írt "Ideológia" címszóra utalnom az *Encyclopaedia Universalis* 8. kötetében.

²⁸² Engels levele Franz Mehringhez, in: Karl Marx — Friedrich Engels, *Válogatott levelek* (Budapest, 1950), p. 537.

²⁸³ Grégoire Oikonomacos, *Le fanatisme* (Athènes, 1961).

elemzik kritikailag — anélkül, hogy kötelező módon hivatkoznának erre a marxista terminusra.

Kétségtelen, hogy napjaink ideológiai történetében a hamis tudat két legjelentősebb megnyilvánulása a rasszizmus és a sztalinizmus. A sztalinizmus kritikai elemzése nem illik be jelen fejtegetésünk kereteibe, s elég, ha itt egyszerűen George Orwell 1984 című híres regényére hivatkozunk. Ami a rasszizmust illeti, ez valódi ideológia, a fogalom marxista (pejorativ) értelmében. Mint szemlélet eldologiasító észlelést, az ethnikai *mátság* elszemélytelenítését (Theodor W. Adorno), történetietlen gondolkodást jelent, és alkalmatlanságot a szociológiai megközelítésre (*society-blindness*).²⁸⁴ Az ideológia ellenállást tanúsít a tapasztalattal szemben. A zsidó származású Nobel-díjas tudósok kiemelkedő aránya nem akadályozott meg némely fajgyűlölőket (többek között Louis Ferdinand Céline-t) abban, hogy kétségbe vonják a zsidók tudományos képességeit,²⁸⁵ éppúgy, mint ahogy némely fekete sportoló ragyogó teljesítményei sem mindig tudják leszerelni a fekete-ellenes fajgyűlölőket. A sztalinizmus immár végérvényesen a múlté, és szerencsére a fekete-ellenes rasszizmus is világszerte visszaszorulóban van.

Néhány — aligha cáfolható — példa segítségével megkíséreljük megmutatni, hogy a politikai színtéren most szereplő eszmék közül ideológiai torzulásokban éppen az anti-cionizmus a leggazdagabb. Egyenesen szembeszökő, hogy szerkeze mennyire hasonlít a sztalinista ideológiáéhoz.

Az ideologikus torzítás két legjellegzetesebb mintája a történeti tények visszamenőleges átalakítása (e jelenséget én így nevezném: "a múlt orwellizálása"), illetve az azonosító érveléssel való visszaélés ("hamis azonosítás", "abszurd egyenlet").²⁸⁶ A (fiatal) Marx számára az ideológia szinte kizárólag a történelem téves felfogását (illetve a történelemtől való teljes elvonatkoztatást) jelenti.²⁸⁷ Ebben a megállapításban ráismerhetünk Orwell híres regényének

²⁸⁴ Az *ész trónfosztása* című művének a szociál-darwinizmusról szóló fejezetében Lukács György erőteljesen hangsúlyozta a rasszizmus historicizmus-ellenes jellegét.

²⁸⁵ Louis Ferdinand Destouches doktornál (jobban ismertté, sőt, híressé vált írói néven: Céline) azt olvastam, hogy a zsidó "lehetetlennek bizonyult minden foglalkozásban"; lásd Philippe Ganier-Raymond, *Une certaine France* (Paris: Balland, 1975), p. 172. — Természetesen, az író Céline-nek jogában állt megfogalmazni ezt az ítéletet. Ami Destouches doktort illeti, hivatását három napig sem gyakorolhatta volna anélkül, hogy legalább egyszer ne alkalmazta volna olyan "lehetetlen" személyek diagnosztikai vagy terápiai eljárását, mint Ehrlich, Wassermann, Waksman és sokan mások.

²⁸⁶ Vö. Fogarasi Béla, *Marxizmus és logika* (Budapest, 1946), pp. 70–75 (a hamis azonosításról szóló fejezet). Ezzel kapcsolatban *Mannheim et le marxisme hongrois* (Paris: Méridiens Klincksieck, 1987) című munkámra utalok, pp. 34, 35, 133.

²⁸⁷ Karl Marx, *Oeuvres philosophiques*, VI (Paris: A. Costes, 1937), p. 154.

valódi tartalmára. Marx tehát, noha ez Louis Althusser híveinek nem tetszik, hamisítatlan historicista volt. Pierre Vidal-Naquet a maga részéről utal arra, hogy "a történelmet állandóan átírják, s az ideológiai diskurzust éppen ez jellemzi."²⁸⁸

Ami az azonosító funkció túljejttségét illeti, Roger Garaudy (aki hajdanán még marxista volt) világosan megoldotta a kérdést: "Az azonosság csupán egy elvont mozzanata a dolgoknak. Ha ezt az elvontságot abszolúttá, valójában metafizikáivá emeljük, ez már a logika eltévelyedése volna."²⁸⁹ Találójban fogalmazni nem is lehetne. Tekintettel a gondolkozás és a társadalmi valóság kapcsolatának dialektikus jellegére, a dialektika túlzott mértékű hiánya, valóságidegenné (szkhizoid- vagy szkhizofrénná) tenné a társadalmi-politikai valóság érzékelését. Raymond Aron a *L'opium des intellectuels* című munkájában jelzi "a láncolatlan azonosítások" szerepét a sztalin korszak kommunista politikai diskurzusában.²⁹⁰ Ami az "abszurd egyenlet"-ek (a kifejezést Alain Dieckhoff sugalmazta) konkrét eseteit illeti, nem kell messze keresni őket: Roger Garaudy poszt-marxista munkái néhány látványos példát kínálnak.

Ez az azonosító "ideo-logika" természetes módon érintkezik a politikai (manicheista) én-központúsággal és a történetiség elleni fellépéssel. Az egocentrizmus a saját rendszerét (az *ingroup*-ot) túlértékelve, megteszi a társadalmi-politikai univerzum központjává, s e központ ellenfeleit úgy kezeli, mintha valamilyen "összeesküvés"²⁹¹ részesei volnának, s a törekvéseiket ily módon más, kártékonynak tekintett eszmékkel lehetne azonosítani. Egy előtérben álló iráni politikus néhány évvel ezelőtt (az iráni—iraki konfliktus idején) nem habozott az iraki — mint tudjuk, korábban a zsidókkal szemben durva atrocitásokat elkövető — rendszert így minősíteni: "cionista (!) rezsim".²⁹² S ez csak egy példa a sok közül. És mivel, másrészt, a történelem nem mindig ugyanazokkal a fogásokkal él, a történeti idő struktúrája kizárja a totális azonosítást más történeti időekkel, s ezért a historicizmus-ellenes gondolkozás könnyen a hamis azonosítás csapdájába esik. A "cionista kolonializmus" vádja körüli vita jól szemlélteti ezt az összefüggést. A *cionizmus = gyarmatosítás* egyenlet nem más, mint hamis azonosítás, mert eltekint Izrael Állam eredetének kétségbevonhatatlanul anti-kolonialista jellegétől.

²⁸⁸ Pierre Vidal-Naquet, *Les juifs: La mémoire et le présent* (Paris: Maspéro, 1981), p. 264.

²⁸⁹ Roger Garaudy, *La théorie matérialiste de la connaissance* (Paris: Presses Universitaires de France), p. 263.

²⁹⁰ Raymond Aron, *L'opium des intellectuels* (Paris: Calmann-Lévy, 1955), p. 138.

²⁹¹ I.-M. Domenach, *La propagande politique* (Paris: Presses Universitaires de France, 1950), 52–53 (az egyetlen ellenség posztulátuma és ennek szerepe a politikai propagandában).

²⁹² Ali Akkar Velayati nyilatkozata, *Figaro* (1983. júl. 25).

Az azonosító funkció túlméretezése az ideologikus retorikában, s az ideologikus történetietlenség: rokonjelenségek, vagy még inkább két oldala egy jól ismert jelenségnek, amelyet úgy nevezünk, hogy a tudat eldologiasodása. Russel Jacoby szerint: "Az emlékezet társadalmi elvesztése az eldologiasodás egyik fajtája, helyesebben, ez az eldologiasodás alapformája",²⁹³ és ehhez Erica Sherover még hozzáfűzi, teljes joggal: "Az eldologiasodás, mely a múlt elfeledésében jut kifejeződésre, egyszersmind elködösíti a jelent is."²⁹⁴

Lényegében Orwell sem mondott mást.

Ezeket az "abszurd egyenlet"-eket paradox módon saját képtelenségük oltalmazza. Az értelmiségi közösségek inkább elutasítják a banalitást, mint a képtelenséget. Jobban szeretik magukat sokkoltatni, mint untatni. Egy olyan jellegű állítás, mint, például, a Bruno Kreiskyé, hogy: "Izrael félfasiszta állam",²⁹⁵ az elfogult szemlélő számára olyan, mint amely — a csalóka látszaton túl — az eltitkolt lényegbe enged mély és leleplező betekintést. A mindenkitől ismert, ezzel ellentétes tényekre való ismételt hivatkozás — politikai pluralizmus, az egymást váltó kormányok, szabad sajtó — viszont azt a látszatot kelti, hogy a vitát lesüllyeszti a zsurnalizmus színvonalára. Ezek az érvek kifárasztják a publikumot, ahelyett, hogy meggyőznék.

A valamely adott politikai megnyilatkozásban előforduló hamis azonosítások aránya meghatározza a megnyilatkozás ideologizáltságának mértékét, más szóval: hamis tudattal való telítettségének intenzivitását. Az 1953 előtti kommunista publikációk különösen bővelkedtek zavaros, megtévesztő azonosításokban. Például: az Egyesült Államok "Hitler háborúját folytatja",²⁹⁶ Truman elnök "amerikai náci"; az elmebetegeknek — a Szovjetunióban akkortájt éppen betiltott — sebészeti kezelése közös nevezőre hozható a hitleri koncentrációs táborokban végzett elvetemült orvosi kísérletekkel; az amerikai haderő háború utáni európai jelenléte ugyanolyan természetű politikai tény, mint amilyen e földrésznek a Wehrmacht részéről való megszállása volt a háború idején. Stb. A sztalinizmus felszámolásával ezek a megtévesztő azonosítások gyakorlatilag eltűntek a kommunista sajtóból. Raymond Aron 1955-ben²⁹⁷ megállapíthatta, hogy "az értelmező skolasztika kötelező marad, ám nem tart fenn állandó jelleggel egy logikai deliriumot." Ha a hamis azonosítás

²⁹³ "The social loss of memory is a type of reification, better it is the primal form of reification." Lásd Russel Jacoby, *Social Amnesia. A Critique of Conformist Psychology from Adler to Laine* (Boston, 1975), p. 4.

²⁹⁴ "The reification with expresses itself in the forgetting of the past is simultaneously the mystification of the present". Lásd Erica Sherover recenzióját Russel Jacoby könyvéről: *Telos* (1975), no. 15, p. 196.

²⁹⁵ Bruno Kreisky, *France Soir* (1982. jún. 16).

²⁹⁶ Yves Farge egyik művének címe (*La Bibliothèque Française*, 1950).

²⁹⁷ Raymond Aron, "Idéologie communiste et religion", *La Revue de Paris* (1955. máj.).

gyakorlatilag eltűnt is a kommunista sajtóból, továbbra is fontos helyet foglal el a cionizmus-ellenes propagandában.

Érvek a cionizmus ellen

Bruno Kreisky fentebb már idézett kijelentése szerint: "Izrael félfasiszta állam."²⁹⁸ Ausztria egykori kancellárjának, aki marxista képzettségű államférfi volt, ismernie kellett volna az általa használt politikai fogalmak pontos jelentését. Egyetlen komoly politológus sem merné azt állítani, hogy Izrael Állam struktúrái azonosak a fasiszta Olaszország s a hitleri Németország intézményeivel. Ebből az eleve "abszurd egyenlet"-ből kiindulva az azonosítások láncreakciója még inkább akadálytalanul bontakozik ki, mint az 1955-ben Raymond Aron elemezte ideológiában. Az izraeli politika adottságaira ráborítják a náciizmus politikai zsargonját. Gilles Deleuze a palesztin probléma "végső megoldása"-ra (*Endlösung*) utal; holott soha, egyetlen felelős izraeli politikus sem használta ezt a hitleri kifejezést, amely nem egyeztethető össze az izraeli kormánynak sem szándékaival, sem lehetőségeivel.²⁹⁹ Roger Garaudy az "életérmegegytelenség"-ot leplezi le az izraeliek magatartásában, ám nem tud idézni egyetlen erre utaló megnyilatkozást sem.³⁰⁰ Az egyiptomi légierő megsemmisítését 1967-ben Pearl Harbour-hoz hasonlítják,³⁰¹ a Camp-David-i megállapodást Münchennel azonosítják, s ebben az egybevetésben Izraelre, természetesen, a Harmadik Birodalom, Egyiptomra pedig a szerencsétlen Csehszlovákia szerepe jut.³⁰² Roger Garaudy számára, aki — úgy látszik — nem fél a nevetségességtől, a kereszties hadjáratok valaminő "keresztény cionizmus"-t jelentenek, a cionizmus pedig *zsidó kereszties háború-t*.³⁰³ Roger Garaudy — úgy tűnik fel — nem kíván tudomást venni arról a tényről, hogy a cionizmus első kezdeményezői a vallás iránt közömbös, agnosztikus vagy éppen ateista zsidók voltak. Ilyesmi a keresztiesekről nem állítható.

A kommunisták rég elfelejtkeztek a sztalinizmus logikájáról; az ex-marxista Roger Garaudy — úgy látszik — megható hűséggel ragaszkodik hozzá.

Izrael megvádolása rasszizmussal természetes módon következik az ideológiai előzményekből: Izrael mint fasiszálódó náci politikusok kormányozta

²⁹⁸ Interjú a *France Soir* című lap 1982. jún. 16-i számában.

²⁹⁹ Gilles Deleuze, "Les geneurs", *Le Monde* (1978. ápr. 7).

³⁰⁰ Roger Garaudy, *L'affaire Israël: Le sionisme politique* (Paris: Papyrus, 1983), p. 154.

³⁰¹ Roger Garaudy, i. m., p. 138.

³⁰² Roger Garaudy, i. m., p. 161; és Claude Bourdet, "La logique du processus", *Le Monde* (1977. dec. 1-2).

³⁰³ Roger Garaudy, i. m., p. 138.

állam (a sajátos tulajdonságok közötti összefüggés posztulátuma szerint³⁰⁴) csak rasszista lehet. Holott a cionizmus megjelenése a történelem színpadán éppen önvédelmi reakció volt azokkal az üldözésekkel szemben, amelyek gyakran, ha nem mindig, éppen rasszista jellegűek voltak. A "védekező rasszizmus" fogalma azonban erkölcsi szempontból védhetetlen, tarthatatlan. A cionizmusnak — ugyanúgy, mint minden politikai mozgalomnak — lehetnek sebezhető pontjai, s ezek nyilván kiválthatnak bírálatot is; ám a rasszizmushoz biztosan nincs semmi köze. Sosem volt célja bizonyítani a zsidó "faj" felsőbbrendűségét, hanem utalmat kívánt nyújtani a fajüldözés áldozatainak. Egy politikai mozgalom nem lehet egyszerre ellensége a fajüldözésnek és rasszista. A *cionizmus = rasszizmus* egyenlet tehát szintén a "hamis azonosítás"-ok egyike.

Ugyanez a helyzet a *cionizmus = kolonializmus* egyenlettel. A sajtó igen gyakran él vele, s olykor még bizonyos zsidó, sőt, izraeli körökben is felbukkan. A kolonializmusnak nyilván nincs egyetemesen elfogadott meghatározása, éppúgy, mint ahogy végül is a rasszizmusnak sincs. Ám a "gyarmatosítás anyaország nélkül" fogalmának legitimálása bizonyos hibás extrapolációkhoz vezetett: az elnyomó rendszerből kimenekülőknél azzal a kockázattal kell szembenéznük, hogy mint "gyarmatosító"-t bélyegezik meg őket. A kolonializmus *totalis* társadalompolitikai tény, a szónak abban az értelmében, ahogy Marcel Mauss és Lukács György használja. Megkülönböztethetők nem csupán politikai, gazdasági és katonai, hanem *pszichológiai és erkölcsi* vonatkozásai, amelyek nélkül nem volna értelme annak, hogy bizonyos körök elítéljék. Márpedig nehéz azt állítani, hogy egy 1938-ban az üldözések elől illegálisan Palesztinába menekült zsidó magatartása azonos erkölcsi megítélés alá esik annak az angolnak a viselt dolgaival, aki a viktoriánus korszakban törvényesen letelepszik Calcuttában, hogy ott — könnyebben, mint Angliában — vagyonra tegyen szert.

A kolonializmus fogalmának ideologikus extrapolációja végeredményben elvezet a menedékjog elutasításának erkölcsi igazolásához, illetve a jogos önvédelem elvének kétségbe vonásához.

Cionizmus-ellenesség és a történelem elutasítása

Mindenki (vagy majdnem mindenki) olvasta George Orwell 1984 című zseniális regényét. Ez a regény nem csupán a hamis tudatként ábrázolt sztalinizmus átütő erejű bírálata, hanem védőbeszéd is a historicizmus mellett. Cselekményének színtere "Óceánia" — a szocialistává lett Anglia? —, ahol a totalitárius kormány a jelen ideológiai követelményei szerint rendszeresen újraértékeli a történelem tényeit. Ha a forradalom egyik harcosa, régi hőse (a regényben Goldsteinnek hívják, ám felismerhető, hogy Trockijról van szó) kegyvesztetté válik, ennek visszamenő hatálya van, és a múltját tanúsító dokumentumokat (a

³⁰⁴ Émile Meyerson, *Le cheminement de la pensée*, I (Paris: Alcan, 1931), pp. 106–156 (a "tulajdonságok koherenciája"-ról szóló fejezet).

könyvtárakban őrzött régi újságokat) az Igazságügyi (sic!) Minisztériumban megsemmisítik vagy átírják. E minisztérium egyik tisztviselője, Winston Smith (vegyük észre: célzás Churchillre) arra vállalkozik, hogy rekonstruálja országa hamisítatlan történetét. A Párthoz nem tartozó öregeket kérdezetgi, ám a mindenható "gondolatrendőrség" ébersége meghiúsítja a kísérletet.

A múlt ideológiai átértékelése mindenfajta totalitarizmusnak mindennapos foglalatossága. A krónikás Montesinostól tudjuk, hogy ez már az inkák államában³⁰⁵ is így volt szokás. A totalitarizmus — ha ez nem is tetszik Faurisson professzornak — *elvből* "revizionista". Márpedig a történelmi "revizionizmus" fontos helyet foglal el a cionizmus-ellenes ideológiában, s ez a körülmény lappangó totalitarista hajlamról árulkodik, még ha ezt elkerülhetetlenül ál-demokratikus frazeológia leplezi is. A cionizmus-ellenesség négy nagy "orwelli" témája a következő:

- a népirtás tagadása,
- tiltakozás a jeruzsálemi régészeti kutatások ellen,
- a cionizmus előtti zsidó—arab múlt idillizálása,
- s végül, Izrael Állam anti-kolonialista eredetének elhallgatása.

Már elmondtak mindent a "revizionistá"-nak nevezett, Franciaországban Robert Faurisson által képviselt hadjáratról. Ez a hadjárat főként a cionizmus ellen irányul. Leplezett célja kétségtelenül nem a nácizmus rehabilitálása, hanem inkább a kétségbevonása annak, hogy egy zsidó állam létrehozásának erkölcsi legitimitása van. A jeruzsálemi régészeti kutatások tilalmazásával bizonyos nemzetközi szervezetek arra törekszenek, hogy a zsidókat megfoszsják a múlttól, amely hatalomról és dicsőségről tanúskodik. Azok, akik a népirtást tagadják, a megaláztatásokkal és szenvedésekkel teli közelmúltat szeretnék eltörölni. A két igyekezet paradox módon közös cél felé tör: "egydimenziós" lényt faragni a zsidókból, megfosztani őket történetiségüktől, hogy ily módon ne lehessenek igazi nép, következésképpen ne tarthassanak igényt az állami létre sem. Mellesleg, gondolnom kell Engelsre is, aki — mint a helyesen értelmezett marxizmus bajnoka — historicista volt, és megvetést tanúsított a "történelem nélküli népek" iránt.³⁰⁶

A cionizmus-ellenes irodalomban gyakran vissza-visszatér egy másik ideologikus jellegű téma is: az egykori iszlám országokban kialakult zsidó—arab együttélés idillje. Ez a kép nem száz százalékosan hamis, főként ha a zsidóknak a korabeli keresztény államokban kialakult életkörülményeit vesszük

³⁰⁵ Az inka államban — amely a totalitárius társadalom "ideáltípusa" lehetne — Montesinos szerint halálbüntetés terhe mellett tilos a múltra gondolni.

³⁰⁶ Roman Rosdolsky, "Friedrich Engels und das Problem der «geschichtlosen» Völker", *Archiv für Sozialgeschichte* (1964). A *cionista entitás* terminus, amely gyakori az anti-cionista irodalomban, szintén a zsidó jelenség elértéktelenítő érzékelését fejezi ki. Nincs zsidó történelem, tehát zsidó államnak sem kell lennie. Izrael tehát nem igazi állam, hanem "entitás".

összehasonlítási alapnak. Mégis torz, mert hallgat a diszkriminatív politikáról, amely az arab országokban a zsidókat sújtotta.

Ami Izrael állam anti-kolonialista eredetét illeti, ez történeti evidencia, amelyet azonban a politikai propaganda leplezni igyekszik. Köztudott, hogy a brit gyarmatosítók végleges távozása (más szóval az igazi gyarmattalanítás) a korabeli Palesztinában működő zsidó szervezetek harcainak volt az eredménye.

Az az állítás tehát, hogy Izrael elválaszthatatlan a kolonializmustól, kétszeresen is ideologikus jellegű torzítás. Egyrészt "hamis azonosítás" (ti. anyaország nélkül nincs gyarmat), másrészt pedig — a fiatal Marx szavait használva — a történelem téves vagy teljesen elvont felfogását jelenti.

Ez a példa érdekes elméleti szempontból is, mert az ideologikus megfogalmazások két alapvető mintájának, a hamis azonosításnak és a történetietlenségnek a szoros összekapcsolódását szemlélteti.

Fejtegetéseimet egy személyes jellegű kijelentéssel zárom le. Nem vagyok arab-ellenes. Hat éven át a rabati arab egyetemen tanítottam, s életemnek erről a szakaszáról csak kellemes emlékeket őrzök. Kívánom e két — tiszteletre méltó kulturális múlttal rendelkező — nép kiegyezését. Ha ez a megbékélés létrejön, ez éppen olyan értékes hozzájárulás lesz az emberiség kulturális és tudományos jövőjéhez, mint amilyen a francia-német megbékélés volt.

Egy kiegyezés, amely méltán viseli ezt az elnevezést, nem épülhet a történelem tényeinek ideologikus eltorzítására. Félfasiszta, gyarmatosító és rasszista Izraellel lehetetlen a megbékélés; már csak annál az egyszerű oknál fogva is, hogy cáfolhatatlan tény: *ilyen Izrael nemcsak nem létezik, de nem is létezett* sohasem. Lehet-e békét kötni Atlantisszal?

Sürgősen meg kell szabadítani a zsidó—arab kapcsolatok történeti értelmezését az *ideológia* szennyeződésétől. Az 1984 tragikus hősének vállalkozása, aki bejárja Óceánia leromlott munkásnegyedeit, hogy föllelje az elveszett — vagy inkább: a hatalom által kisajátított — (történelmi) időt, modellként szolgálhat. Az elidegenedést eloszlató erőfeszítés a *történelem* érdekében, mint minden hasonló tevékenység, a békét szolgálja, s nem az ellenségekedést. Ez a különben csak nehezen körvonalazható előfeltétele annak a *tartós és igazságos* békének, amelyet a nemzetközi közvélemény osztatlanul kíván.

VI Utószó (1994)

E mű francia eredeti szövege 1987-ben jelent meg, tehát nyolc évvel a magyar kiadás előtt. Történelmi léptékben néhány év nem nagy idő, de mostanában a történelem menete rendkívüli módon felgyorsult. A francia kiadásban még azt állapíthattam meg, hogy az idő tájt a nyugati zsidó közösségek talán hosszú és tragikus történetük egyik aranykorát élik. Ma már nem ez a helyzet. Az antiszemitizmus ismét felütötte a fejét szinte az egész világon. A volt kommunista országokban az új sajtószabadság lehetőségeiből hűz hasznot; a nyugati országokban ugyanakkor a hatóságoknak s a közvélemény jelentős részének ellenállásába ütközik. A jelenlegi nemzetközi helyzet azonban sajátos módon kedvez az antiszemitizmus feléledésének. A Sorbonne-on 1986-ban ragyogó sikerrel megvédett doktori értekezésében Yves Chevalier azt a feltevést fogalmazta meg, hogy az antiszemitizmus, e kollektív neurozís kórfejlődésének legfontosabb eleme a bűnbak-keresés szükséglete.³⁰⁷ Márpedig a politikai osztályoknak sohasem volt oly nagy szüksége bűnbakokra, mint éppen manapság. Korszakukat az általánosult politikai-gazdasági kudarc jellemzi. A kommunista kísérlet, amely hosszú időn át a kisemzettek reménységének elvét testesítette meg, katasztrofális kudarchoz vezetett, ámde ez a csőd sehol sem járt együtt a szabadelvű konkurens vagy a harmadik világ diadalával. Az emberiség — századok óta először — gyakorlatilag utópia nélkül él. Vége a "daloló holnapok"-nak.³⁰⁸ Eljött a bűnbakok ideje.

Az antiszemitizmus újjászületése azonban egy eddig nem létezett történelmi ténybe: a kétezer év óta most először létrehozott szuverén Izrael Állam létébe ütközik. Ez az állam, természetesen, bizonyos körökben kevésbé népszerű, de katonai téren presztízsnak örvend, s ez önmagában is a rasszista tételek cáfolatához vezethet. Módosulnia kellett a zsidó-ellenes propaganda egész belső szerkezetének. E propaganda nagy témája most már nem a zsidó nép "biológiai" alacsonyabbrendűsége, alkalmatlansága a földművelésre és az önvédelemre, amely érveket Izrael Állam léte nevétségessé tette, hanem a cionizmus-ellenesség és a történelmi "revizionizmus" (a gázkamrák tagadása). A zsidókat most már nem tekintik alsórendűnek, hanem inkább rasszizmussal vádolják őket; e rasszizmus állami kifejezését — az anti-cionisták állítása szerint — Izrael Állam társadalmi struktúrájában találhatjuk meg.

Ezek a vádak abszurdak. A zsidók (és az izraeliek) sohasem tekintették "alacsonyabbrendű faj"-nak az arabokat (hiszen ez egyszerűen nevétség voltna egy ilyen ragyogó kulturális és katonai múlttal rendelkező nép esetében), hanem

³⁰⁷ Yves Chevalier, *L'antisémitisme (Le juif comme bouc émissaire)* (Paris: Éditions du Cerf, 1988).

³⁰⁸ René Dumont egyik könyvének címe (Paris: Seuil, 1983). Megjelenésének idején kevésbé volt igaz, mint ma.

ősi ellenséget látnak bennük (s ezt — sajnos — igazolja a történelem).³⁰⁹ Egy nép ilyetén megítélése tévesnek bizonyulhat, ám nem szükségképpen jelez rasszizmust. Nincs védekező rasszizmus, nem is lehetséges.

Rasszista cionizmus-ellenesség

Azonosítható-e a cionizmus-ellenesség az antiszemitizmussal? Istóczy Győző, aki a tiszzaeszlári per idején a magyar antiszemiták főkolomposa volt, kedvezően fogadta a "zsidókérdés" cionista megoldását,³¹⁰ néhány Vichy-párti szerző — mint Drieu la Rochelle és Marcel Déat — írásaiban ugyanezzel a véleménnyel találkozunk.³¹¹ Több baloldali anti-cionista azt veti a cionisták szemére, hogy a zsidó elit figyelmét a kor alapvető problémájáról másodrendű kérdések felé terelik, s ily módon a haladás ügyét megfosztják elismert harcosoktól és teoretikusoktól.³¹² Ha tehát a személyes vélekedésben netán lehetséges is cionizmus-ellenesnek lenni oly módon, hogy ez nem társul antiszemitizmussal, és fordítva, az ideológia terén ez semmiképpen sem így van.

Egy *expressis verbis* ugyan nem megfogalmazott, ám a cionizmus-ellenes diskurzusban implicit módon megtalálható posztulátum szerint kétféle ethnikum létezik. Vannak olyan népek, amelyeknek joga van az állami léthez, míg másoknak meg kell elégedniük a kisebbségi létfeltételekkel. Ez nem más, mint az ethnicitás manicheista felfogása, amelyben vitathatatlanul megmutatkozik a rasszizmus valami halavány árnyalata is. A cionista-ellenes sajtó Izrael Állam megjelölésére gyakran használja a "cionista entitás" kifejezést, s ezzel azt kívánják közvetett módon jelezni, hogy Izrael Állam nem valódi állam. És mégis, a "cionista entitás" állami működése összemérhető a fejlett államokéval, de ellenségeiről ugyanez nem mondható el — jóllehet utóbbiak az erőforrásoknak egészen más nagyságrendje fölött rendelkeznek. A zsidó államiság tehát önmagában is megcáfolja a rasszista tételt. Sőt, továbbmenve, azzal, hogy

³⁰⁹ A részletek tekintetében lásd Bernard Lewis, *Juifs en terre d'Islam* (Paris: Calmann-Lévy, 1986); és Bat Yeor, *Le Dhimmi* (Paris: Anthropos, 1980).

³¹⁰ A magyar parlamentben 1878 júniusában elmondott beszédében Istóczy Győző antiszemita képviselő felszólította a kormányt, hogy állítsa vissza Judea királyságát Palesztinában.

³¹¹ "A nagy üldözés, amelyet Európa a zsidók ellen tervez, abban fog állni, hogy háború után felajánl nekik egy területet, és felszólítja őket, hogy ha képesek rá, létesítsenek ott egy államot, mint a földkerekség más népei." Ez Marcel Déat kijelentése, in: Philippe Ganier-Raymond, *Une certaine France* (Paris: Balland, 1975), p. 128. Az idézet egyébként eléggé vad antiszemita szövegkörnyezetben szerepel. Ugyanabban a kötetben Drieu la Rochelle kissé kevésbé élénk szövege azonos tézist fogalmaz meg: "vagy cionizmus, vagy asszimiláció."

³¹² Roger Garaudy, *L'affaire Israël: Le sionisme politique* (Paris: Papyrus, 1983), pp. 150–151.

kialakítja a zsidók olyan típusait, amelyek előnyükre különböznek a "zsidó" hagyományos, sztereotíp képétől, megdönti a rasszizmus másik alaptételét is. Cáfolja azt a felfogást, hogy az ethnikai különbségek nem társadalmi-történeti tények, hanem élettani vagy éppen "teológiai" végzetszerűség műve ("a Hámot sujtó átok").

Valóban, ami az ideológiaként megmutatkozó rasszizmust mindenekelőtt jellemzi, az éppen a sztereotípiák kultusza. *Bevezetés a rasszista Amerikába* című kiváló művében, amelyet abban a korban írt, amikor a fekete-ellenes fajgyűlölet a tetőpontra volt, barátom, Stetson Kennedy érdekes módon írta le a Délen élő feketék magatartását kötelező módon meghatározó életvitel-kódexet.³¹³ Ha az illető csillogó értelmiségi, vagy bizonyos területen magasabbrendű ismeretekkel rendelkezik, mint egy fehér, jól teszi, ha fölényét nem mutatja ki. Érdeke és kötelessége arra szólítja, hogy tartsa tiszteletben a sztereotípiákat. A cionista kísérlet egyik történeti érdeme éppen abban áll, hogy az ilyen természetű sztereotípiák bizonyos részét megcáfolta; ez is kulcsot ad kezünkbe ahhoz, hogy megértsük népszerűtlenségét meghatározott körökben. A sztereotípiákra épülő politikai gondolkodás valójában megtakarítja az értelmiségi erőfeszítést. Az utca embere tehát gyakran bizalmatlanul fogadja azokat az elméleteket vagy történeti adatokat, amelyek kihívást jelentenek a gondolkodásában meggyökeresedett kényelmes sztereotípiákkal szemben.

Antiszemita "revizionizmus"

Ideológiai síkon a cionizmus-ellenesség gyakran a be nem vallott vagy tudatalatti rasszizmus automatikus következménye. Ugyanez vonatkozik Paul Rassinier és Robert Faurisson "revizionizmus"-ára. A Faurisson által idézett amerikai "revizionista", Austin J. App szerint³¹⁴ a zsidók azért panaszkodnak "képzeltbeli üldöztetések"-ről, hogy igazolják egy olyan ország megalapítását, amelyre nem volt sem történelmi joguk, sem tulajdonképpen szükségük. Adjuk át a szót Faurissonnak:

"Az állítólagos hitleri gázkamrák és a zsidók ellen elkövetett állítólagos népiirtás egy és ugyanaz a történeti hazugság, amely óriási politikai-pénzügyi csalást tett lehetővé — Izrael Állam és a nemzetközi cionizmus javára. E csalás fő áldozata a német nép, de nem a vezetői, valamint a palesztin nép egésze."³¹⁵

³¹³ Stetson Kennedy, *Introduction à l'Amérique raciste* (Paris, 1955), pp. 273, 282.

³¹⁴ Austin J. App, idézi Robert Faurisson, *Réponse à Vidal-Naquet* (Paris: La Vieille Taupe, 1982), p. 33.

³¹⁵ Robert Faurisson nyilatkozata az "Europe 1" programjában (1981. dec. 17), idézi az *Actualité*, no. 6 (1981. febr. 6).

A gázkamrák létét, természetesen, számos tanú igazolta, de egy tanúvallomást mindig lehet cáfolni, s ezért — a fogalom episztemológiai értelmében — nem jelent bizonyítékot. A tanúvallomások hamis voltát sem lehet bizonyítani. Meddő vita folyik tehát. A "revizionista"-k csalása abban a tényben áll, hogy eltekintenek a népirtás társadalomtörténeti körülményeitől. E körülmények tényezőit jól ismerjük, és valóságosságuk vitathatatlan: bármifajta politikai, kulturális és foglalkozásbeli korlátozás vagy kirekesztés; megalapozatlan vádaskodások (mint az, hogy a zsidók a felelősek a második világháború kirobbantásáért);³¹⁶ öncélú megaláztatások, mint a sárga csillag kötelező viselésének előírása. A gázkamrák működésével ellentétben ezek a tények kitörölhetetlen nyomokat hagytak a korszak sajtójában, beleértve a különböző hivatalos közlönyöket is. Egyetlen történész sem vonhatja kétségbe őket — az eljövendő századokban sem. Márpedig egy ilyen helyzetnek pusztá emléke is igazolja az autonóm zsidó állam iránti igényt, függetlenül a második világháború zsidó áldozatainak számától és elpusztulásuk körülményeitől.³¹⁷

Itt van — véleményem szerint — a "revizionista" retorika rejtett rasszista dimenziója. Érvei a következőképpen foglalhatók össze: A náciak kiirhatták volna a zsidókat, de nem tették; a zsidók, ahelyett, hogy rágalmakat terjesztenek, inkább mondjanak köszönetet. Sérelmezik, hogy alacsonyabbrendű emberekként kezelik őket; ez igaz, de teljesen normális eljárás: ők *valóban alacsonyabbrendű lények*. Ha a zsidókat kizárják a felsőfokú oktatásból vagy a közszolgáltatból, az csupán képzelt üldöztetés, mert mint alacsonyabbrendű emberek nem is támaszthatnak igényt ilyen szerepekre. Képzeljünk el egy olyan törvényt, amely megtiltja a macskáknak, hogy orvosi gyakorlatot folytassanak, vagy elzárja előlük a felsőfokú oktatást. Nos, senki, még Brigitte Bardot, a nagy állatvédő sem látna ebben semmiféle diszkriminációt. A "revizionista" irányzat rasszista jellegű, mert egyrészt tagadja a genocidiumot; másrészt azzal, hogy

³¹⁶ Számos "revizionista"-nak és elsősorban Paul Rassinier-nek a tétele, amelyet *Les responsables de la seconde guerre mondiale* (Paris: Nouvelles Éditions Latines, 1967) című könyvében fejtett ki. Ez képtelen tétel. Az 1939-45. évi háború két antiszemita állam között tört ki, amelyekben a zsidó kisebbség semmilyen befolyással sem rendelkezett. A háború a hitleri Németország támadásával kezdődött.

³¹⁷ Egy Spanyolországban publikált előadásában David Irving angol "revizionista" a következő megdöbbentő kijelentést tette: "Simon Wiesenthalnak meg kell magyaráznia a számok tekintetében észlelhető eltérést. Miért beszél ő milliókról, az orosz levéltárak ellenben 74 000 főről? E személyeknek több, mint a fele természetes halállal pusztult el (alultápláltság, tífusz, betegségek)." Ez a derék "revizionista" természetes halálnak minősíti, ha valaki egy koncentrációs táborban éhenhal. Lásd David Irving, *Des preuves contre les thèses exterminationnistes* (Barcelone: Cedade, 1992).

képeletbelinek minősíti őket, igazolni akarja a zsidók ellen egy időben hozott kétségtelenül fajüldöző, kizáró és megalázó intézkedéseket.

Napjaink neonáci mozgalmainak és sajtótermékeinek többsége mindent elkövet a "revizionista" tételek terjesztésére és fenntartására. A *Historama* című folyóirat lapjain nyomdafestékhez jutott interjúban Léon Degrelle belga fasiszta vezér nem tagadja, hanem igazolni igyekszik a népirtást:

"Igen, Hitler likvidálni akarta a zsidókat. Én nem adok neki igazat; de nem is cáfolom. Ezek az emberek asszimilálhatatlanok. Belőlük áll az «ötödik hadoszlop». Sohasem tartoznak igazán egy országhoz. Tehát Hitler azt mondhatta magában: «Ezek az emberek a világ végéig szüntelenül korrumpálni fogják Európát. Nos, majd meglátjuk. Felszámolom őket.» Ez az akció — szörnyű egy ilyen hasonlattal élni — patkányirtás volt. Elhatározzák, hogy egyszer csak «nem lesz több patkány Párizsban». Megteszik a szükséges intézkedéseket, és minden patkánynak befellegzett."³¹⁸

Hitler egyik csodálójának és bizalmasának ez az akaratlan, de kétségbevonhatatlanul hiteles kijelentése — véleményem szerint — súlyosabban nyom a latban, mint a "revizionistá"-k összes egyéb irományai.

Ismeretes, hogy Marx, aki maga zsidó származású volt, egy felhőborító, ám zseniális esszét szentelt a "zsidókérdés"-nek. A *tőke* híres szerzője szerint a "zsidók annyiban emancipálták magukat, amennyiben a keresztények zsidókká lettek."³¹⁹ Ez a megállapítás távolról sem hamis; egyszerre magyarázza meg a zsidók emancipálásának és a polgárság történelmi felemelkedésének egybeesését, valamint az antiszemita kapitalizmus-ellenesség, más szóval: a baloldali zsidó-ellenesség utólagos megjelenését. Marx egyetlen írása sem maradt olyan időszerű, mint éppen "A zsidókérdéshez" című irat. Központi gondolatát később Werner Sombart vette át, aki a zsidóknak ugyanazt a szerepet tulajdonítja a kapitalizmus megszületésében, mint amit Max Weber a protestánsokra nézve megállapít. Marx számára, aki nyilvánvalóan nem kedvelte a tőkés rendszert, ez a "zsidó-burzsoá" ideológiai konvergencia valamifajta bűnös cinkosságot fejezett ki, s ez magyarázhatja alkalmi antiszemita állásfoglalását. Ami Sombartot illeti, ő nem félt rámutatni — akárcsak előtte Colbert — a zsidó jelenlét pozitív vonatkozásaira a gazdasági életben. Élete alkonyán — a történelmi események hatására (1941-ben halt meg) — megváltoztatta az e kérdésben kialakított véleményét.

Napjainkban, egy évszázaddal Marx halála után, be kell ismerni a nyilvánvaló tényt: a történelem színpadán egymást követő termelési módok között a kapitalizmus volt — összes fogyatékoságai ellenére — a legkevésbé embertelen.

³¹⁸ Léon Degrelle interjúja, *Historama* (1970. nov.), p. 62.

³¹⁹ Karl Marx, "A zsidókérdéshez", *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, I (Budapest, 1957), p. 373.

Ha kialakulásához — mint azt Marx és Sombart állította — a zsidók bizonyos mértékben hozzájárultak, akkor történelmi mérlegünkben ezt a javukra kell írni.

A magyar zsidó közösség sorsa

Ebből a szempontból figyelmet érdemel a magyar zsidó közösség történeti sorsa. Ismeretes, hogy ez a közösség erőteljesen hozzájárult a tőkés rendszer kibontakozásához Magyarországon. A modern idők kezdetén ez a közösség inkább "polgár nép" volt, mint "baloldali nép". Ez magyarázza lelkes csatlakozását az 1848. évi forradalomhoz, amely lényegét tekintve polgári forradalom volt. Ezt mutatja a forradalom vezetőinek viszonyulása Táncsics Mihályhoz, a magyarországi proletár eszmevilág egyik teoretikusához is. Később a zsidó értelmiség számos élvonalbeli képviselője, sőt, a zsidó polgárság bizonyos tagjai is bekapcsolódtak a kapitalizmus elleni harcba, amit kifejezett a Garbai Sándor — Kun Béla vezette kormányban (1919) résztvevő zsidók magas aránya is.

Mi volt az oka Magyarországon ennek a paradox helyzetnek, amely — eléggé szerencsétlen módon — abszurd következményekkel járt az egész zsidó közösségre nézve? Két ilyen okot látok, s ezek nem mondanak ellent egymásnak, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást.

Az egyik okot abban a visszautasításban jelölhetem meg, amelyben a zsidókat a társadalom kapitalizmus előtti rétegei részesítették. Az antiszemitizmus e rétegek számára ugyanis egyik megnyilvánulása volt a történelmi küzdelemnek a feltörekvő burzsoáziával szemben. Ha ebben a megvilágításban vizsgáljuk a Dreyfus-pert Franciaországban és a tiszaszlári pert Magyarországon, akkor — eltekintve a jogi motivációk különbségeitől — meglehetősen hasonló történelmi jelenségekre bukkanunk. A Dreyfus-ügy a kapitalista társadalom előtti rétegek reakciója volt azzal szemben, hogy egy — nagymértékben asszimilált — zsidó benyomul olyan területre, amelyet ezek a körök a saját, féltve őrzött vadászterületüknek tekintettek.³²⁰ A tiszaszlári per a magyar társadalom hasonló rétegeinek reakciója volt a zsidók nemrég bekövetkezett emancipációjára. A vádlott végső felmentése mindkét esetben a hatalomra emelkedő burzsoázia ideológiai győzelme volt, s ez magyarázza bizonyos baloldali körök különös, ambivalens magatartását.³²¹ A köztársasági

³²⁰ Megjegyzendő, hogy Émile Durkheimnek és gyakran azonos származású tanítványainak befolyása a korabeli francia egyetemi életre nem váltott ki semmilyen visszautasító reakciót.

³²¹ Anatole France *A pingvinek szigetén*-ben jól leírta a francia baloldal kétértelmű viszonyulását a Dreyfus-ügyhöz (ott: a Pyrot-ügy). Ami a magyar baloldalt illeti, Száraz György különös tényt jelez: a *Népszava* 1882. júl. 2-i száma elfogadja, hogy az orthodox zsidók rituális gyilkosságot követhetnek el, és szemére veti az asszimilált (neológ) zsidóknak, hogy fanatikus hitsorsosaik

Franciaországban ez a polgári győzelem azonban maradéktalan volt, míg a kor királyi Magyarországot a polgárság s az arisztokrácia közötti kiegyezés határozta meg. Ez a kompromisszum a Cromwell utáni Anglia helyzetére emlékeztetett.

A kortársak — eléggé mérsékelt — visszautasítása bizonyos magyar zsidó körökben kapitalizmus-ellenes reakciókat váltott ki. E közösség ideológiai fejlődése arra az autóvezetőre emlékeztet, aki — miután szokásos módon a jobb oldalon hajtott — valami külső hatásra kényszerűen áttér az út baloldalára, s ez a váltása katasztrófális összeütközéshez vezet, amelynek ő maga is egyik áldozatává válik. Michel Löwy hangsúlyozza, hogy ez a jelenség főként Közép-Európára jellemző, ahol "a polgári forradalmak megkésettsege vagy kudarcra és a tőkés fejlődésnek a kontinens e részén való elmaradottsága okán a zsidók emancipációja / asszimilációja korlátozott marad, helyzetük pedig a páriákéhoz hasonlít."³²²

A kapitalizmus-ellenes beállítottság másik okát abban a jelenségben találhatjuk meg, amely Michel Löwy idézett művének központi témája, s ez nem más, mint a messianisztikus komplexus. Ebben a kitűnő tanulmányban Löwy rámutatott a közép-európai zsidó értelmiség változatos ideológiai és politikai magatartásának közös nevezőjére: a forradalmi törekvésekre, amelyeket gyakran anarchista tájékozódás kísér. Löwy, aki kitűnően ismeri Lukács György és Karl Mannheim műveit, természetesen, nem ismerhette félre a hamis tudat problémájának jelentőségét, de mégsem jelezte, vagy talán nem tartotta célszerűnek a figyelmet felhívni arra, hogy a zsidó messianisztikus komplexusban, amely világi örököse volt az isteni kiválasztottság ideologikus mítoszának, a kudarchoz vezető magatartások indítékául szolgáló hamis tudat tipikusan zsidó formáját ismerhetjük fel.³²³

védelmére keltek. Száraz György szerint ez a különös állásfoglalás a korabeli magyar proletár tömegek kapitalizmus-ellenes antiszemitizmusának tett engedmény vagy esetleg az anti-klerikalizmus megnyilvánulása lehetett. Vö. Száraz György, *Történelem jelenidőben* (Budapest: Magvető, 1987), pp. 596–597.

³²² Michel Löwy, *Rédemption et utopie* (Paris: P. U. E., 1988), p. 54. Ugyanabban az időben érdekes jelenségre figyelhettünk fel: a bécsi császári hatóságok (a budapesti kormány hozzájárulásával) nemesi címetet adományoztak olyan zsidó notabilitásoknak, akik nagyobbbrészt az ipari és üzleti világhoz tartozó burzsoáziából kerültek ki. Vö. William O. McCagg, *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary* (New York: Columbia University Press, 1972). Az intézkedések egyik célja az lehetett, hogy gazdasági síkon ellensúlyozzák a nyilvánvalóan abszurd hatásait annak a ténynek, hogy Magyarország igen befolyásos nem kapitalista körei elzárkóztak a zsidó polgárságtól.

³²³ Joseph Gabel, "Effet pervers et fausse conscience", in: *Études dialectiques* (Paris: Méridiens Klincksieck, 1990), pp. 21–42. Ebben a fejezetben megpróbáltam kimutatni, hogy a hamis tudat gyakran bizonyult a kudarcral

A tények azonban itt vannak előttünk, és beszédek. A zsidó értelmiség, sőt, polgárság bizonyos részének anti-kapitalista magatartását a közvélemény nem úgy könyvelte el, mint egy privilegizált réteg nagylelkű állásfoglalását a kismemmizettek oldalán, hanem többnyire a romboló ösztön és az uralomra irányuló akarat megnyilvánulásának minősítette. Ez kétszeresen is öngyilkos politikai magatartás volt, hiszen érveket kínált az antiszemitáknak, s ugyanakkor hozzájárult ama totalitárius ideológia kifejlődéséhez, amely maga is antiszemita irányba hajlott el.

Hasonló a helyzet az amerikai zsidó közösségnek a feketék kérdésében elfoglalt álláspontjával. Az Egyesült Államok zsidó értelmiségének számos tagja, tekintélyes személyek is, támogatták a fekete polgárjogi mozgalmakat. Ez nem tartotta vissza az amerikai fekete közösséget abban, hogy az ottani antiszemitizmus egyik tűzfészkévé váljék. A lapok közölték, hogy e közösség egyik vezetője, Louis Farrakhan Svédországba utazott, hogy részt vegyen egy "revizionista" kongresszuson. Ajánlatos volna, hogyha előbb elolvasná a *Mein Kampf*-nak a feketékre vonatkozó szakaszait.³²⁴

A kommunizmus összeomlása után a piacgazdasághoz való visszatérés számos volt kommunista országban, s így Magyarországon is, napirendre került. A visszatérés útján azonban lépten-nyomon kelepcek vannak. Elég a napisajtót olvasni, hogy ezt észleljük. A piacgazdasághoz való visszatérés gazdasági és politikai feltételeit nem vizsgáltuk. Amde vannak ideológiai feltételek is. Karl Marxnak és Werner Sombartnak a "zsidókérdés"-t taglaló műveiből — gondos tanulmányozásuk alapján — azt a következtetést szűrhettem le, hogy ennek a visszatérésnek az egyik szellemi-ideológiai feltétele mindenképpen a kiengesztelődés: hogy a társadalom egésze kiengesztelje a zsidó kisebbséget. Ami pedig a zsidó közösséget illeti, helyes volna, ha e megbékélés elősegítése végett maga is a messianisztikus kiválasztottság-tudat nélkül alakítaná ki elképzelését saját helyéről a társadalomban, a jövőről.

végződő politikai cselekvés forrásának. Ez a tanulmány magyarul megjelent a *Világosság* lapjain is, (1989), no. 10.

³²⁴ A *Mein Kampf* francia kiadása, p. 390. Ez a fordítás a háború előtt a náci hatóságok tiltakozása ellenére jelent meg.

ISSN 0239 – 1007

MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő

Kiadja az MTA Judaisztikai Kutatócsoport
Budapest, V., Pesti Barnabás utca / Piarista köz 1.
Levélcím: Budapest, P. O. Box 107, H-1364
Fax no.: (361) 266-3868
Szerkesztette és felelős kiadó: Dr. Komoróczy Géza
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós

MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

É R T E S Í T Ő

ISSN 0239-1007

1. szám (1988. december)

Ephraim E. Urbach, "Akadémiai kutatás és vallási tudomány"

Scheiber Sándor, "Tudományos feladataink"

(20.00 Ft)

2. szám (1990. február)

Éliás József, "Talán kulcs Raoul Wallenberg tragédiájának megértéséhez"

(10.00 Ft)

3. szám (1990. december)

Telegdi Zsigmond, "A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika"

(Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1989)

(20.00 Ft)

4. szám (1992. március)

Frigyesi Judit, "Lebegő ritmus: A kelet-európai zsidóság különös zenei stílusa"

(30.00 Ft)

5. szám (1992. április)

Meir Ayali, "A kételkedő talmudista. Elisa ben Abuja a Paradicsomkertben"

(30.00 Ft)

6. szám (1992. június)

Vermes Géza, "A holt-tengeri tekercek: Negyven év után"

(30.00 Ft)

7. szám (1992. december)

Schweitzer József, "Szefárdok Magyarországon és Erdélyben"
(Bacher Vilmos Emlékelőadás, 1992)
(30.00 Ft)

8. szám (1993. április)

RASI. Két életrajz

Chaim Pearl, "Rasi élete. Legendák és valóság egy nagy tudós életrajzában"

Engel Tevan István, "Epizódok Rasi legendás életrajzából" (12 + 1 rajz)

Turán Tamás, "Rasi művei a régi zsidó tudományban"

Hajim Jozsef David Azulaj, "Rasi"

(50.00 Ft)

9. szám (1993. április)

Jehuda Weinstock, "Családtörténetem: Látogatás Altendorfbán"
(10.00 Ft)

10. szám (1995. május)

Nathaniel Katzburg, "Zsidó hagyomány és modernizáció. Válaszok az európai modernizációra a 19. században (Különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére)"
(50.00 Ft)

11. szám (1995. június) = Anti-antiszemita füzetek, 1

Joseph Gabel, *Jobboldali és baloldali zsidóellenesség. Vitairat.*

Fordította és az előszót írta Gáll Ernő

ISBN 363-508-002-6

(380.00 Ft ÁFA-val)

12. szám (1995. július)

Nathaniel Katzburg, "A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű?"

Hozzászólások: Kovács András, Vörös Károly, Schweitzer József,

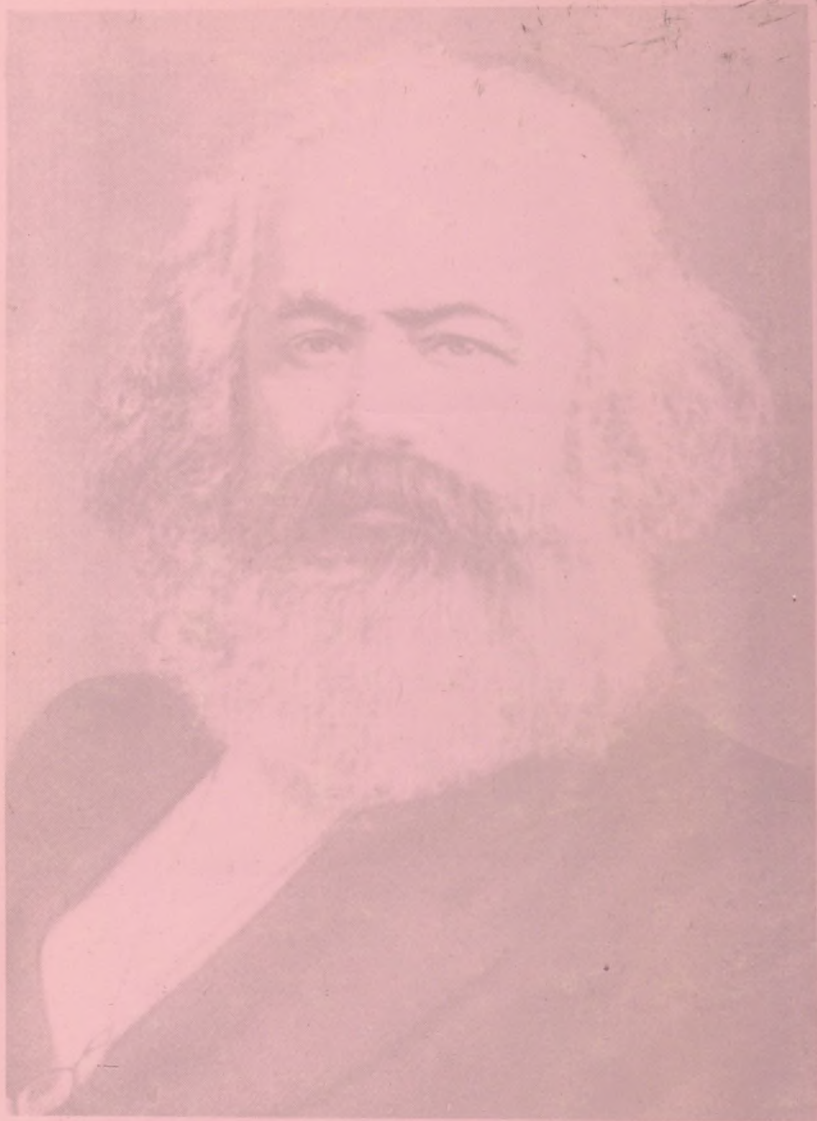
Szabolcsi Miklós, Ladányi Andor, Schmelzer Hermann Imre, Hanák

Péter. - Nathaniel Katzburg válasza

(50.00 Ft)

3902

Ára: 380 Ft (ÁFÁ-val)